

1875.

XX.

HÁZI-KÖNYVTÁR

XX.

DÉLFRANCZIAORSZÁGBÓL

UTIVÁZLATOK.

IRTA

MASZLAGHY XAVER FERENCZ.

KIADJA A SZENT-ISTVÁN-TÁRSULAT.

a Szent-István-Társulat tagjai közé belépni szándékozók tájékoztatója.

Alapító tagdíj egyszerre lefizetve	105	frt — kr. o. é.
» » hat éven át évenként	18	» 90 » »
Rendes tagdíj évenként	3	» 15 » »

SZENT-ISTVÁN-TÁRSULATI TAGILLETMÉNYEK

1871-ik évre:

Bolti ára.

Encyclopaedia IX. kötet (Görögország—Joachim)	281 ¹ / ₂	iv	1	frt — kr.
Szentek élete IV. Rész 4-ik füzet	12	»	—	» 50 »
Naptár 1872-ik évre	6	»	—	» 25 »
HÁZI KÖNYVTÁR. I. A Sz.-István-Társ. 1871. Évk.	7	»	—	» 30 »
II. Sz.-István kir., történelmi tanulmány. Pór Antaltól	91 ¹ / ₂	»	—	» 50 »
III. Földünk helyzete a mindenségben. Zádoritól	6	»	—	» 30 »
IV. IX. Pius pápa, életirati anyaglat Bergmantól	4 ¹ / ₂	»	—	» 30 »
V. Jó tanácsok népünk anyagi és szellemi jólétének előmozd. Székhalmai Sz. M. és E. A. G.-tól	48 ³ / ₄	»	—	» 50 »
VI. Messiás I—X. Ének Klopstock után Tárkányitól	20	»	1	» — »

Összesen 103¹/₄ iv.

1872-ik évre:

A rendes évi tagilletmény 90 ive tévén, 1872. évi tagilletményül számítatik be a » utolsó évi többlet	131 ³ / ₄	iv.		
Encyclopaedia X. kötet (Joakáz-Lysias)	231 ¹ / ₄	»	1	frt — kr.
Szentek élete IV. Rész 5-ik füzet	8	»	—	» 50 »
Naptár 1873-ik évre	6	»	—	» 25 »
HÁZI KÖNYVTÁR. VII. A Sz.-István-Társ. 1872. Évk.	7	»	—	» 30 »
VIII. Az ember származása Sidney Herbert Laing »A megczáfolt Darwinismus« cz. tanulm. után	51 ¹ / ₂	»	—	» 30 »
IX. A magyar nemzet története Frankltól I. korszak	12	»	—	» 60 »
X. A magyar nemzet története Frankltól II. korszak	201 ¹ / ₂	»	1	» — »

Összesen 95³/₄ iv.

1873-ik évre:

Többlet 1872-ről	5 ³ / ₄	iv.		
Encyclopaedia XI. kötet (Maar-Ozon)	26	»	1	frt — kr.
Naptár 1874-re	6	»	—	» 25 »
HÁZI KÖNYVTÁR.				
XI. A magyar nemzet története Frankltól III. korszak	251 ¹ / ₂	»	1	frt 40 kr.
XII. A szabad természetből, gr. Lázár Kálmántól	16	»	1	» — »
XIII. A Szent-István-Társulat évkönyve 1873-ra	5	»	—	» 30 »
XIV. Hunyadi János, Pór Antaltól	20	»	1	» — »

Összesen 104 iv.

1874-ik évre:

Többlet 1873-ról	14	iv.		
Encyclopaedia XII. kötet (Pachydermák—Smyrna)	22	»	1	» — »
Naptár 1875-ik évre	6	»	—	» 2 — »
HÁZI KÖNYVTÁR. XV. A Sz.-István-Társ. Évk. 1874-re	61 ¹ / ₂	iv	—	» 30 kr.
XVI. Éjszakafrikai úti vázlatok I. Egyiptom, Zádoritól	17	»	—	» — »
XVII. Hasznos és kárt. állatainkról Gr. Lázár K.-tól	81 ¹ / ₂	»	—	» 40 »
XVIII. Veresmarti Mihály XVII. századi m. író élete és munkái. Irta Ipolyi Arnold. I. kötet	21	»	1	» — »

Összesen 95 iv.

1875-ik évre.

Többlet 1874-ről	5	iv.		
XIX. Veresmarti Mihály XVII. századi m. író élete és munkái. Ipolyi Arnoldtól II. kötet	24	»	1	» — »
XX. Délfranciaországból uti vázl. Maszlaghy Ferencztől	241 ¹ / ₄	»	1	» — »
Naptár 1876-ik évre	6	»	—	» 25 »
Encyclopaedia XIII. kötet <i>sajtó alatt van.</i>				

DÉLFRANCZIAORSZÁGBÓL.

UTI VÁZLATOK.

H Á Z I
K Ö N Y V T Á R.

XX.

DÉLFRANCZIAORSZÁGBÓL.

U T I V Á Z L A T O K.

MASZLAGHY XAVÉR FERENCZTŐL.

B U D A P E S T,

KIADJA A SZENT-ISTVÁN TÁRSULAT.

1875.

DÉLFRANCZIAORSZÁGBÓL.

UTI VÁZLATOK.

IRTA

MASZLAGHY XAVÉR FERENCZ.

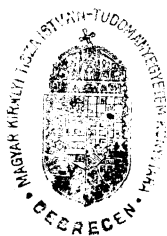

BUDAPEST.

KIADJA A SZENT-ISTVÁN-TÁRSULAT.

1875.

325

Budapest, 1875. Nyomatott az Athenaeum nyomdájában.

E L Ő S Z Ó.

Midőn Délfranciaországban tett utamat leirtam, ép úgy, mint eddigi három útleírásomban, eltérve a szokásos útleírások stereotyp keretétől, irányától és szellemétől, három forrást használtam: a történelmet, az életet, s kedélyem világát. E három forrásból merített eszmékkal találkozok soraimban az olvasó.

Nem akartam tudományos munkát irni. Célom csak az volt, hogy soraimban tanulság legyen. Az egyes helyekhez kötött történelmi eseményeket elfogulatlanul, független álláspontról megítélve hoztam föl, s midőn a multak homályába tekinték, a jelen élet képeit is visszaadni törekedtem. A halvány vázlatokat reflexióim szinezik. Minden látott hely, tárgy fölött változó színben végig foly önálló felfogásom kinyomata.

Egyformán maradtam hí a traditiókhöz s meggyőződéseemhez.

E mű képeket nyújt Provençeből, a történelem s költészet muzsájának szentelt föld-

ről. Nem kimerítőleg, rendszeres sorozatban, hanem úgy, miként egy vándor utas tervtelen bolyongásai között egyik vagy másik helyen megállapodott. Túl megy e dicső föld határin; mert végső célja, egy a mai művelt század ünnepelel kegyelemhelye, ott a hallgatón, méla Pyrenéek csöndes ölében. Ez utolsó tableaux érdekében föl kell hoznom valamit.

Olvasóim között lehetnek sokan, kik nem könnyen adnak hitelt a nyomtatott betűnek. Jól teszik. A kegyelemhelyen történt tartózkodásom alatt egy jelenetnek voltam tanúja, melynek olvasása közben eszmélve álland meg a gondolkozó ember. Rajongásnak, érzéki csalódásnak fog feltűnni, amit ott mondok. Nem követelem senkitől, hogy elhigye. Ez nem dogma. De a vallás emberéből egy megtörhetlen meggyőződés szólott akkor; semmivel sem mondtam többet, mint amennyit magam saját szememmel láttam, füleimmel hallottam, tapasztaltam, amennyit úgy az igazsággal mint lelkiismeretemmel meg egyezőnek találtam. Meghajoltam a tény kérlelhetlen hatalma előtt. Kettő ellen nem lehet soha büntetlen véteni: a szív és meggyőződés ellen. Nyugodtan hallgatom az ítéletet.

TARTALOM.

L a p

- I. Genftől Lyonig.** Az ember és madár vándorvágya. Templom, melyben tánczvizalom van. Franciaország kapuja, a Fort l'Ecluse. Hogyan jöttem én a »Credó«-ba. A belle-gardi pénzügyőrök. A douane a határszélen. Az átmotozás mulatságai. Az utlevél s az utas. A palatoni sziklák. Ambérieux. A francia vasuti kalauzok. A pályarendőr mint a nyugalom és méltóság symboluma. Mulatságos tévedések a csomópontokon. A francia nyárspolgár vasuton. Oh boldog amerikaiak! Az illem mint tortura. A szerény völgy. Lyon ködös képe a láthatáron . . . . . 1—16
- II. Lyon.** Csalódások. Lyon mai jellege. A három város, három kor. Lyon erődítményei. Az ősi Lugdunum. A római császárok Lugdunumban. Augustus palotája. A pogány Róma hithirdető. Sz. Pothin s az első vértanuk. Sz. Blandina a lugduni amphitheátrumban. A későbbi lugduni püspökök. Sz. Irén. A zsinatok. A város későbbi sorsa. A nemzeti convent és Lyon. Napoleon s a lyoniak. A legutolsó lyoni communista lázongás . . . . . 17—31
- III. Lyon.** A mission des Africaines papjai. A revanche. Latour abbé vezetóm. A hôtél de Dieu. A hôpital de la Charité. A francia soeur de la charité. Az egész emberi élet folyama a hôpital de la Charitében. A csecsemők s lelenczek. A haldokló gyermek. Az örült anya. A kis gyermekek mulatságai velem. A suhanczok. A szoptató anyák. A konyha. Ebéd az intézetben 200 apáczával.

- Az intézet főnöke. A gyógytár, ruhatár, mosószoba, fürdők. Az öreg urak és nénikék. Ha egy soeur de la charité meghal. A place Bellecour. Sétatéri élmények. D'Ainay-apátság. A barátságtalan baráttemplom. A hôtél de ville. Collot d'Herbois s a vérnapok . . . . . 32—58
- IV. Lyon.** A Fourviéres-hegy s a kegyelemhely. Elmés intelmek a sekrestyében. Kilátás a Fourviéresről. A reggeli, francia disciplina szerint. Sz. Irén kryptája. Sz. Pothin börtöne s Blandina oszlopa. Marguerite Labare, a vezeklő asszony. A római vízvezetékek. A jezsuiták temploma. Ebéd a misszionáriusoknál. A koldús lakoma. A bajor missionarius növendék. E hitküldérek élete s sorsa a jövőben. A propaganda fide muzeuma. A chinai s japáni civilisatió. A lyoni papnövelde. Az érsek és a császár. Az uzsona egy mystikus helyen . . . . . 59—70
- V. Lyon.** A saint Jean cathedralis. A szundikáló óra. Egy ércz szörnyeteg, ki mindenkinek kifizeti adósságát. Saint Nizier. Croix Rousse s a gözsikló. A croix roussei s a les brotteauxi munkások. Egy lyoni etablissement. Séta a lyoni bois de boulogne-ban. Búcsúm a missió tagjaitól. . . . . 71—76
- VI. Provence általában.** Mi Provence, régen és most. Róma és provinciája. A román typus. A középkori fény és árny Provenceban. Provence a lovagi intézmény bölcsője. Ennek kifejlődése. A lovagi élet s kötelmei. A cour d'amour-ok (szerelmi törvényszékek). A harmadik intézvény, a troubadourok. Mik voltak ezek. A provençali dalköltészet aranykora, s annak hősei. A troubadourok szervezete. A virágünnepélyek, daltornák. A provençali nyelv. A mai Provence képe, a városok s lakói . . . . . 77—96
- VII. Avignon.** Ne kutasd a multakat, ha szeretni akarod az emberiséget. A régi pápaváros messziről. A szomorú, nyomasztó benyomás. Avignon mint a történelem központja. A pápák, s azok palotája. A palota mai lakói. Francia barbarismus. Rienzi Miklós a börtönben. A fehér bibornok. A cathedrál. Sz.

- Benezet hidja. Avignon falai. Fénypont Avignon történetében. Petrarca s Laura első találkozása . . . . . 97—121
- VIII. Vaucluse.** A vallis clausa. A cscdaforrás. Petrarca ötszázados emlékünnepeinek nyomai. A sziklaszorulat. Patakcevegés és fülmiledal. A madarak és emberek élete. Miért kell, hogy minden papnak legyen madara. Az ismeretlen társaság. Egy canzone elszavalva a barlang előtt. Majdnem modellá váltam. A fogadó Vaucluseban. Dante, Ariost, Tasso és Petrarca arczai, s arczisimei henczegések . . . . . 122—133
- IX. Tarascone.** A pályaudvar Tarasconeban. Hogyan fogadják itt a vendéget. Egy café chantant este. A mai troubadourok. Tarascone legendája s Mártha, mint apostolnő. A kólikát okozó harangozás. A druidák közt. Megismerkedem Gambettával. Gambetta úr kifejti előttem politikai katekizmusát. A tanulság. A hiú s hirvadász emberek. A tarascone-i templom. A híres séta templom után. A tarascone-i s beaucaire-i asszonyok. René a bon roi palotája. Mi történt itt egykor. Beucaire s a híres beaucaire-i vásár . . . . . 134—169
- X. Les Baux.** A holt város. Les Baux most. A régi, dicsteljes napok. Les Baux a babér városa. A les bauxi grófok udvara. Bausette, az utolsó grófnő. Virágjáték s daltorna les Bauxban. Az arlesi chanoine. A szószegés büntetése Provenceban . . . . . 170—181
- XI. Arles.** Új kép; egy darab az összetört üstökösből. A római nagyság nyomai. A circus. A római színház. Az arlesi Vénus. Mit csinálnak a tudósok Arlesben. Mai circensések. A bikahajsz. Ne vedd el feleségül azt, kit a bikaviadalon ismertél meg. Sz. Trophim temploma s a keresztkút. A zárda kereszt-folyosója. A római temető. Les Baux pententja . . . . . 182—193
- XII. Aigues Mortes.** A holt vizek városa. A kövé aszott óvilági szörnyeteg. A középkor legtisztább maradványa. Szent Lajos s a keresztések Aigues Mortesban. A tour Constance historiai nevezetessége vezetóm szerint.

- Komoly baklövések. Honnét mentek a protestánsok egyenesen a mennyországba. A tornyok. Hogyan szabadultam ki e kísértet-tanyából. A luneli bor . . . . . 194—202
- XIII. Nimes.** Egy álom a római császárok aranykorszakából. Nemausus amphitheatruma. A maison carrée. Nemausus kis Róma. Diana temploma. Tourmage. A nevezetes emberek. Nicot az elbúsult hazafiak megvigasztalója. A tánczó szörnyeteg. Egy faragatlan gyermeke a természetnek. Azon kőnek sorsa, mely szívemről leesett. Szökésem Nimesből . . . . . 203—218
- XIV. Cette.** Ne zugolódjunk a sors ellen. A montpellier-i egyetem legújabb süteménye. Egy orvostudor, ki halottkémnek készül. A chinai doktorok fizetése. A halottkém mint kritikus. Egy kulcs az elzárt jellemekekhez. Cette a dugárusfészek. Europa kisasszony alsó szoknyája. A tengerész szárazon. Kezdem magamat ünni. A portugall hajós parton. Egy pénzügyőr elcsip. A magyar nemzeti zászló. Sind sie ein Ungar? Ne ítéljünk elhamarkodva . . . . . 219—230
- XV. Cettetől Toulouseig.** A velencei töltés és a cette-adgei. A canal du Midi. »Oh pulcherrima Narbo!« Narbonne multja. A góthok uralma Narbonneban. A történelem téhelyröpüi. Egy muzeum a szabadban. Saint Juste egyháza. Közeledünk az albingensek fészkeihez. Carcassonne. Castelnau Péter szülőhelye. Avignonet. Arnaud Vilmos és az evangéliumi szabadság. Villefranche s a középkor szennye. 231—237
- XVI. Toulouse.** Kik és mik voltak az albingensek. Az inquisitio bölcsője. Raymund toulousei gróf és Simon Makkabaeus. A toulousei troubadourok. Fulco püspök s dalnok. Bousquet ur. Pr. lovag. A capitolium termei. Clémence Isaure. Mit ér a szaktudomány. A legszentebb hely a föld kerekiségén. Saint Etienne. Du Taur. A la Dalbade s a csodás jelenések. Az inquisitio terme. Vanini a máglyán. Jean Calas a vértanú a történelmi igazsággal szemben . . . . . 238—254
- XVII. Baszk föld—Lourdes története.** Az Isten

- s a bölcs. Socrates és Schopenhauer. Hinni vagy tagadni! Bernadette Soubirous. Az első jelenés a massabiei barlangban. A sz. Szűz megjelenése többek előtt. A tizennégy nap. A sz. Szűz szavai. Bernadette Peyramale ur előtt. A plébános ur csodát kíván. A csodás forrás eredete. A csodálatos gyógyulások. Lasserre. Az inquisitiók. A gondviselés és Franciaország. Tudomány és csoda. Lourdes most. A csodákat lehet tagadni, a hatást nem. Megszünöm lenni turista . . . . . 255—269
- XVIII. Lourdes.** Időjárás és kedély. Egy kissé igazolom magamat. Utitársaim. A beteg asszony s férje. Megérkezés. Jelenetek a lourdesi indóházban. Pimorin asszony s az alku. A lengyel pap. Peyramale ur, hogyan fogad. Minő ember ez a Peyramale? A férfi becse. Este mikor a barlanghoz indulok. A hatás. Az esti ajtatosság . . . . . 270—292
- XIX. Lourdes.** Másodszor is kénytelen vagyok mentegetőzni. A lourdesi basilika. Első misém a főoltárnál. A barlang előtt. Mussy abbé elmondja sorsát. A Fontenay-család. Az angol pap s növendéke. Egy pillantás Bearn-s Bigorrera . . . . . 293—308
- XX. Lourdes.** Kivetnek szobámból. Egy régi ismerős. A gondviselés hatalma. A bearni zenészek. Fontenay Jeanne. A szomorú menet. Az éjféle rémek kamrámban. Hogyan oszlattam föl az országgyűlést . . . . . 309—318
- XXI. Lourdes.** Megismerkedem Pál urfival. A vak fiatal ember. Bernadette születéshelye. Bernadette nővére Marie s férje József gazda, a malomban. Bernadette szobája. Az apró jószág. A levél s ajánlatom. A városi templom. Temetés a baszk földön. A lourdesi népviselet. Az est a barlangnál . . . . . 319—334
- XXII. Lourdes.** Pál urfi mint apródom. Szavaim Jeanne de Fontenayhoz. Joseph de Fontenay. Séta a Gave folyam mentében. Az immaculata conceptioról nevezett, hevenyészett apácák. Asszonyi raffinement A kertész. Mi minden egy kertész. A sziklák s a barlangok a Pyrenéékben. A nagyszerű vigilia b. Asszony ünnepe előtt. Bolyongásom éjjel a magány-

ban. Az audientia napja az égben. »Mindent a holnapi naptól vár.« . . . . . 335—347

XXIII. Lourdes. A hajnal Nagy Boldogasszony napján. Pál úrfi uj nadrágban. Nagyszerű kép. A barlang előtt. A lázas forrongás, a kitörő zaj. A csoda. Mussy abbé beszéde a néphez. A nép és a meggyógyult. Lehet ezt hinni? Az örömnap. Társas ebéd Tylle ur s a lengyel pappal. A lourdesi vár s története. Gaston a zsarnok, s a hős Arnault. Az ágyúk. Búcsúm a Fontenay-családtól. Pál gyerek vigasztalódása . . . . . 348—374

I.

Genftől Lyonig.

Orök, megfejthetlen problema volt előttem mindig, mi adja meg a vándormadárnak a vágyat időszerint elhagyni a vidéket, tartományt, világrészt, melyben fészket alkotott, hol pelyhes magzatit kikölté, s midőn az első falevél lehull, az első hűs szellő érezhető lesz, vándorolni az óriási légürön át idegen hazába, hol újra szeliden mosolyg a napsugár, forróbb a lég, üde zöld bársonyát megőrzé a természet? E néma vágy varázsösztöne még egy teremtményben van meg, — az emberben. A képzelet óriás hatalom, pótolhat sokat, teremthet ismeretlen világokat, de a valóságot nem helyettesitheti. Amit nem láttunk, a természet nagyszerűségét, a művészet remekeit, a történelem múzsájának választott helyeit, országokat, népeket, azok szokásait, sajátságait, képzelhetjük magunknak a csöndes magányban, midőn a lélek mintegy meghalva környezetének, szárnyat kap, s az eszmélődés fényénél nem ismert világokba ront be, alászáll a multak sötét aknáiba, ott bolyong, tévelyeg, kutat és tanul; de ez csak fata morgánája a valónak. Vannak emberek, kik szobáikban utaznak, ami mindenestre fölötte takarékos eljárás. A könyvek és

élet között azonban nagy különbség van. Vannak tudományok, melyeket nem lehet négy fal között el-sajátítani, melyeknek tankönyve az egész nagy világ. Ki ilyenre szánta magát, érzi a vándormadár vágyát, s első alkalommal, midőn kalitjának ajtaja megnyílik, repülni kezd.

»Wer sagt es mir, was doch im Schalle des Posthorns, in dem muthigen Knalle der Peitsche für ein Zauber liegt.« (Ki mondja meg nekem, mily varázs rejlik a postakürt harsogásában, az ostor élénk csattogásában!) — mondja Thümmel, ki negyven esztendőskorában tanult repülni s mégis a nagy Sternet tulszárnyalá. Az egész élet sem egyéb utazásnál; bár nagyon prózai. Az ember késő vénségeig ne szégyeljen iskolába járni, ha teheti. Már pedig nagy iskola az utazás, mondja egy angol író, ki soha sem volt otthon. A különféle népek, városok, országok, szokások, jellemek sokkal jobb professorok, mint a kik a katedrán öszültek meg. Ezt az egyetemet senki sem látogatta haszon nélkül. A külföldi iskolázás régi szokás a világban; megvan annak a maga haszna, — bár ezzel is, mint minden emberi dologgal, van visszaélés.

A vagon repült velem. Valahára kijutottam Svájczból. Egy megbolygatott hangyafészekhez hasonlított az. A világ minden fiatal kezdő turistája a szabad Helveczia földén kezdi iskoláit, kivéve néhány spleenes angolt, kiknek más világrész nem létezik, s kik ezen első osztálynál tovább nem mennek. Minden indóház egy ostromlott várhoz hasonlított. A kerek világ minden nemzete összekeveredve bábeli zürza-

varban úzé, kergeté egymást. Mig Genfbe eljutottam, ötször is találkoztam ugyanazon alakokkal. Szaladnak, mintha egy alvilági démon kergetné őket. A dagadó ár viszi magával az ártatlant is. Én ugy szerettem eddig e gyönyörű földet, örökké élő szép emlékeim vannak nevezetesb helyeihez kapcsolva; most meguntam már. Ugy tünt föl előttem Svájcz hemzsegő, futkározó, lármázó touristáival, mint egy templom, melyben tánczvigalom van. Jól mondja Eckardt a nagy szépész, — a szép élvezetéhez nyugalom kell; a csönd és nyugalom kelléke a szépnek. Helveczia a saison idejében oly képet mutat, mint egy állam, mely hadat visel, egy felkorbácsolt tenger. Örültem, hogy átusztam rajta minden baj nélkül.

Utam Lyon felé vezetett. Azon nevezetes út irányában, folyton a fejedelmi Rhone mentében, melyen félszázaddal a Megváltó születése előtt a hires germán vezér Orgetorix terve szerint háromszáz hetvenezer helveta nyomult Galliába, hogy ott a délibb vidékeken jobb hazát keressen magának. Feltünt már előttem a sziklaszorulat, mely Helvecziából Galliába mintegy óriás kaput képez, s melynek strategiai fontosságát már a nagy Julius Caesar is fölismeré. Most is oly erősség az, minőt csak a természet gigászi kezei alkothatnak. Ott bukkant a vándorló tömeg a gall harczosokra, s miután az érczfalat át nem törheté, a mai Maçonig nyomult előre a sequanok földén. De Caesar utolérte őket, s a bibractei csatában, melyhez képest a mai nagy csaták, egy lipcsei, königgrätzi, sedani csak gyerekjátékok valának, kétszáz negyvenezret aprított le közülök. Erről hallgat a történelem.

A catalauni ütközetnek akadt nem egy megéneklője, ennek emléke elveszett az óriási chaoszban.

A megszorult Rhone ezüst habokkal verdesi a komor sziklákat, melyek tetején, merészen, mint a sas fészke áll egy csodaszerű vár. Sziklákba vágott tornyok, arsenálok, csarnokok, csipkés, púpos fejű, vakmerően a szögletekbe bigyesztett rondellák, egy festői egészszé olvadnak össze. A kemény sziklákba óriási lépcsők vannak vájva, melyeken kényelmesen fölsétálhat egész ezred katona. A vár furcsa alakjával úgy néz ki, mint egy a sziklák tetején szétterpeszkedett, lesk lődő sárkány, tátott száját, éles körmeit áldozatára kiterjesztve. Valamivel távolabb, vele szemközt áll egy kisebb erőd, kifejeletlen nyomorék öcsce az előbbinek. Ebből lődöztek az osztrákok XIV. Lajos alatt a Vauban által védett sziklavárra. E vár mai napig kulcsa Francziaországnak, s neve Fort l'Ecluse. Akit ott beeresztenek, az mehet tovább bátran.

Sokan törték fejüket, tudósok és nem tudósok, miképen jött Pilátus a Credóba; nem tudták megfejteni. Magam sem tudám; de hogyan jutottam abba én, azt elmondom itt. A Fort l'Eclusetől tovább, még mindig a Rhone mentében, következik Francziaország legnagyobb s leghosszabb alagutja, a híres Tunnel des Credó. Hosszabb lyukat még nem furtak az ártatlan föld gyomrában ennél franczia földön; csak háromezer kilencszáz méter hosszú. Mig keresztül értünk rajta, az idő beillett egy tisztességes ebédutáni siestának. A tájjal ismerős utitársaimon legottan észrevettem a készülődést. Búcsuztak a napvi-

lágtól. A franczia barátja a mystikus sötétségnek. Tán innét magyarázható meg, hogy a vagonokban nem gyujtanak lámpát, s míg az ember egy ily egyiptomi csapáson áthatol, kényelemmel kizsebelhetik, s más kisebb-nagyobb baja is történhetik . . . de hála az égnek, hogy semmi ilyes credóba nem jutottam!

Amint a vonat Bellegardebe ért, egész sereg pénzügyőr fogá körül a kocsikat. Egytől egyig ugy hasonlítottak egymáshoz, hogy nem hiszem, nem voltak-e édes testvérek. Ugyanazon komoly, szigoru arcz, kurta bajusz és kecskeszakál, nyakig begombolt hosszú katonakabát, a fejen laposra ütött kiálló ellenzővel ellátott franczia sipka. Mintha egy gyárból kerültek volna ki valamennyien. A franczia fináncz soha nem mosolyog, mogorva, keveset beszél, mindezt azért, hogy mindent láthasson. Ezek nem francziák, mondaná Janin, ha látná az angol merevséget, a hideg, bár különben udvarias modort s a professori pedantismust. De nem csoda; harmincz esztendőn át nem tenni mást, mint folyton keresni és sohasem találni, folyton jámbor touristák ládáiban, czókmókjaiban turkálni, ijesztgetni a szegény embereket, millió és millió delnő komoly apprehensióját ötszáz frank évi fizetésért zsebre rakni, nem tenni naphosszat egyebet, mint az út mentében zsákmányra leskelődni, és semmit sem kapni, — ez még egy filozóf embert is örültté tenne. A franczia douanier az állam legszomorubb rabszolgája. Arcza megkövül a hivatalos szigor kifejezésénél. S e köarcz csak egyszer derül ki, nem mikor családját öleli keblére, ha fizetését fölemelik, mint Isten egyéb szegény embereinél, ha-

nem ha a ládáknban egy rejtett fiókot fődöz fel, ha tiltott s vám alá eső portékára bukkan, ha valakit a csempészetten rajta csip. Ez a rideg tavasz az ő még ridegebb életében, melynek fanyar mosolya azután megjelenik arczán. Egyéb öröme alig van az életben.

Nagy államok határainál, hol a douane fontos dolognak tekintetik, érdekes jelenetek szoktak kifejlődni. A szárazföldi vámvizsgálat francia földön legélénkebb Bellegardenél, miután legtöbb turista azon lép be az országba. A vizsgálat kiterjed a legaprólékosabb dolgokra. A komoly s szigoru douanier nem resteli a fáradságot az óriási ládákat fenékgig átmozni. Itt nincs kivétel, protectió. A szegény vándorlegény s utazó herczegnő málhája egyaránt kegyetlen motozás alá kerül. Nem ritkán még a könnyü s kézben hordott kicsiny málhát is átvizsgálják. Mind ezt azonban amily szigorral, ép annyi udvariassággal hajtják végre.

Az állomásra megérkezvén, miután minden utast kiszállítottak a vagonokból, egy keskenyhosszu termet nyitottak meg előttünk, melynek féloldala egyetlen hosszu asztallal volt elzárva, s melynél mintegy öt-hat fiatal ember ült. A teremből egy másik collossalis vizsgálóterembe nyílt egy ajtó, melynél hasonlókép egy fiatalember állott, minden egyes utastól, mielőtt a nagyterembe bebocsátotta volna, utlevélét kérvén elő. Azt vettem észre, hogy igazolójegyek még a belföldieknek is volt. Erre szigoru felügyelet van; kiváltképen most, midőn a köztársaság nem gyöz eléggé örködni s még folyton keresi a lapangó communistákat. Miután egyenkint bebocsátot-

tak a nagy terembe, mely egy sötétes raktár kinézésével birt, ránk zárták az ajtót. Most már sem ki, sem be. Onnét vagy továbbmenetelre, vagy letartóztatásra lehet kilátás.

A turista sereg a douanierektől óriás félkörben kinyúló alacsony s vaslemezekkel bevont polcz által lön elzárva. A pályavonalra nyiló ajtóhoz csakhamar toronymagasságig rakott málhákat toltak be alacsony kocsikon. Minden pietás nélkül hányták egymás mellé, fölé, ahogy jött. Ezek a hordárok mulatságot üznek abból, hogy a jámbor utas ember jószágát dobják, vetik ide s tova; ha vasból van is, ily barbár bánásmód mellett egy hét alatt széjjel mállik. Amilyen udvarias a francia hordár az utas személye, ép oly goromba holmija iránt.

A málhák megérkeztére, mintha egy generambour jelt ad, siketítő zaj, lárma, futkosás keletkezett. Minden nemzetbeli embernek meg van azon szép szokása, hogy első szeret lenni mindenütt. Sehol sem tűnik ki ez annyira, mint a vámvizsgálatoknál. Mindenki előre tolakodott. — Ezt itt uram; ezt, nem, amazt, a felsőt; az alsót; az az enyém, nincs benne semmi, biztosítom; az a négyszegletes; ruha van benne semmi más; elhiheti. Csak kérem vigyázzon! Ez itt castorkalap, sógoromnak viszem emlékebe; ez a czipő enyém; még nincs használva, no majd mindjárt; uram, én nem vagyok kereskedő; uram, ez prezent akart lenni; stb. így egész a végtelenig; minden utas beszél, igazolja magát, kulcsot keres, nyitogat, zár, könyörög, esküdözik, el-elszalad, megint visszajő. Kényes uri hölgyek kínpadon állanak, midőn a ke-

gyetlen douanier egyenkint szedi elő a tárgyakat, melyek oly szép rendben voltak elrakva a láda fenekeken. A hiúság s esztelen divat titkai egyenkint jönnek napfényre, hamis hajtekeresek, puffok, muffok, mesterséges derékfűzők, bélelt harisnyák, a kendőzés minden mysteriumai, szóval nem férfi szem elé való hiábavalóságok, melyek nélkül azonban francia nő nem utazhatik. A nők pirulnak szégyenökben, midőn minden titkaik ki vannak téve közszemlére; a körülálló férfiak megjegyzéseket tesznek, mosolyognak, hahotáznak, ha valamely czifra dolog kerül napfényre. Csak a douanier arca marad nyugodt, merev és érzéketlen. Belemarkolász a titkok rejtekeibe, hidegen tapogatja a hamis vuklikat, felnyitja a katulyák legióit, ráakad a rizspor, hajpor, pirosító, csodakenőcsökre s még csak nem is mosolyog. Nem ezek azok, amiket ő keres. Egy francia douanier jobban ismeri a modern szépelgés minden requisitumait, mint akárhány erkölcsbiró. Régi, ismert dolgok előtte mind. Nem érdeklik őt. Némelyiknek oly éles praxisa van, hogy rápillant a touristára. s tudja, kivel van dolga. Aki nagyon szabadkozik vagy épen követelésekkel lép föl, azt nyeri, hogy utolsó porczikáig átmotozzák. A douanier olyan, mint az ókori sphynx, legjobb nem szólani hozzá semmit.

Aki a vizsgálaton szerencsésen átesett, nagyot lélezkzik. Siet elzárni holmiját s nyugodtan bevárhatja a tragicomoedia második felvonását. Miután a málhamotozásnak vége volt, a douanierek kiindulnak a vagonokhoz. Ott is lelkiismeretesen átkutatnak mindent, mert a leleményes csempészek nagyon fel tudják hasz-

nálni a vagonok rejtekeit. Mindezen nevetségig szigorú vámörzés mellett tán sehol sem oly széles terjedelmű a csempészet, mint Franciaországban.

A vagonok átkutatása mintegy szünetet képez az első s második felvonás között. A közönség még mindig fogoly. Csak midőn az véget ért, jönnek be ismét, és a kisebb irodateremhez vezető ajtó előtt sorfalat képeznek. Az utazók egyenkint, mint a halálraítéltek, vonulnak el közöttük. Amit valaki eddig az általános elfoglaltságot, zűrzavart használva eldugott, most napfényre jő. Nagyobb terjedelmű kiegészítések, nyakba akasztott bundák, kettős, hármashalmos kabátok újabb motozás alá esnek. Mikor a szerencsétlen turista az ajtón belép az irodába, szemközt áll őt, hat fölfegyverzett szemű fiatal emberrel, kik végig mérik az embert tetőtől talpig. Mindenikben egy forradalmárt, politikai emissariust, porosz kémeket, vagy bujdoskó kommunistát látszanak keresni.

— Nevét uram! ha úgy tetszik — szólt hozzám az iroda chefje. Megmondtam nevemet. — Honét jö? — Magyarországból. Erre egy másik ifju ember végig tekintte a hosszú asztalon kiterített útleveleken. Kezébe vette az enyémet s hosszasan nézdegélt. — Ön pap? — Szolgálatjára, uram! Azután még tovább néze rám nem minden gyanakodás nélkül. Kezdtém tünődni. Talán csak nem ismeri föl bennem az épen akkor megszökött Bazainet? Hátha valami Bismarck-féle creaturának tart. — Ön katolikus pap? — kérdé újra. Megijedtem. — Az vagyok! Erre még egyszer végig mért tekintetével, azután átadta útleveletem. Hála Istennek. E faggatásnak

kulcsát később tudtam meg. Franciaországban a papok sohasem járnak polgári ruhában. Útlevelemben kitett állásom és útiöltözetem között francia felfogás szerint ellenkezés volt. Ez volt indoka a szigorú examennek.

Másfélórai veszteglés után megindultunk. A vonat fölséges tájakon vezetett keresztül. Egyenkint tüntek föl előttünk a Rhonepart szélütött óriásai, az arlodi vár, a château de Dorches, Don vára meredek sziklaesúcsokra építve. Hajdanta, a komor középkorban hatalmas főurak tanyái, most néma, pusztulásnak indult romok. A sziklaszorulat mindinkább szélesebb lesz, s már megnyílik a regényes Albarin-völgy, nagyszerű, festői sziklaktól körülövezve. Alant feltűnik a Rhone mint egy kigyózó ezüst szalag, fehér tajtékjaiban a nap sugarai fürdenek. Mélyen bent a völgyben egyenkint előtűnő virágzó falvak, városok, fölöttük a bizarr alkotásu palatoni sziklák. Az albarini völgy lakói »barátok«-nak nevezik e sötét hegyormokat. S valóban úgy néznek ki, mint egymás mellett guggoló, csuklyáikat fejökre huzott barátok. A vonat lassankint elhagyja a szép völgyet s azzal a Jurahegységet. Még feltűnik jobbra a Saint Germain vár tarka, mozaikszerű romjaival, melytől annyi híres francia család kölcsönözte nevét, majd elmosódik az is. A vonat megáll Ambérieux-ban.

Aki a franciaországi vasuti kalauzokra számít, azoktól utbaigazitást, segítséget valamely ügyben, biztosítást a netáni tévedés ellen remél, az nagyban csalatkozik. Az utas mérföldeket járhat be francia földön, napokon át ülhet a vagonban anélkül,

hogy csak akkora vasuti kalauzt láthatna, mint a hüvelykem. Az illetők igen szeretik magukat érdekessé tenni. Midőn az utas a vagonba lép, kegyesek magukat egy perczre megmutatni, azután elvesznek nyom nélkül, mintha a föld nyelte volna el őket. Absolute nincs különbség köztük és az utas közt. Ugy látszik, az utazó közönség van miattuk, és nem ők a közönség miatt. Koronkint, nagyobb állomásokon előbukkannak valahonnét, végig mennek a vonat hosszában egy kereplő gyorsaságával elrecitálva husz, harmincz nevet, melyből Mezzofanti legyen, ki megért egyet, s végén kiállhatlanul elnyújtva az utolsó szótagot, hozzáteszik e minden touristát lázba-hozó megjegyzést: »change des voitures«. Kocsicsere, egy légió megérthetlen város, állomás részére. A jámbor turista azután, ha teljesen járatlan a vidéken, kapkod fűhöz, fához, nem tudja ülve maradjon-e, vagy leszálljon, melyik esetben éri nagyobb baj. A francia vasuti kalauzoknak saját nyelvjárásuk van, oly kicsattanó koketteriával, oly minden phantasiát felülmuló philologiai nyakatekeréssel ejtik ki szavaiukat, hogy a nyelv elleni merénylet minden szövedékét ismerő bennszülött előtt is megfejthetlen rébusként hangzik saját szülővárosának neve. Ha a megremült turista azután bátorságot vesz magának ily fel- s alájáró ordító oroszánt megszólítani, gyakran oly felvilágosítást kap, mely még nagyobb zavarba ejti. Legtanácsosabb a pályarendőrt megkeresni, ki rendesen minden állomáson ott áll a sortie megett, nagy komolyan, mint a czövek, Napoleonra emlékeztető óriási pofoncsapott kalapjával, széles vállró-

zsákkal ékitett egyenruhában s mint lelkiismeretes öre a rendnek, komoly nyugalommal nézi — a rendetlenséget. A világot sem avatkoznék bele; őt az állam azért fizeti, hogy diszes egyenruhájában ott álljon, staffageul szolgálván egy folyton változó képnek, s hogy az eszeveszett zürzavarban, mikor mindenki löt, fut, kiabál, kérdezősködik, megmutassa az embereknek, mily szép, mily méltóságos a -- nyugalom.

Ambérieux épen azon állomások egyike, melyen eféle szép tapasztalatokat tehet az ember. Három vonat volt ott együtt. Tíz percz alatt bevándoroltam valamennyit s már majdnem benmaradtam egyikben a három közül, ha egy szives uri ember önszántából fel nem világosít, mondván, ha Lyonba szándékozom, akkor ugyancsak kotródjam onnét, mert e vonat tüstént indul s Maçonig meg sem áll. Épen időm volt leszállni. Nagy lelki megnyugvással tapasztaltam hogy mind a három vonat, mintha csak összebeszéltek volna, egyet füttyent, azután szalad ki jobbra, ki balra, engem szépen ott hagyván. Csak már felkaphattam volna valamelyikre. Az emberséges sergent ott az ajtóban látva komikus megütődésemet, komolyan mosolygott kifent bajusza alól. »Türelem uram, szolt gordon hangon, a rendes vonat Lyon felé öt percz alatt megérkezik.«

Nem is kelle sokáig várnom. A következő vonat már egyenesen Lyonba indult. Miután ugynevezett direct vonat vala, a franczia földön szokásos szabályok szerint sehol meg nem állt, hanem egyenesen céljához futott. Módomban lett volna e szerencsés körülmény fölött örvendezni, ha egyéb csa-

pást nem mért volna rám a sors. Oly vagonba jutottam, melyet már nagyrészen elfoglalt egy egész család. A francia nyárspolgár, ha kisebbszerű kirándulást teszen is, egy egész éléskamrát czepele magával. Maig sem tudom felfogni, mily magas fokáig jutottam akkoron a türelem erényének, midőn e tiszteletreméltó család vasuti dinerjének tanuja voltam. Két felnőtt kisasszony, két suhancz fiu, azután apa és anya képezték e családot. Az öreg ur vagy ujságot olvasott vagy evett; az asszonyság aludt vagy evett; a reményteljes ifju nemzedék pedig egyesítve magában a szülők erényeit, evett és fecsegett. Ugy éreztem magamat, mintha egy verébfészekben lettem volna, melyben a szerető pár folyton eteti csipegő, falánk nemzetségét. E látmány az, mely minden inkább, mint tanulságos. A gondos mama észrevehette apprehensiómat s udvariasságból sietett is egy előrántott libaczombbal megvendégelni. Én azonban jónak láttam a felajánlott csábfalat visszautasítása nyomán engedelmet kérni arra, hogy szivarra gyűjt-hassak. Ez a francia vasutakon bevett szokás. Ott nyoma sincs a dohányzók számára elkülönzött vagonoknak. Kilenczféle vagon van, de dohányzók számára egy sincs. Ha a társaság merő férfiakból áll, még akkor is a bevett műveltségi szabályok szerint engedelmet kell kérni, hogy a kényelemhez szokott ember egy ártatlan cigarettet elszívhasson. Az asszonyság annál is inkább kész volt az ohajtott engedelmet megadni, mivel egyik reménydús fia nagyon is érthető mimikával mutatá komoly vágyait megvesztegetésem tárgyát illetőleg. A ficzkó elkapta a

libaczombot s ezzel engem végtelen hálára kötelezett, mert rágyujthattam.

Csalódik azonban, aki azt hiszi, hogy még a középosztályhoz tartozó francia nőnek is ne lennének ugynevezett saloni gyöngeségei. Mig a diner tartott, csak el voltam valahogy, hanem azután ütenyre kezdte köhögni az egész nőtársaság. Kit ne bántana az ily világos affectatio? Fájdalom, a mai társadalomban mindnyájan rabszolgái vagyunk az illemnek. Ez azon elegáns szörnyeteg, melynek kényelmet, élvezetet, fesztelenséget áldozatul kell hoznunk. Hogy néhány pünkösti bazsarózsa előtt mint művelt emberek szerepeljünk, kénytelenek vagyunk az önmegettadást a végtelenig gyakorolni. Ez a régi, magasztalt lovagiságnak egyetlen nevetséges maradványa. Oh boldog amerikaiak! ti ezt a finom torturát nem ismeritek. Nátatok a parlamentben aludni, lábait az előtte ülőnek vállaira rakni, a legfényesebb dictiózás közben bagózni, az elnöki beszéd alatt nyilván beretválkozni, felső öltöny nélkül a padokon végig heverni, nemcsak eltürt dolog, hanem olyasmi, amin eszébe sincs valakinek megbotránkozni. Nátatok a »hárszabályokban« csak egyetlen odiosus cikkely van: »Az álom nem levén az ember hatalmában, a tisztelt parlamenti uraknak megengedtetik, hogy az ülések alatt aludhatnak. Aki azonban hortyogni szokott, az maradjon otthon.« Nátatok az illem soha sem teszi nevetségessé az embert, mert előttetek a vén világrész illeme nevetséges. Nektek ugyan soha sem lesz Busch Hermanntok, ki tapasztalván, hogy hétköznapi ruhájában a közönség minden hire mel-

lett is csak fitymálja, divatos öltönyt vett s akkor mindenki mély bókkal üdvözlé. Akkor azután haza érkezvén, letépte magáról ruháit, s dühösen rájok tapodva felkiáltott: »Szeretném tudni, ti vagytok Busch tanár, vagy én vagyok?« Köztetek nem fordulhat elő oly jelenet, mint Avignon herczeg halálos ágyánál, kit egy delnő épen akkor látogatott meg, midőn haldoklott.—»Bocsássá meg asszonyom e grimace-okat!« szólt a haldokló. — »Oh kérem, ne tessék magát gerirozni« — válaszolt amaz. Ti örököltétek Diocletian egyszerű dicsvágyát, ki midőn a viláгурalomról lemondott, közönséges földmives lett. Kérték őt, foglalná el ismét a caesarok trónját az érdemetlen Maximinián helyett. — »Látná csak Maximinián, mily nagy káposztát termeszték én Saloneben!« válaszolt dicsekedve. Ti nem szoritjátok az emberiséget keretbe s nálatok a legszebb a szabály hiánya. Boldog amerikaiak! Jól mondja Börne valahol: »Ha a természetnek annyi törvénye volna, mint az államnak, társadalomnak, illemnek, akkor Isten is bajosan kormányozhatná a világot.«

Udvariasságból lemondtam tehát gyöngeségemről, s mig utitársaim szelid álm karjaiban ringatóztak, tekintetemet végig hordozám a Montluel mellett megnyiló nagyszerű Sereine-völgyön. Festői szépség, de mint neve mutatja, végtelen szerény. A vagon szűk ablakából alig láttat valamit; el-el takarja szépségét a kíváncsi szem elől, mint szemérmes leánya a természetnek, s csak azok előtt tárja föl, kik egészen közelébe jönnek. Sajnálnom kelle, hogy utamban sok kiválóbb természeti szépség élvezetéről lemondani

kényszerültem. Utamnak czélja a messze délvidék volt; e czélért sokat kelle áldozatul hoznom.

Az eddig rejtekben maradt Rhone újra előtűnt. Tiszta vize mintha zavarossá vált volna. A messze láthatáron borongós ködben végtelen háztenger elmosódott alakjai tűntek föl. Eleinte kiálló magas kürtők ezrei, barna füstöt terjesztve maguk körül. A kép még mindig határozatlan. Majd előtűnik egy végtelen síkság megrakva száz meg száz vászonsátorral, melyek körében egész hadsereg tart gyakorlatot. Ez a nyári tábor Lyon előtt. A láthatáron a roppant város körvonalai lassankint kibontakoznak a ködből s mint egy szétszakadt leplen keresztül látható lesz Fourvières hegye, melynek csúcsán festői szépségben tűnik föl a híres kegyelemhely temploma, s magas tornyán a mintegy az egész vidéket uralgó óriási madonnaszobor. Előtűnnek a barátságos villák, nyárilakok s a vonat berohan Lyon cityjébe. Átfut a füstös, kormos palotaszerű gyárak között, néhány pillanat s ott van Lyon-Perracheban, Lyon városának főpályaudvarában.

II.

Lyon.

Nagy városokkal rendesen úgy vagyunk, mint a nagy emberekkel. Hir, mely mindkettőt megelőzi, óriási szárnyakon jár, roppant szelet csap s a távolból minden a bámulandó nagyság színében tűnik fel. Ha közel jöttünk, megtanuljuk ismerni, látjuk a fény mellett az elmaradhatlan árnyfoltokat, szétfoszlik a varázsszerű nimbus, és az ünnepezt nagyságban megtaláljuk a kicsinyt, a törpét, a szépben a rútat, a rendkívüliben a közönségest. Illusiókban csalatkozni emberi dolog, s nagyon boldog vagy nagyon együgyű ember lehet az, ki mindent úgy talált a valóban, mint azt képzelme lefesté, ábrándjai közepette megalkotta. Sajátos valami, hogy gondolkozó ember mindig vagy többet vagy kevesebbet talál az életben, mint remélte; s ha a bölcsész hideg okoskodással tekinté a dolgokat, csalatkozása mindig kellemes lesz. »Hidd a kisebbet, reméld a kevesebbet, s üdvösen csalóddol« — mondá egy embergyülölő bölcsész, ki szeretett másoknak tanácsot adni, melyet maga nem követett. Csak rövidlátó emberek csalatkoznak teljesen. A hir szél, mely feldönti azt, ki nem áll biztosan a maga lábán.

Megvallom, első pillanatra Lyon sem tette rám azon benyomást, melyet Franciaországban Páris után első városától várhattam. A régi Lugdunum mai nap tulságosan ipar- s kereskedőváros; egy óriási műhely, a melyben minden ember szakadatlan dolgozik; egy folyton mozgó szövőszék, melynek kerkei változatlanul egy irányban forognak; egy város, melynek majdnem négyszázezeret megközelítő lakossága közül kétharmad munkás, egy harmad kereskedő s hivatalnok. Lyon a számok városa, a »Soll und Haben« főfészke a francia földön, hol a comtoir a templom, íróasztal az oltár, istentisztelet az üzlet. A modern haladó kor rideg s költészetietlen világa, melyben az üzérszellem annyira tulnyomó, a nyers anyag hatalma annyira erős, hogy a valódi lyoni polgár csak egy ambícióval látszik birni, a vagyonszerzés ambíciójával. A többi csak mellékes dolog. E szellemet tükrözi vissza az egész város; a ropant terjedelmű gyárak, a kaszárnyaszerű raktárak, az óriási fényes kirakatok, a félutczákat elfoglaló boltok, a colossalis, palotanagyságu házak egész frontját betöltő tarkabarka czimiratok, czégtáblák s a többi. Ezen üzleti szellemet örökli minden lyoni. Egy emberéleten keresztül mint üzött vad folyton fárad, izzad, lótt, fut, írja rakásra a számokat, kereskedik s más élvezet iránt alig van érzéke. Szerényen kezdi, alig néhány száz frankkal; de midőn az utolsó bilanceot megcsinálja, már milliókról rendelkezik. Szorgalom, kitartás, törekvés sehol nem vezet oly biztos sikerre, mint Lyonban, hol soha sincs munkahiány, ép azért legkevesebb a koldus. Munkaösztöne

aránylag London, Páris, Hamburg s más nagy városokhoz, felül áll minden hiedelmen. Ép azért a mai Lyon tagadhatlanul Franciaország leggazdagabb városa; politikai, társadalmi téren megosztott szerepet visz a büszke világvárossal, Páriszal.

Páris kiállithatja a váltót, de ha Lyon nem írja alá, keveset ér az. Páris egy vénülni nem tudó Messalina, ki szépségét pénzért áruba bocsátani kész, tele bűn- és erénynyel, nagyság- és aljassággal; Lyon takarékos, munkás gazdasszony, kinek nem jut idő a czifrálkodásra, minden gondja abban áll, hogy kamrái telve legyenek, semmiben ne legyen hiány; amaz hiú, dicsvágyó, nyelves; ez szerény, kevéssel megelégedő s nagy ritkán jó haragba; Párisban minden nagy lármával, ostentatióval történik Lyonban a legfontosabb dolgok csöndesen, higgadtan intéztetnek el; Páris akkor vigad legjobban, ha semmije sincs, Lyon minden csapásra, mely a grand nationt éri, busulni tud; Párist tiz szájas ember három nap alatt bármikor fölláztatja, Lyonban háromszáz demagognak is dolgot ad valamely munkásosztálytól lakott faubourgot elcsábitani; Párisban tréfát üznek a forradalomból, Lyon nehezen és lassan adja rá fejét, de ha vért szagolt, tul tesz valamennyin; végül Lyon adja Párisnak a képzett munkásokat, a józan szorgalmas és sorsában megnyugodott kézműveseket Páris Lyonnak a sanscoulottokat, jacobinusokat, internationalistákat, a szemetet. A francia Párisban megromlik, Lyonban megjavul.

Két fejedelmi folyam hasítja át a roppant várost, a Rhone és a Saône, a régi Rhodanus és Arar.

Mindkettőnek partján a palotáknak, házaknak, raktáraknak végtelen tömkelege terül el. A két folyam három különböző részre osztja a várost. A Saône jobb partján a Fourvières tövében elterülő régi város, a hajdani Lugdunum főséges római emlékeivel, középkori apró szennyes házaival; a tulajdonképeni belváros a két folyam közti földnyelven ujkori szép alakú s renaissance-stylü palotáival; végül a Rhône balpartján a modern város, óriási hosszú, egyenes utczáival, egészen új épületeivel. E három városrész hiven visszatükrözi a három világtörténelmi kort; csak a középváros, mely a két folyam közt terül el, mint összekötő kapocs vesztett jellegéből egyet-mást. Az óvárost lakják a szegények, a középváros az arisztokraták s pénzfejedelmek fészke, az új város, mely még folyton épül, a munkás elemé.

Egyikből a másikba lépni annyit tesz, mint egy camera obscura folyton változó képeit szemlélenni; a cours de Brosse, cours Lafayette, cours Kleber általában az új város főutczái; az egész le Brotteaux és la Guillotière városrész kora reggel és késő este hemzseg a kézkubonyos ouvrierektől. Csapatonként száz, kétszáz egy csomóban megy a különféle gyárakba, raktárakba. Nyolcz óra felé már alig van nyomuk. A cours Napoleontól a place des Terreaux-ig, kiváltképen a nagyszerű Bourbon-utczán át délig merő kabátos emberek, kereskedők, ügynökök, adjunctusok járnak, kelnek. Délre megnépesül a hely; akkor jönnek elő az arisztokraták, egész légiói az elegáns gavalléroknak, delnöknek, kocsin, lóháton, gyalog. A középváros közepén elterülő nagyszerű Place

de Louis le Grand, mely tán egész Európa legszebb piacza, megtelik fényes sétáló néppel, gyermekkocsikkal, s a lombos gesztenyefák hús árnyában diszes vaspadokon látható Lyon lelegelegansabb közönsége. — Ezen túl már az óváros következik, a St. Irenée apró, piszkos utczáival, melyen szegény rongyos nép botorkál. A házak előtt kint dolgoznak a szegény kézművesek, szabók, vargák, asztalosok. Egészen más kép. Ezeket soha sem látni a fényes középvárosban; mint ha nem is egy városiak lennének. Mindenik, ha csak lehet, megmarad a maga territoriumán, s nem keveredik össze a többiekkel. A három elem egy városban elkülönözötte él.

Az egész város fölött festői nagyszerűségben uralg az utóbb említett St. Irenée városrész fölött elterülő pompás Fourvières-hegy, melynek dombos oldalai meg vannak rakva roppant kiterjedésű állami épületekkel, zárdákkal, közintézettel, kórházakkal. A csucson áll maga a Notre-Dame de Fourvière temploma, égbenyuló tornyával, melynek kúpján kereszt helyett a szent Szűz colossalis szobra áll. E templom, mint alább látandjuk, híres kegyelemhely, melyet egész Franciaországból folyton látogatnak.

Egész Lyon városa körül van véve roppant falakkal, melyek mintegy hat órányi utat képeznek a város körül, meg-megszakítva óriási czitadellákkal, melyek színig telvék gyilkos szerszámokkal, ágyukkal, bombákkal, lőporral s melynek öt szögletén megannyi ór látható éjjel-nappal felvont bajonettel, őrizve nem tudom mit, s már száz lépésnyiről ráordítva a bolyongó utasra, ki arra téved, hogy ne me-

részeljen közelebb jönni, s mit valamennyi egytől egyig arra ért, hogy akar tőle valamit, ennél fogva épen feléje siet. A fort du Colombier, a fort de la Motte és a fort de Vitriolerie épen a vasut mellett fekszenek s három oldalról az egész pályát figyelemben tartják. Vasuton ugyan be nem jó ellenség Lyonba: mielőtt a perrachei főindóházba érne, kásává lövetik. Azért még eddig minden postán jött rosz szándéku vendégnek volt annyi esze, hogy kerülőt csinált, s arra ment be a városba, a merre nem volt veszedelem. A Saône meg van rakva hidakkal; van rajta vagy tizenegy. Ez könnyü dolog, mert a folyam keskeny. A csak egy átmetsző utczával ettől elválasztott Rhône már fejedelmi folyam, s nyolcz hidja van, a pont- Lafayette, hôtel de Dieu és Guillottiére a legszebbek. Ez utóbbi a legélénkebb, mert a nagyszerü place Bellecourra, vagyis XIV. Lajos piaczára nyilik s pompás palotasor között átvezet a Saônen levő pont de Tilsit-ig. Ezen megy át a legtöbb uri fogat, elegáns nép. A hidfalak nem diszelegnek eleven szobrokkal, vagyis álló, ülő, kocsikázó koldusokkal, mint a többiek, s mint általában a francziaországi hidak mind, kivétel nélkül, hanem teljesen szabadok s így kényelmesek. Valamely régi franczia decretum ugyanis az emberi szívben élő könyörületet gyöngéden ápolni akarván, a koldusokat mind a hidra rendelte; úgy hogy boldogtalan és boldog akaratlanl beléjük botlik, s lehetetlen, hogy irgalmat ne érezzen, midőn az előre nyomuló hintók, társaskocsik, teher szekerek azon kellemes helyzetbe hozzák, hogy vagy a nyomorult embert tapossa el, vagy maga bukják a

kerekék alá. Ilyen tolongás esetében az udvarias koldus, kinek privilegiuma akadályként szerepelni egy, két souéért örömet lemond e jogáról s helyet enged. Ezen élő szobrok annyira szokásosak a franciaországi városi, utmelletti hidakon, hogyha koldust láthatunk is hid nélkül, hidat aligha koldus nélkül. Kivételt csak némely hidak képeznek. Ilyen az előbb említett is.

Lyon nagy város terjedelmére, de nem épen minőségére. Imposáns épületei nincsenek, csak nagy s terjedelmes épületei. Templomai közül külsőleg egy sem érdemel valamely feltünőbb figyelmet, bár, mint alább látandjuk, bensőleg nem egy, fény s kiállítás tekintetében bármely egyházzal vetekedik a continensen. Nyilvános épületei, kaszárnyái, hivatalházai, de kiváltképen humanistikus czélból emelt intézetei mintaszerűek. Engem Lyonban csak ez utóbbiak érdekeltek.

Lyon mint ős római város, a legrégibbek egyike a francia területen. Több mint fél ezred évvel Urunk születése előtt a massiliai görögök a Rhône deltájától kiszorittatván, a nagyszerű folyam mentében föl-felé vándoroltak, s ott, hol ma a fauburg Croix-Rousse áll, letelepedtek. A római hatalom emelkedésének idejében, midőn már Vienna tekintélyes római teleppé nőtte ki magát, s annak falai között elszaporodott román népek egy részét ismét megszállotta a vándorlás vágya, s éjszak felé indulván, a mai Croix-Rousse átellenében Arar folyam partján a Fourvières-hegy alatt egy várost alapítottak, s az előbbi görögökkel csakhamar összevegyültek. Midőn Róma le-

győzte Carthagót, annak gyászsorsa intő példa lett minden ellenálló városra. Lugdunum meghajtá magát a rómaiak előtt, s azok befolyása alatt csakhamar déli Gallia első városává emelkedett. A római szokások, erkölcsök elterjedtek, a délről jövő rómaiak templomokat, szinköröket, palotákat emeltek ott s a nép egészen rómaivá változott át. Alig kezdődött meg a császárok korszaka, Lugdunum Gallia fővárosává lőn. Azon korban emelték a roppant vízvezetékeket, széles utakat, nagyszerű forumokat, úgy hogy Róma után kevés provinciális város volt képes annyi fényt, pompát felmutatni, mint a leghatalmasabb szomszéd provinciának, Galliának fővárosa. A római császárok már ekkor Lugdunumot az éjszaki légiók fő- és központjává tevék. A város hire Rómában is oly csábítóan zengett, hogy az első császárok közül sokan Róma helyett Lugdunumban tarták udvaraikat. Augustus, Drusus, Germanicus, Claudius, Caligula, Traján, Domitián, Hadrián hosszabb ideig, néha éveken át Lugdunumban tartózkodtak. A mai Fourvières-hegy tövében volt a nagyszerű, fényes császári palota, ott hol most a hôpital l'Antiquaille áll. Ott szülte Drusus neje a derék Germanicust és annak nyomorult öcscsét: Claudiust. E palotában tölté idejét a légyfogdosás nemes mesterségével a gyáva Domitián; itt tünődött gyakorta a komoly Severus országlási gondjai közepette, míg később a római caesárok aranykorszakában a fényes palota már csak a praefectusokat fogadta magába, kik azonban fény-, pompa- s hatalomban a császárokkal versenyeztek. A régi Lugdunum ott terült el a he-

gyen s annak tövében. A hol most a d'Ainay apát-sági templom áll, ott volt Augustus temploma, melyet hatvan gall törzs népei emeltek a szeretett császárnak. Az azon korbeli írók, mint Cassius, Sveton, Strabo műveikben mind megemlékeznek e nagyszerű templomról; elmondják az ott működő papok, augurok, haruspexek neveit, sőt Augustus, Tiberius és Claudius érmein még láthatók ezen épület formái. Caligula a templom közelében levő téren nyílt játékokat, ugynevezett ludi miscelli-ket tartott, melyeken költők, szónokok pályáztak a babérért. A győztes koszorút nyert, a vesztes pedig tartozott nyelvével lemosni költeményét a tábláról s magamagának vesszőütéseket adni. E kemény kritika fölött Juvenál is gunyolódik, s elmondja, miszerint nem volna kedve ugyanott pályázni. Mindezen fényes, nagyszerű életnek, e pompás épületeknek semmi nyoma többé; mélyen el vannak azok temetve a föld alatt, sötét romjaik fölött a keresztény civilizáció emelt nagyszerű s maradandóbb becsü emlékeket.

A régi Lugdunum történelme tanúsítja amaz igazságot, hogy a merre a kereszténységet üldöző római hatalom elterjedt, mindenüvé magával vitte a kereszténységet. Sajátságos jelenség a világ történelmében, hogy míg a kereszténység messze keleten egy, tudományra és művészetre nézve hátramaradt s rabszolganép keblében jó életre, alig hagyja el bölcsőjét, gondviselészerűleg a világ legműveltebb, leg-hatalmasabb népét keresi föl nyugaton, azt a szellem s isteni igazság erejével legyőzi, s annak hatalmával önmaga terjed mindenfelé, ahol Róma győztes fegy-

vereit meghordozza. A keresztet gyűlölő római hatalom s nép első hirdetője a kereszténységnek a többi nemzetekkel szemközt. Már Marc Aurél alatt az egész légió fulminatrix a későbbi halhatatlan gárda emez első prototyponja merő keresztényekből állott. Lugdunum már az első században elfogadta a kereszténységet, s nem is volt római provincia, melyen oly hamar elterjedt, oly erős és mély gyökeret vert volna a kereszténység, mint Gallia s vele Lugdunum.

De kétszer kelle e dicső földnek önvérében megfürödni, mig a polgárisodás első gyümölcseit élvezheté. A bölcselő büszke császár Marc Aurél 177-ben Kr. után barbár kegyetlenséggel üldözé a keresztényeket. Akkor szenvedtek vértanuságot sz. Pothin, Irenaeus elődje s Lyon első püspöke; megoszták vele e dicső koronát Ponticus, Maturus, Attalus, Alexander, Blandina és Sanctus. Midőn ez utóbbit a nép mint keresztényt a praefectus elé állitá, s ettől kérdezteték születése s állása felől, ezen, a keresztény martyrologiumban örökké fennmaradt szavakat mondá: »keresztény vagyok, ez nevem, hazám, nemzetségem, mindenem.« Sz. Pothin, a kilenczven éves aggastyán nyugodtan s panasztalanul türte el a kínzásokat, s midőn félholtan a börtönbe visszavitték, még elhülő ajkaival is magasztalá az ő Urát, s bátoritá vértanu-társait, hogy tántorithatlanul megmaradjanak hitők mellett. Legtöbbet szenvedett Blandina, egy gyermekleányka s egyszerű cseléd egy főrangu lugduni nőnél. Midőn izzó vassal összeégették gyöngye tagjait, a kimondhatlan gyötrelmek közepette bátran vallá Krisztust. E vértanu gyermekén

kimeríté hohérmesterségét a pogány hatalom. Midőn kin és fájdalom e gyöngé testben rejlt erős lelket meg nem törheté, Lugdunum bösült polgárai pokoli dühhel orditozák a praefectus palotája előtt: »Blandinum, Attalum, Ponticum ad leones!« Széttárult az óriási amphitheatrum, a s fővény közepén kőoszlophoz kötözve állott a szent szüz, széttárt karjaival, esdő szemeit a nyilt égre emelve. Vad dühvel rohantak elő a ketreczeikből kibocsátott éhes oroszlánok, rémitő ordításuk megreszketteté a léget; a fenevadaknál vadabb nép ujongott, tapsolt, orditozott. De im a puszták büszke állatkirályai megrémülten állanak meg a védtelen áldozat előtt. Mintha villám érte volna őket. Lassu, csöndes léptekkel közelednek az imádkozó leánykához, s meztelen lábait nyalogatják. Egy nagy hatalmas nubiai oroszlán, mely a többiek vezére látszik lenni, leül szemközt a földre, hatalmas farkával csapkodja köröskörül a porondot, fölemeli az áldozathoz nagy okos szemeit, lassu morgást halat, elnyomja a kinzó éhség ösztönét s megvetőleg hordja körül fejedelmi tekintetét az orditozó tömegen. Mintha mondaná: »Hóst adjatok nekem, ne gyöngé gyermeket.« A nép megérteni látszik az állatkirály büszke tekintetét. Mi az amott? Egy fejedelmi természetü férfiú lép a porondra; szilárd, kemény léptekkel jó elő. A föld megdobbán lábai alatt. Ez a hős; a pergamosi Attalus, kora ünnepelt tudósa, bámult s tisztelt férfiú, kinek egy büne van, — hogy keresztény. Egy bajnok hidegvérüségével lép a halál elé. Megkezdődik a vérfagylaló jelenet. Néhány pillanat s a hős szét van marczangolva. A nép örjögve or-

dit, tapsol s e lázító zajban csak egy csöndes ima hallatszik. Blandináé az, ki ott az oszlophoz kötve irigylis a hős halálát, s kéri Istent, adja meg neki is e dicsteljes halált.

Uj kép tárul elénk. Blandinát eloldják az oszlopról, őt s egy szelid ifjonczot, az alig tizenöt éves Ponticust hálóba kötve az amphitheatrum közepére helyezik. Kevésre rá embert nem látott böszült bikák vad robaja hallatszik. Vakon rohan előre a bösz állat, vérben forgó szemei megpillantják a védtelen áldozatot. A kemény paták sulyos ütései alatt föl száll a por, még látni a légbé feldobott szent test esését, azután megszűnik minden. Két összegázolt, összeroncsolt, vérző tömeg hever a porban. A nép koszorukat dobál a dühököt kitombolt állatoknak. Fenn a nap még egyszer lebocsátja bucsuzó arany-sugarait, azután sötét lesz, s az ég bezáródik. Lyon évkönyveibe új vértanúk vannak bevezetve. S ily rémes jeleneteket nem egyszer látott Lugdunum. 202-ben Septimius Severus ismét megkezdé a keresztények üldözését. Akkor hullott el sz. Irenaeus, Lyon második püspöke, e kitünő s tudós egyházi férfiú, ki nek maiglan fennmaradt műveit bámulattal olvassa a világ. De épen ezen vérengző üldöztetések termékenyíték meg az ódon császárváros talaját a kereszténységre nézve; Lugdunum a kereszténység központja volt a gall földön, Ötödik püspöke mint történelmi személyiség szerepel, s róla már kortársa sz. Cyprián is emlékezik. Vocius püspök már az arleszi zsinaton szerepelt. Szent Justus Lyon tizenharmadik püspöke a valencei s aquilejai gyülekezeten csodá-

latos dolgokat mivelte. Püspökei közül hetet tisztel az egyház szent gyanánt. Midőn 1245-ben a hires lyoni egyetemes zsinat tartatott, Lyon püspökei érsekké lőnek. — Számos bibornok ült Lyon érseki trónján, többi közt a történelmileg nevezetes Fesch bibornok is. Lyon hire a keresztény kath. anyaszentegyház történetében örök marad. Már sz. Bernárd azt mint Franciaország első, legrégebb s legrendezettebb egyházát magasztalja. 1245-ben, midőn Lyonban a sz. Just zárdájában IV. Incze s II. Frigyes alatt az első zsinat tartatott, a kerek világ minden püspökei ott voltak, kivéve a magyar püspököket. Akkor volt ugyanis hazánkban a tatárjárás, s főpapjaink karddal oldalaikon védték a hazát. A második zsinatot 1274-ben május 7-kén Gergely pápa nyitá meg, sz. János cathedrálisában. Jelen voltak e zsinaton Jakab, Arragonia királya, számos fejedelem, főpap, többi között Bonaventura is már mint bibornok. A zsinat üléseit ez utóbbi sz. atya halála zavará meg, ki ugyanitt július 15-én a mondott évben elhunyt. A zsinat főczélja volt az elszakadt keleti egyházat ismét egyesíteni a nyugatival, de X. Gergely e nagy és szép eszméje a görög egyház makacosságán hajótörést szenvedett. Azon idő óta is Lyon folytonosan első-rangu szerepet vitt, s a keresztény katolikus nagy Franciaországban maig is elsőséget igényel az egyház ügyeiben.

A vértanuk vérével szentelt föld ősi hagyományaihoz hiven a későbbi századok alatt is fenntartá tiszta jellegét. Kiváltképen kitünt ez a nagy forradalom alatt. A kereskedelme- és iparában virágzó város

a Párisban vérengző nemzeti convent ellen, ép úgy mint Bordeaux, Marseille s több városok, hadat üzent. A kannibálok testületének mindenütt voltak kész szolgálói; Lyonban egy nyomorult, gyáva Collot d'Herbois, vagy egy becstelen s alávaló Fouché. Midőn a conventben egy eszeveszett vérengző dühöncz Barrère, Robespierre hóhérlegénye indítványba hozá, hogy az ellenálló s forradalmat elvető Lyon a föld színéről eltöröltsék, s ott, hol egykoron állott, egy oszlop emeltessék ily fölirattal: »Lyon fegyvert fogott a forradalom ellen, Lyon nincs többé«, — nem sokára megindult a vérszomjazó csapat Lyon ellen. A barbárok, a nép ez imádandó szépséges barátai légberöpiték Lyon legszebb épületeit, felgyújták a gyárakat, s az ártatlan népet kartácstüzzel legyilkolák. Az utczákon patakonkint folyt a vér. Több mint hatezer munkás polgár s becsületes hazafi hevert a földön megölve, szétmarczangolva. Ez embertelen, gyalázatos vérengzésnek, melyet a szabadság hirdetői testvéreiken követtek el, Robespierre bukása vetett véget. Lyon a császárság alatt beköté hegedő sebeit. Az uj császárt s a vele megjelenő dicsőség hajnalát valóságos őrjöngő lelkesültséggel üdvözlé. Bonaparte Napoleonnak soha és sehol sem volt oly nagy népszerűsége, mint Lyonban. Midőn Elbából Franciaországba visszaszökött s Lyonba érkezék, a nép örületes óvatiókkal fogadta. Ez volt az utolsó napsugár az ujkor caesarjának életében. Napoleont annyira meghatá e hűség, szeretet s ragaszkodás, hogy könyes szemekkel elragadtatva kiáltott fel: »Lyoniak! én szeretlek titeket!« Csakhogy — fájdá-

lom — e szeretetet tettleg kimutatni már nem volt ideje.

Azóta Lyon csöndes, nyugodt iparváros. A modern népboldogítók s azok hordárai, a communisták előtt most is csábfalat, s mert jól tudják, hogy Franciaországban forradalmat kezdeni Lyon nélkül nem lehet, folyton szitják az annak falai között összeszorult s roppant számú munkás elemben a forradalmi eszméket. Az utolsó forradalomban, mely gonoszságban nem állt hátrább a nagy forradalomnál, sikerült is néhány szájas demagognak a munkásokat fellázítani. A jámbor becsületes emberek azután neki estek Napoleon szobrának, mely a perrachei indóházhoz közel, szép nyílt téren állott, azt onnét ledobták, néhány hétig garázdálkodtak a városban, hanem midőn a rendes katonaság közeledtének hire megüté füleiket, szépen visszakotródtak takácsműhelyeikbe, a szövőszék mellé. Mikor a büntető bíróság összeült, csupa merő ártatlanokat talált. Senki sem tett semmit. A francia forradalmárok valódi iskolásgyerekek, henczegők, gyávák, bőrüket féltők. Ha jön a — tanító, hogy megleckézzze őket, bujnak nyakra-főre, s a kérdésre: »Ki tette ezt?« unisono felelik: »Én nem!«

III.

Lyo .

A Mission des Africaines-ben szálltam meg. Egy jó barátom, e rend tagja, egy év előtt itt járván, melegen ajánlotta társainak egyszerü, de vendégszerető házát, mely a cours de Brossen áll, messze kint az uj, modern Lyonban. Azóta e barátom, Devernoille abbé, a Jóreményfokánál működik s hirdeti Urunk tanítását az egyenlítőn alól élő szegény dahomei alattvalóknak, s mint minap irta onnét, már keresztény községet is alapított, tizenhárom hívőből állót, míg többi társai itt vannak Lyonban meglehetősen szerény, sőt szükölködő állapotban, s várják főnökük parancsolatját, midőn hasonlóképen valamely ismeretlen világrészbe küldetnek. A ház főnöke M. abbé, alacsony zömök ember, bozontos haj-födte fejjel, szénfekete sűrű szakállal, miénkéhez hasonló fekete talárban, miután ajánló leveletem átadtam, igen szívesen fogadott. Az idő már későre járt, miután odamenetelem előtt a hotel Bayardban megebédeltem volt; mindazáltal nem állhattam ellen szives meghívásának, s még az este náluk szálltam meg. Elmondám egyszerüen, hogy Lourdesba utazom, s miután egész Helvétian ugyszólva átröpültem, néhány napot

pihenni szeretnék Lyonban. A vendégszerető házfőnök legottan frisitőket hozata föl, kenyeret és bort. A kenyér száraz volt, a bor roszt; de oly jó szívvel volt adva, hogy lehetetlen vala elutasítanom. Azután megnyittatá előttem a legcsinosabb vendégszobát, s megígérve, hogy gondoskodni fog számomra egy ügyes vezetőről, jó éjt kívánva magamra hagyott.

Az afrikai missió zárdája Lyonban most épül. Egészen alamizsnából jött létre s abból áll fenn. A szobák még vakolatlanok, a folyosók nincsenek kikövezve, fél szárnyának csak alapjai látszanak még, s szép tágas temploma meztelen s üres. Ezen épület az, melynek számára két év óta művelt, derék francia papok hazánkban is gyűjtenek adományokat. A rendnek még két háza van; egyik Marseilleben. Tagjai egyszerű világi papok, kik a rendes votumokon kívül fogadalmat tesznek hithirdetőkként működni közép s déli Afrikában. A rend e században keletkezett, s úgy életmódja, mint különös czélja mellett egyedül álló. Minden évben kimegy közölök négy-öt Afrika vad népei közé. Tizenöt-huszból visszajő egy; a többi ott vesz; vagy a klima, vagy a vad nép öli meg. Ezen valódi apostoli rendről alig tud valamit a világ; nem ütnek lármát, csendben élnek, dolgoznak, csendben halnak meg; eddig tiz vértanút tudnak fölmutatni.

Hálát adtam a gondviselésnek, sok okból, hogy közējök vezetete. A néhány nap, melyeket körükben tölték, feledhetlen marad előttem.

Másnap reggel a superior benyita szobámba, s egy sugár, magastermetű, mintegy husz éves fiatal növendékpapot állita elém. Az ifjú theologus arcza

elárulá a göröggel vegyes román jelleget. Latour abbé volt, marseillei születésű.

— Ime uram! szólt a főnök, ez itt legjobb latinunk. Szerencséje lesz szolgálatára állni önnek.

— Ah uram, ön lekötelez figyelmével.

— Kedves viszonzszolgálat azokért, miket ön társainknak tön hazájában.

— De nem áll arányban. Azon város, hol alkalmam nyílt Devernoille és Gay urakat megismerni, eltörpül Lyon előtt. Én egy óra alatt készen voltam mindennel.

— A barátság is kamatozó, szólt tréfás mosollyal; én szerencsémnek tartom, hogy azt viszonzhatom.

A házfőnök eltávozása után fiatal vezetőmhöz fordultam.

— Nem lesz önnek terhére e séta, uram?

— Oh, viszonzá amaz tiszta, szép latinsággal; ez nekem szünidő. A növendék mindig örül a szünidőnek. Ön is volt az, abbé ur! emlékezhetik rá, hogy ilyesmiért diák nem neheztel soha.

Elnevettem magamat. Ez az én emberem, amint látszik. Egyenes, őszinte és kedélyes. A három nap, melyeket Lyonban tölték, teljesen megerősítette e föltevésben.

Mindenek előtt Lyon két legnagyobb humanistikus intézetét: a hôte! de Dieu és a hôpital de la Charité épületeit ohajtam megtekinteni.

A pont de hôte! de Dieu-n áthaladva a Rhone partján egy colossalis roppant épület áll szemeink előtt, mely az említett hidtól kezdve egész a pont de

la Guillotiereig végig húzódik. Alacsony s időbarnította épület számos kapuval ellátva, melyek mindenkének külön rendeltetése van. A Rhonera néző részen járnak be az idegenek, a látogatók, két szélén a különböző szakosztálybeli orvosok, a rue de la Barre felől az orvos tanoncok, az ellenkező részen az apácák, betegek. Ugyanott van egy kapu, melyen a holtakat hordják ki. Minden bejárásnak külön kapusa van s külön hivatala. E mintaszerű, páratlanul álló kórházban van vagy nyolcz főorvos, nyolcz assistens, számos sebész, huszonegy tanuló alorvos, nyolcz pap, huszonöt alsóbb cseléd, ötven irgalmasrendű fráter s százötven szeretetnéne. Ápoltatik e nagyszerű intézetben 1200 beteg ingyen, s százötven teljes gondozással másfél franknyi díjért naponkint. Az intézet XV. Lajos alatt jött létre, s Souflot építésznek, ki a párisi Pantheont emelte, valódi remeke. Eredetileg még egy emeletre volt tervezve, de az állam már nem győzte a költségeket. Mondják, hogy Souflot, midőn félművére kelle a tetőt rakni, könyezni kezdte, hogy nagy munkáját be nem végezheté. Az államnak mai napig is milliókba kerül; az orvosok, sebészek, szolgálók, cselédek szép évi díjban részesülnek; csak az apácák, kik úgyszólván lelkei az intézetnek, azok nem kapnak semmit. Isten tudja, miből élnek.

Midőn az intézetbe beléptem, társam egy szolgálattelvő alorvosnak elmondta jövetelem célját, s az szives készséggel végig vezetett a roppant folyosókon, termeken. Mindenütt vakító tisztaság, üde friss lég, példás rend. A gyógyszertárban tizenkét apácza dolgozott nagy buzgósággal, az alatta levő laboratórium-

ban hat. A kész decoctumok gép segélyével jönnek föl a gyógytárba, s minden betegteremnek külön gyógyszerésznépe van. A konyha egy colossális terem képez, melyben vagy harmincz apácza folyton süt, főz. Edények, üstök, katlanok, tálak, tányérok ragyognak a tisztaságtól. Különben van az épületben nyolcz konyha, mindenikben más- és mások számára főznek. Van egy nagy, két kisebb kápolnája, hogy a gyöngéledők ne kényteleníttessenek messze járni. Legnagyobb az óriási kupola-alakú terem, melynek közepén áll az oltár, s attól, mint központtól minden irányban, mint kiágazó sugarak, roppant termek vonulnak végig, megrakva egyenkint elkülönített függönyös ágyakkal, úgy, hogy tiz hosszú teremből minden beteg láthatja a miséző papot. A világosság oldalt és felülről van bevezetve. A termek tehát barátságosak, világosak, jól szellőzhetőek. A padlók mind gyapjas szőnyeggel vannak bevonva, hogy a léptek zaja ne hallassék, s a beteg lábait meg ne hűtse.

Végig mentünk a termeken. Mindenütt sápadt, elaszott arczok, szenvedő alakok, álomban, ébren. Ez osztály a tüdőbetegeké volt. Ott küzdöttek az élettel a szegénység s nyomor emberei, a gondos ápolásban hervadó éltök utolsó pillanatait megédesítve találván S mily gyöngédség-, mily figyelemmel ápolják e szerencsétleneket e jámbor szerzetesnők. Ah ez a szeretet világa, azon isteni édes balzsam, mely mellett megnyhül a roskadó test gyötrelme. E helyütt lélek és test vigasztalást talál. Nem ritka eset, hogy mindkettőnek betege gyógyultan hagyja el az intézetet.

Az intézet többi osztályai csak szakférfiak előtt

nyilnak meg; idegennek, kit pusztá kíváncsiság vezet, nem örömet nyitják meg a többi termeket. Midőn társam vezetőknek megmondá kilétemet, az udvariasan meghajtá magát előttem s így szólt: »Ami önt érdekelhette, uram! azt már látta. A többi nagyon szomorú kép lenne önnek.«

Elfogadtam udvarias figyelmeztetését. Különb en is a minden tekintetben érdekesebb hôpital de la Charité iránt kíváncsiságom még inkább föl vala ébresztve. A hôtel de Dieu pusztán kórház; igaz, hogy páratlan a maga nemében, de a hôpital de la Charité a humanismus oly nagyszerű műve, minőhöz hasonlót még Párisban vagy Londonban is alig találunk. Ez nem kórház egyedül, hanem menház, lelenczház, bölcsőde kórház, árvaház s örültek háza együtt. Alig néhány lépésnyire van a hôtel de Dieutől. Innét tehát bucsút véve, lépteinket egyenest a nevezett nagyszerű épület felé intéztük.

A Rhone jobb partján, közel XIV. Lajos teréhez áll egy imposáns épület, a partnak s a térnek egyik szögletét képezve; mindjárt a hôpital militaire mellett. A szögleten kimagasló tornya van, melynek tetején a szeretet jelvénye, a kereszt ragyog. Alul tágas kapuk vezetnek a roppant épületbe. Széles udvarok, nyitott csarnokok, szellős, világos folyosók egész tömkelege tárul elénk. Minden lépten-nyomon előbukik egy-egy hófehér ruhába öltözött apácza, komikus nagy és csúcsos fejkötőjével, s mellén egy hosszú tűvel föntartott s lelógó fakeresztrel. Ezek a szeretetnénék, a nagy Francziaország legnemesb leányai, jótékony angyalai az emberiségnek, a keresztény sze-

retet s önfeláldozás apostolnői. A roppant intézet egészen az ő kezökben van, alig találunk harmincz férfit alkalmazva. Ott járnak, kelnek, forgolódnak, mint egy óriási méhkasban. Mindeniknek megvan a maga köre, egyik dajka, ápoló, gyógyszerész, szakácsnő, mosónő, szabónő, másik tanít, vásárol, vasal, fűt, ágyaz, söpör, tisztogat; egyik sem henyél. S e gyakran szolgálai s nehéz munka között mindenik oly fehér és tiszta, mintha most vették volna ki a katulyából, oly életpiros, vidám, mint a szakasztott rózsa. Minden arcz mosolyog, megelégedést, boldogságot sugárzik. Mint madarak a berekben a legboldogabb megelégedésben élnek. Egy mindenható érzést látszik mindenikök örökölni, a szeretetet a szenvedő, ügyefogyott emberiség iránt, az egész emberi életen át egyben találva föl minden gyönyört, minden örömet, a fájdalom-sajtolta könyek felszárításában, a szenvedés enyhítésében. Mily eszményi nagyságban tűnik föl e jámbor, tiszta lelkekben az egész női nem? mily fönséges, megható s a legédesebb költészettel telt világ az, amelyben élnek? A nőiségnek soha tisztább, elragadóbb ideálját az egész föld kerekiségén nem láttam sehol, mint itt, hol a hosszú emberi életnek úgyszólván minden pillanataira, minden lehető esélyeire alkalom nyílik, hol néhány óra alatt az egész földi vándorlást minden fájdalmas változataival együtt látjuk. Aki elfogult, rövidlátó vagy gonoszakarató a női szerzetek iránt, az jöjjön ide; hitetlenek, kéjenczek, gonosztévők kemény szíve lehetetlen, hogy meg ne induljon e természetfölötti anyai s női szeretet nyilvánulásainál. A hôpital de la Charité a legszentebb

humanismus temploma, ez önfeláldozó nők annak papnői. Hogy mi a nő a társadalomban, itt tanuljuk meg ez apáczáknál, kik nem anyák, nem hitvesek, kik az önfeláldozó szeretetet nem természetszerű kötelmekből, hanem az élő hitből, a vallásból meritik. E nőket kiváló tiszteletre méltatja a köz-elismerés, mert a szeretet mindenható hatalmával kiemelkednek a mindennapi emberiség köréből, s ideális fönségben ragyognak, semmi más jutalmat, semmi más kitüntést nem várva s nem nyerve, mint az öntudat boldogító érzését, a nemes keblek tiszteletét.

A hôpital de la Charité élénk tárja az egész emberi életet, az egész társadalmat. A ma született gyermektől, kit ég és föld elhagyni látszott, egész a századot megért aggastyánig mind együtt találjuk itt. Ám lássuk a képeket sorban.

Társam egy bureau-féle kis termelybe vezetett, melyben íróasztalok mellett mintegy nyolcz apácza ült. Elmondta jövetelem célját, mire egyik egy sugár, magastermetű zárdahölgy, kedves mosolygó arczczal, legottan fölkel, néhány szót váltottegy idős, úglátszik elüljáró apáczával, azután felém fordult, s nyájasan inte, hogy kövessük őt.

Fölmentünk az emeletekbe. Az apácza megnyitá előttünk egy terem ajtaját s mi beléptünk. A hosszú, világos teremben mintegy száz kosárféle bölcső volt, finom fehér függönyökkel ellátva. Mindenikben egy parányi csecsemő, édes, boldog álomban szenderegve. Ezek lelenczek, kiket a jámbor szüzek úton útfélen, kapuk alatt, város végén, mint elhullatott terhet összeszednek s itt ápolnak. Bűn és nyo-

mor, nem ritkán elegáns könnyelműség áldozatai. Ki tudja szülőiket? Láttam egy alig kéthetes kis gyermeket, oly szép, oly finom arczvonásokkal, hogy Rafael angyalkáira emlékeztetett. Midőn hozzá hajoltam, felnyitá gyönyörű kék szemeit, mintha két csillag bámult volna rám. Szegény gyermek! Anyja tán fényes termekben ragyog, ünnepelel delnő, kire hódolattal emeli szemeit a világ, míg a meglopott erény gyümölcse itt él a nyomor többi gyermekei között, s elveszne nyomorultan, ha Isten e szerencsétlenek számára nem gondoskodott volna földi angyalokról. A gyermek nyöszörögni kezdte. Egy mellette ülő apácza kiemelé bölcsőjéből, karjára vevé oly lágyan, gyöngéden, mint csak egy szerető édes anya tehetné. Egy kis szoptató üvegből megitatá, azután egy könnyed, néma csókot lehelt sima homlokára, szeliden ringatni kezdé karjaiban, s a kis csecsemő újra behunyá szemeit s elszenderedék. Tovább mentünk. Láttam csecsemő arczokat, melyek láttára szívem szorult el. Összenyomott koponyák, nem nagyobb, mint egy alma, rémitően eltorzult, ránczos, kikelt arczok, az élet hajnalán késő vénység kinyomatával, kimeredő, majd beesett szemek, vadul félrerántott szájak, mintha nem emberek, hanem szörnyetegek lettek volna. Csodaszülöttek, monstrumok, nagy majomfejjel, hasított állal. Iszonyú bélyege a bűnnek, Némelyik alig volt hosszabb egy lábnál s már élni sem látszék. De azért valamennyi hófehér gyolcsba takarva, vakító tisztaságú párnák között, mint egy herczeg gyermeke. A középen egy apácza nagy gonddal látszék forgolódni bölcsője körül. Egy picziny kanállal valamely

folyadékot csepegtete az ott fekvő csecsemő ajkaira. Oda értünk. Vezetőnőm néhány szót intéze hozzá. »Mindjárt!« szólt amaz, szemeit a gyermekcséről le nem véve. Én is odahajoltam. Egy rút szörnyeteg feküdt ott a bölcsőben görcsös rángatózások között; szemeit elforgatá, sárga fonnyadt ajkai reszkettek. Megdöbbenve álltunk ott. A csecsemő haldoklott. Még egyszer fölemelé elhaló, ijesztő tekintetét az ápoló apáczára, mintha édes anyját látta volna benne, azután egyet csuklott s vége volt. — Meghalt, szólt az apáca s kiemelé a holt gyermeket s keblére szoritá. Azután lassu, nesztelen léptekkel eltávozték. Meg voltam indulva. Vezetőm észrevette arczomon a meghatottságot, s mintegy vigasztalni törekvék. — »Ez mindennapi dolog nálunk. Ilyen eset naponkint néha többször előfordul.« — »S hová vitte a nővér ama csecsemőt?« kérdém. — »Most a mellékterembe, a hová mindjárt jövünk, ott a lajstromba bejegyzik neve mellé halála napját.« — »S azután?« — Azután átadja a halottkémnek, onnét lejut a halottas terembe; ott felöltöztetik, a raktárból előhoznak egy egyes számú koporsót s holnap estig ott marad a teremben a többiek között.« — »Sok halottjuk van naponkint?« — »Az különböző; néha több, néha kevesebb.«

A teremnek végéhez értünk. Ott az utolsó bölcső mellett, alacsony zsámolyon egy fiatal nő ült, tisztos polgári ruhában. Meglepett engem, mert eddig világiakat nem láttam az intézetben sehol. A nő összegörnyedve bámult maga elé. Szemeiből egy tévedező lélek sötét borongása tört elő. Sötét hajfürtje

előre lógott arczára; mereven s mozdulatlanul ült ott. Kezeit ölébe fekteté, s úgy látszék, észre sem vón minket. Bizonyos ösztönszerű félelemmel kérdém vezetőmet e nő kilétéről. — »Az szomorú történet, abbé ur, szólt halk hangon. Mintegy év előtt egy gyermek feküdt e bölcsőben; nem az, aki most ott van. Egy faubourgban találták. Harmadnapra meghalt. Mintegy két hétre rá e nő jött ide s kereste a gyermeket. Midőn megtudta, hogy az már meghalt, vad őrjüngésbe esett. Négy hónapig volt az örültek házában, ott meggyógyult. Azóta hetenkint háromszor, midőn a szabad látogatás órája van, rendszeren megjelen; leül a bölcső mellé s ott marad egész órán át. Csendes, szelid örült; de a bölcsőben mindig kell lenni egy csecsemőnek, különben dühöng. Hagyjuk őt, abbé ur!«

Még egy pillantást veték a szerencsétlen teremtményre. Szívem elszorult. Oh ez borzasztó kép. Egy szétdult templom, egy kioltott világ! Mily iszonyú boszúja a megvetett anyai érzésnek! Ki fogja összerakni e sziv rombadólt nyugalját?

— Vidámabb képet akarok önnek mutatni — szólt vezetőm szeliden elvonva. Menjünk az apróságokhoz. Szereti ön a kis gyermekeket?

— Oh kimondhatlanul.

Átmentünk három termen; az egyikben tiszta takaréktűzhelyek voltak, melyeken két fürge zárdanó jó illatú tejes pépet készít a kicsinykék számára; a másikban számozott szekrényekben egész raktára a fehér s gyolcs ruháknak; a harmadikban az iroda; széles asztalon vastag protocollumok, bennök a felszedett apró lények nevei, ismertető jelei, minden a legszebb

rendben. Az előbb elhunyt kis világpolgárt épen akkór vezette be egy szemüveges ős apácza.

Amint a folyosóra kiértünk, már messziről megüté füleimet a vidám zaj és lárma. Mintha egy óriási verébfészekhez közelitettem volna. — Most megyünk az én világomba — sugám az abbénak. — No csak meg ne bánja — szólt amaz mosolyogva.

Az apácza megnyitá egy termet, s mi egy nagy széles terembe léptünk. A terem hemzsegett apró négy, egész tíz éves népségtől. Mind egyformán világos kék, hátul nyitott zubbonyban. A gyermekek lármáztak, kiabáltak, nevettek, sirtak, játsztak. Mintegy öt apácza mulatott ott velök. Egyik közülök egy széles alacsony táblára mindenféle ákombákomot rajzolt krétával. Előtte egy csapat csiripelő gyermekcsereg, apró kis faszékeken ülve, palatáblával ölükben, s palavesszővel a kézben. Amit az apácza a táblára rajzolt, azt ők utánozták a palatáblán. Letelepedtem közéjük. Rögtön körülvelt egész csereg. Ki nyakamba, ki ölembe furakodott. Egyik, mintegy öt éves kis leány, nagy bóbitás fejjel, hamiska apró szemekkel, kezembe nyomta tábláját s nyafogott valamit. — »Mit akar ez a kis jószág« — kértem az abbét. — »Hogy rajzoljon neki valamit.« — »Hát mit akarsz kicsinykém?« kértem tőle. — »Egy házat még egy fát.« Megfogám kezét s vezettem apró ujjait. Az apáczák mosolyogtak a tréfán. Mikor a ház elkészült, kitörő örömrivalgás vett körül. Mind a nyakamba csimpaszkodtak. — »Nekem is, nekem is!« kiáltották; »nekem egy lovat, nekem egy kigyót, de farka is legyen ám, jó nagy! A jó apáczák nem gyózték

leszedegetni őket a hátamról. Ha kettőt eltoltak, a harmadik már megint ott csüngött. Mikor fölkeltem, nyolcz tiz is belefogózkodék reverendámba. Erre az egyik apácza fenhangon mondott nekik valamit, mire az egész apró népség, mint egy jól rendezett hadsereg, legottan meglapult, s várta a közelebbi parancsot. Egyik azután előénekelt, az egész gyermeklegió utána. Visitottak, mintha nyársba huznák. Ezt követte az ima. A piczi emberek oly szépen imádkoztak, hogy tanulhatnának tőlük a nagyok. Alig tudtam elválni tőlük. Midőn kifelé indultam egy újabb parancsszóra az egész apró polgárság letérdelt. — »Mit akarnak ezzel?« kérdém vezetőnőmre mosolyogva. — »Áldja meg őket abbé ur!« válaszolt szelid, esdő hangon. Elérzékenyülten tekinték a fészkelődő kis seregre. — »Áldjon meg titeket a mindenható Isten! az árvák és elhagyottak Atyja!«

Innét azután egy hosszú folyosón átjutottunk a suhanczok és gyerkőczök osztályába. Az egész gaminvilág itt volt öszpontosítva. Hanem egy sem egészséges, mert azoknak már itt helyök nincs; ide pusztán az üdülő ficzkók s a megsebesültek jőnek, kik a gyárakban s egyebütt valamely hosszabb ápolást igénylő csonkulást szenvedtek. Kinek keze, kinek lába, feje, nyaka volt bekötve. A kamaszok a nagy terem közepén balonoztak; néhány egy szögletben ostáblázott. Midőn beléptünk, a zaj rögtön lecsillapodott; a fiuk sorba álltak, levették sapkájokat s kellő tisztelettel fogadtak. Egy feltűnően distingvált arczú fiut pillantottam meg közöttük, kinek fél keze föl volt köt ve. — »Mi baja?« kérdém. — »A karom törött el.«

— szolt udvariasan. »Hogyan történt e szerencsétlenség?« — »Leestem a lóról.« — »A lóról? lássa, mondám, minek nyargalózik?« — »Kell uram! szolt szomoruan, lovászlegény vagyok.« Abbé társam azután hosszabb beszélgetésbe eredt vele, s tőle tudtam meg, hogy a szegény fiu egy gazdag lyoni aristocrata groomja. A csinos ficzkó beillett egy Orloff- vagy Monaldeschinek, csak azután az utóbbinak sorsára ne jusson.

Már két órája jártuk a termeket. Voltunk a betegek osztályában, hol minden egyes bajnak külön helyisége van. A nők egészen más szárnyban, mint a férfiak. Mindenütt példás tisztaság s rend. Tizenegy óra felé vezetönöm egy kisebb terembe vezetett, hol egy csinosan terített asztal állott, rajta kenyér, gyümölcs s egy üveg jó veres bor. E figyelem meglepett. De még inkább azon páratlan szívélyesség, melylyel kínált. Hiába mondtam, hogy naponkint csak kétszer szoktam étkezni; szeretetteljes modorának engednem kellett. Azután átmentünk a súlyos betegek, az incurablesek osztályain. Most vettem észre, hogy jó volt egy kissé magamat felüdütenem. A látottak oly természetűek, hogy itt le nem írhatom.

Dél volt, midőn az intézet felének megszemlélésével készen voltam. Vezetönöm kedves mosolygással figyelmeztete, hogy a déli jelenet nem minden érdek nélküli leszen. Legelőször földszintre siettünk, hol a bölcsőde van elhelyezve. A roppant épület tornyában már elütötte a delet, midőn leértünk. Egy széles nyitott csarnok felé közeledtünk. Nagyszerű, maga

nemében páratlan jelenet fejlődék szemeim előtt. A nyitott csarnokban, alacsony padokon mintegy kétszáz asszony ült s szoptatta gyermekét. Az apró csecsemők akkor ebédeltek. Oh megható szép képe az anyaságnak! A szegény munkásnők egész napon át el vannak foglalva, nehéz munka között keresik kenyerüket, az apró jószágot nem vihetik magukkal, azért tehát kora reggel elhelyezik az intézetben; délben megjelennek, kielégítik a kis szomszjas polgárokat, azután megint munkájok után látnak. Csak este övéké a gyermek; akkor magukkal viszik a szegény hajlékba; s a kis gyermekkel áldás, megelégedés száll be abba. Megható jelenet volt ez. Az anyai érzés isteni láng az ember keblében; egy gyermek anyja kebelén oly kép, melyben az ember egész méltósága leírja magát. Ez érzés egygyé tesz gazdagot és szegényt, megszépít rútat s visszataszítót, biborban és rongyban egyformán ragyog. Mennyi gyöngédség, figyelem, szeretet együtt! A szegények arcza mintha megdicsőülne, oly magasztalt s fönséges lesz. Végig mentünk köztük. A hosszú sorban egyetlen szomorú, fájdalmas arczra bukkantam. Egy fiatal nőé volt; száraz, sovány kezei közé reszketve szoritá kicsiny gyermekét. Látszott arczán, hogy biztos utján van az enyészetnek. A halálos aszkór halvány réme ott ült merengő, fájdalmas vonásain. Mellette egy életpiros fiatal asszony vaskos, pofók képű gyermekét szoptatá. Megható volt, midőn ez utóbbi félre tévén csecsemőjét, a beteg nő gyermekét vette át, s mit annak kiapadt emlői immár meg nem adhatnak, azt megosztá sajátjából. A fiatal anya oly kimondhatlan fájdalom-

mal tekintte mohón szopó kicsiny magzatára. E jámbor asszony áldozata nem volt értéketlenebb Isten előtt, mint feledhetlen nagy királynőnké, ki hasonlókép kebelét nyújtá egy koldusasszony éhező gyermekének; mert hiszen a valódi édes anya mind koronát visel.

Bementünk a konyhába. Nem tudom másnak is azon gyöngesége van-e, mint nekem, de én minden hely közt legutoljára teszem a — konyhát. Sehol sem tűnik föl a materialismus oly meztelenen, oly kirívólag mint ott. Ha éhes vagyok, csak a konyhára kell gondolnom, hogy elrepüljön étvágyam. No itt ugyan csalatkoztam. Rendkívüli tisztaság mindenütt. A széles tűzhely körül egy sereg apácza, kipirult, neki hevílt arczczal oly tüzzel forgolódott, mintha egy óriási gép kerekét láttam volna magam előtt. A konyhából négy szomszéd terem nyílik. Ott van a tálalás. Ezer és ezer tányér hosszú sorban, mint az ágyúlövegek. Egy beláthatlan hosszú asztalon számozott széles fatálak, rajtok izletes étkek kor, nem s osztály szerint. Az egész taktusra megy, mint egy concert. A finom jó illat csábítólag kezdé rám hatni.

— Ah nővér! mondám a vezető apáczának, kísértő helyre vezetett.

— Hogyan?

— Csak úgy, hogy ezen ebédet nem adnám oda bármely table d' hôt-ért.

Vezetóm mosolygott. Nehány szót súga társam fülébe, azután hirtelen eltűnt, mire a termet megjártuk, már visszatért.

— A superior ur szívesen látja önöket aszta-

lunkhoz — szólt lekötelező nyájassággal. Szabadkozni kezdtem; vezetóm azonban elárulá, hogy a meghívás épen nincs ellenére. Különben is, ugymond, ezek után okvetlen látogatást kell tennünk a házfőnöknél.

M. abbé ur, a hôpital de la Charité superiora szép, piros, öreg ur. Hófehér fürtein nagyon jól áll a kis kerek bársony sapka. Midôn társam bemutatott, valódi magyar szivességgel nyujtá jobbját. Sajnálattal jelenté ki, hogy a latin nyelvben kevésbbé otthonos, azért engedjem meg, hogy anyanyelvén társaloghasson. Azután udvariasan előre bocsátott s megindultunk az étterembe.

Kétszáz apácza, hófehér ruhában, a széles fejkötővel a fejen, tiszteletteljes csöndben várta a superiorot. Két roppant hosszú, egyszerűen, de izlésteljesen terített asztal mellett álltak. A terem végén volt egy emelvény, azon egy asztal mintegy tiz személy számára. Az volt a superiornak, káplányainak s a vendégeknek helye. A superior ur nyugodtan végig tekintte a sorokon, azután csöndesen imádkozék. Leültünk. Az egyik káplány elővön egy könyvet, a terem közepén álló cathedrara lépett s előolvasott. A teremben a legnagyobb csönd vala. Végig tekinték e festői képen; mintha egy hullámozó tejtenger lett volna szemeim előtt. Az étkezés a legnagyobb csöndben történt. Mi még alig valánk a harmadik fogásnál, midôn a superior egy fakalapáccsal jelt ada. Az előolvasó káplány egy rövid imát monda el, s a fehér szellemek egy pillanat alatt eltűntek mint a tündérelkek. Ebédjük alig tartott tiz perczig.

Eredeti volt a mi étkezésmódunk is. Minden étket felapritlan helyeztek a felszolgáló apácák az asztalra. A superior ur lemetszé a legjobb, a legizletesebb falatot, elévön egyet a mellette álló tányérrakásból, szépen ráhelyezé, azután átnyujtá nekem. Utánam következtek az ifju missionárius, a káplányok; utolsó volt a superior maga. Az ebéd bőséges és izletes volt.

Az ebédet rendkívül fűszerezé a superior ur kedélyes, finom társalgása. Midőn hazám borait kezdem magasztalni, nem állhatá meg, hogy a francia borok reputációjára egy üveg finom bordeauxit föl ne hozasson. Megtölté poharainkat, azután rám köszönté.

— Isten vezérelje önt oda, a hova szándékozik; s ha ott lesz, a kegyelem helyén, emlékezzék meg rólunk.

— Édes kötelességemnek fogom tartani, viszonzám. Ha azon helyre jutok, melyet Isten szép hazájok nagy szerencsétlenségében mintegy megdiszított, nem mulasztom el könyörögni Franciaországért.

E tárgy azután a beszélgetésnek bő anyagot szolgáltatott. Az öreg ur belemélyedt a politikába; segítették őt káplányai. Midőn az éttermet elhagytuk, ott fent szobáiban még tovább folyt a politizálás. Egy pár szívből eredt jó kívánat Bismarck urra részemről, befejezte az egészet.

Szívelyes búcsút vettem a derék öregtől s káplányaitól. Meg kelle igérnem, hogy Lourdesből visszajövet ismét meglátogatandom. A folyosó végén, mi-

dőn kiléptünk, már ott várt vezetónők s barátságosan közeledék felénk.

— Ha úgy tetszik, ugymond, folytathatjuk.

Ne higye valaki, hogy a hôpital de la Charité olyan valami intézet, melyet egy-két óra alatt meg lehet tekinteni. Arra egy nap kell. Én csak az engem érdeklőket tekintém meg, s e szemlélet közel nyolcz órába került. Ami délutánra maradt, tán érdekesebb volt az eddig látottaknál.

Először is az óriási gyógyszertárt néztük meg. Nagyobb, mint a hôtél de Dieuben. Ebben is éjjel nappal dolgoznak. Nagyszerű a ruhatár; két óriási terem az, melynek közepéből széles lépcső vezet föl a felső termekbe. Roppant szekrények egymás mellett, egész utczákat képezve, melyekben el lehet tévedni. Minden szekrényen szám. A ma született gyermektől az aggastyánig minden kornak és nemnek teljes öltözet, kezdve a czipőtől a kalapig. Az utolsó szekrényekben vannak a halotti ruhák, apró szürke ingek, mindig nagyobb- s nagyobbak. A mellékteremben dolgoznak a szabók, varrónők, kalaposok sipkacsinálók stb. Egy tulsó hosszú teremben pedig a nyers anyag, vászon, szövet, nemez, bőr, szóval minden szükséges van felhalmozva. A ruhatárak felügyelői férfiak.

Gyönyörű szép berendezéssel bírnak a mosószobák is. Pincze-alakú, alacsony s boltozatos, de felülről pompásan világított nagy termek azok, melyek közepén alacsony, kőből készült medenczék állanak telve kristálytisza vízzel. Mintegy husz apáca dolgozott itt is. A kiszapult ruha a mellékme-

denczébe jutott, s a víz esésénél fogva egy szűk nyíláson átcsúszott a szomszéd terembe. Ott vannak az öblítők. Onnét tovább adják egy henger-alakú gépezetbe, mely kifacsarja a vizet, s a félig száraz ruhát belöditja egy óriási katlanféle rézüstbe, mely forog maga körül eszeveszetten s tiz percz alatt megszárit minden ruhát. Onnét kipottyanva eljut a negyedik terembe, hol izzó hengerek alá jut ismét s finoman megvasaltatik. Mikor a hatodik terembe értünk, három apácza a legnagyobb gonddal rakosgatá az összehajtogatott ruhákat egy kerekes gépezetre, melynek segítségével minden ruha az illető helyre s osztályba jut. Búvös boszorkányságnak látszik az egész, az ember alig hinné, ha nem látná.

A mosóházak tulsó oldalán vannak a fürdőszobák. Páratlan csin és kényelem mindenütt. Hideg, meleg zuhany- és kádfürdők egymás mellett, keskeny, hosszú s szőnyeggel bevont folyosókkal a betegek minden osztályával kapcsolatban. Oldalt balra vannak a száraz légi s a gőzfürdők. Minden kényelmes, barátságos, mintaszerű.

Végtelen sokat kellene írnom, ha szólani akarnék még az éléstárról, a fűtő s világító gépezetről, a betegszállító kocsikról, a ventillációkról, a halottas kamrák berendezéséről és a többi, — de legyen elég ennyi. Még egyet akarok emliteni; az öregek ápolóját.

Vezetőnk egy csinos terembe vezetett, melyben több mint száz ágy állott spanyolfalakkal czélszerűen egyes czellákra elosztva. Ez volt az öreg urak lakosztálya. Csodálkozva jegyzém meg, hogy a colos-

salis teremben alig látok egy-két vén embert, az is ebéd utáni siestát tart, végigheveredve ágyán. -- Az természetes, mondá vezetónők, ilyenkor az öreg urak mind a társalgó teremben vannak. — Benyitottunk oda. Egy üvegház-alakú, világos terem volt az; benne beláthatlan sokasága a tisztos öreg embereknek. Ki pipázva, ki ujságot olvasva, ki beszélgetve tölté idejét. Oly szelid, jó képe volt valamennyinek, hogy az ember atyjára gondolt, midőn ez ősz fürtű öreg legényeket megpillantá. Midőn beléptünk, a zaj lecsillapult, a politikai vitatkozások megszűntek s mindnyájan tisztességesen felálltak előttünk. Megálltam egy galambösz aggastyán előtt. — Hány éves ön, kérdém barátságosan. — Kilenczvenöt multam tavaly,—szólt pipáját félre téve, hanem a bátyám, aki ott ül, az százegy éves. — Valóban úgy van, szólt vezetónők. Különbön vannak itt még öregebbek is. Mind mult századbeli rozzant maradványok, a legtöbbnél öreg testben ifjú lélek. Van köztük olyan is néhány, ki még a nagy forradalom alatt élt.

Még egy megható kép látható e nagyszerű intézetben, az öregasszonyok lakosztálya. Ez egészen más oldalon van, mint a férfiaké, de merőben hasonló berendezéssel. Egy széles, világos nagy terembe léptünk, mely hasonlóan függönyök és spanyolfalak által apró kis szobákra volt osztva. Mindenikben tiszta ágy, asztalka, s kényelmes karszék. Ott volt egy egész sereg tisztos öreg asszony. Némelyik épen ebédutáni causeriet tartott. Öt, hat körben ült s beszélgetett. Kiszolgált, megvénült volt rajtuk minden: arcz, szem, haj; csak a nyelv, az fiatal maradt most

is. Különben ne szóljuk meg ez öreg nénikéket. Ha az öreg urak odaát folyton politizálnak, miért ne lehetne e szegényeknek — pletykázni. Lehetett látni, ki jobb családból való közülök; azon már divatosabb ruha, csinosabb fejkötő volt; karszékében ült s olvasgatott. A terem közepe felé, az ablakhoz közel, kényelmes székből egy tisztos matrona ült; ezüstfehér fürtei beárnyékolák sovány, összeesett, de még mindig érdekes arcját. Lábainál alacsony zsámolyon egy ifju katona ült, mint láttam, altiszt, fejét az öregnek ölébe hajtva, ki mintegy áldólag kezeit fején nyugtatá. Megindító kép volt. Midőn mellettök elmenénk, nem állhattam meg, hogy észrevételt ne tegyek fölöttük. A vezető zárdahölgy azután elmondá, hogy azon öreg asszony ott, egykoron jómódú kiskereskedőné volt. Szerencsétlenségek koldussá tévék. Az a fiatal katona ott az ő unokája; minden héten kétszer eljő meglátogatni nagyanyját. Példás szeretets tisztelettel ragaszkodik hozzá. Meg is fogja áldani az Isten.

Öt óra elmúlt, midőn szemlémet elvégre bevégeztem. Midőn ismét az irodához visszatértünk, honét kiindultunk vala, vezetőn önköz fordultam, ki a nap legnagyobb részén át velem vesződött, s még most is fáradhatlannak mutatkozik. — »Engedje nővérem (rendes megszólítása franczia földön az apáczáknak), hogy megköszönjem szivességét. Valóban sajnálom, hogy csak szavakkal tehetem ezt.« — Talán lehetne másképp is, abbé ur,« — szolt szeliden mosolyogva. — »Hogyan?« — »Amint megértém, ön Lourdesba megy. Hozzon onnét nekem egy egyszerű

olvasót; nevem soeur Jeanne de Morillon; küldje e néven ide, s én megkapom bizonynyal.« Megigérttem; s midőn hetek múlva visszatértem, be is váltám szavamat.

Ismeretek- s benyomásokban gazdagon hagyám el ez intézetet. Oly nagyszerű valami az, minőt a legműveltebb s legnépesebb városokban is alig találunk Itt láttam egész fönségében, mennyire képes a női önfeláldozás. E jámbor, szerető lelkeket, kik nélkül Lyon egyetlen nyilvános jótékony intézete el nem lehet, tövises, fárasztó állapotukhoz nem köti eskü, vagy élethossziglani fogadalom; kiléphetnek bármikor, s még is a legnagyobb ritkaság, hogy valamelyikök elhagyná a rendet, és ez adja meg nekik a valódi érdemet. De becsülik és szeretik is őket. Ha az utcán mennek (rendesen saját kis omnibuszféle függönyös kocsijok van), ha párosan végig sietnek a népes téreken, piaczon, gazdag és szegény kitér előlük. Minden ház, kunyhó és palota nyitva előttük; a nép, kiváltképen a munkásosztály, mind megemeli kalapját előttük. S ha egyik-másik belehal a sorvasztó munkába, a csöndes, néma vértanuság pályáját befutotta, egy egész városrész ott van temetésén. Megéneklük s megsiratják, mint tagját az emberiség nagy családjának, ki mindenkit szeretett, s kit szerete mindenki. Kis, nyomorú kereszt jut nekik az örök álm csöndes mezején, lettek légyen herczegnők vagy szegény koldús gyermekei. De ott fönt a csillagos hazában a szeretet Istene zárja karjaikba tiszta lelköket s angyalok tesznek fejeikre sugárkoronát.

Sétát tettünk a Bellecôuron. A középén áll

XIV. Lajos lovagszobra. Talapzatán e hizelgő szavak állanak: »Ludovico Magno, regi, patri, heroi.« A szobor nehézkes mű, még azon korból származik, midőn az öntés művészete ily nagyban nem vala kiművelve, midőn még divatban volt élő fedelmeknek szobrot emelni. Sok viszontagságokon ment keresztül. A nagy forradalomban a vérengző polgártársak ledobták az oszlopról s helyébe egy guillottinet helyeztek. Ott véreztek el a gyönyörűséges köztársaság áldozatai: ott kezdték meg első munkájokat a systematizált bakólegények, a szabadkőművesek. A hullott vért beitta a föld, s husz évre rá 1811-ben maga a természet törekvék annak nyomát elmosni. A két folyam ugyanis kiáradt, s a Bellecouron jött össze; a viz ellepte az alapot és csak napok multán takarodott el. A jó lyoniak azt hitték, hogy a két bős folyam habjai a historiai szomorú emlékeket is elmosásák.

E tér most az elegáns világ központja. Egy darab Párisból. Késő délután ezer és ezer ember hemzseg föl-alá az árnyas gesztenyefák alatt, a nagyszerű, hús szökőkutak mellett. Minden osztály képviselve van itt. Főrangú hölgyek, uracsok, dandyk, katonák, dajkák, gyerekek. Egész légiója a kecske- és kutya-fogatoknak. Este tíz órakor katonai zene van a fényesen megvilágított téren. Azért ily későn, hogy a szegény nép is, mely egész napon át fárad, törődik, hallhassa az ingyen concertet. Ott azután két dologra kell vigyázni. Kinyitni a füleket s bezárni a zsebeket. Mert a lyoni iparlovagok, zsebmetszők, elegáns tolvajok matematikai biztossággal számítanak a zene

hatására; s míg a jámbor hallgató elábrándozik Gounod melodiáin, azalatt ügyes kezek megmotozzák zsebeit, s kéretlen emléket visznek magukkal az illetőtől. Ilyenkor még a rendőr is tehetetlen. Mert, míg a tolongásban a tetteshez ér, addig az a Bourbon-utcza valamely elegáns caféjában gyönyörködik a — souvenirekben.

Megtekintők a régi d'Ainay apátsági templomot, mely, mint emlitém, azon helyen van, hol Augustus hires temploma állott. Állítólag e pogány templom köveiből épült. Sötét, mogorva épület. Bent, a homályos hajóban áll négy oszlop, ez tartja a karzatot. Valaha e négy kettő volt, s az előbb nevezett császár templomában állott, csúcsán a Victoria bálványszobrával. Később szétfűrészelték. A ritka szép byzanczi modorú oltáron kívül még egy nemében páratlan mozaik érdemel figyelmet. Ez is a kereszténység első századaiból veszi eredetét. Valódi mestermű, régi feliratokkal.

A kissé távolabb eső sz. Bonaventura templomban, mely késő góth stylben épült s szép homlokzattal bir, egy lepett meg, magyarországi sz. Erzsébet életének jelenetei, régi, szép üvegfestményekben. A templom belseje titokszerűen homályos, barátságatlan, pedig a barátok tulajdona. Olyan, mintha az egészet most questálták volna össze mind az öt világrészből. Hanem a nép szereti. Francia földön is, mint mindenütt a nép sajátságos vonzódik a kolduló barátokhoz. Ők a szegény emberek papjai; közölük kerülnek ki, velök, s tőlük élnek. A barátság tehát indokolt.

Hazamenet épen alkalmunk nyílt a Tereaux-

térre néző, pompás renaissance-stylben épült hôtél de villet megtekinteni. Ez Lyon legimposansabb épülete. Középen hatalmas tornya van, mely alatt IV. Henrik colossalis lovagszobra látható. A francziák általában a németföldön szokásos Roland-szobrokat rendesen Bourbon Henrik szobrával helyettesítik. A nagy lépcsőház tetején gyönyörű, élénkszinű freskók láthatók. A régi római Lugdunum égését ábrázolják Nero császár alatt. Az előhívott concierge szives volt megmutatni a volt császár és császárné termeit. Valódi fejedelmi fényüzéssel vannak kiállítva. Anily egyszerű, majdnem polgárias a császár hálókamrája, ép oly, majdnem hihetetlen fény- s pazarlással van kiállítva a császárnéé. Tagadhatlan, hogy Guzman Théba grófnő mesterileg értette a fényüzést. A fény maga nem elég; izlés adja meg annak az elegantiát. Ebben a francziák utólérhetlenek.

E termekben tartá véres szereplését a gyáva Collot d'Herbois, kit miután a szinpadon mint roszt színészt kifütyölték, itt a vérengzők megtapsoltak, mert hóhérszerepét felségesen adá. Midőn az ellenálló Lyon Robespierre kezeibe esett, Collot kérte ki magának a szerencsét, hogy a várost megbüntesse. Soha színész véresebb boszút nem állott kifütyöltéseért. E derék népboldogító kannibál hosszadalmasnak tartá a guillotine működését, s a lyoni polgárokat, nőket, gyermekeket egy csomóba állitá s azután kartácstüzzel halomra löveté. Ez volt a francia forradalom legnyomorultabb alakja, mert még csak nem is fulladt a vérbe, melyet patakonként kiöntött, hanem porba. Halálra itta magát Cayen-

neben, mint számüzött. Azóta Lyonban nem füttyülnek ki senkit a szinpadon. Oly országban, hol az ember soha sem tudja ez vagy amaz utczaseprő, garasos firkász, komédiás nem lesz-e holnap dictator, vérbiró s egyéb magas tisztviselője a népszabadságnak, az eféle tartózkodást meg lehet érteni.

IV.

Lyon.

Gyönyörű szép nyári reggel volt, midőn a Fourviéres-hegy felé sétáltunk. Egész Lyon roppant házaival, palotáival, gyáraival szürkés ködben látszék úszni. Az utczákon a munkások hosszú serege tünt fel, amint kora reggel a gyárakba siettek. Némely templom ajtajából, mint feldöntött méhkasból özönlött ki a nép, férfiak, nők, legények, leányok. Szép szokás ez Lyonban. Mielőtt a munkát megkezdénék, Isten áldását kérik le reá. A nép itt sem, valamint másutt sem rossz, ha csak el nem rontják. Franciaország becsületére meg kell vallanunk, hogy ez még azon föld, melyen igazságnak tartják, miszerint a népet, e félelmes nagyhatalmat csak egyetlen erő tartja féken, — a vallás.

Erről meggyőződött engem a híres kegyelemhely, Fourviéres is. Ahol a régi Lugdunum foruma állott, (forvieil) ott áll most szép magas domb tetején a bold. Szűz gyönyörű temploma. Egy jól ápolt parkon mentünk keresztül, melyben a sz. olvasó titkait jelző néhány csinos állomáskép látható. E park rendszeren zárva van, s két sou bemeneti díjat kell letenni, hogy hús és árnyas utain át kényelmesen s legrövidebben

a templomhoz érjünk. Ott fent azután, a templom körül, a domb oldalán egész sor házak vannak, megannyi boltok, árusládákkal ellátva, mint egy folytonos vásárpiacz. Minden harmadik ház egyuttal restauráció is, hol az oda zarándoklók felüdithetik magukat. Az egész kép festői, s élénken emlékeztet a stájer Mária-Zell s a schweizi Einsiedelnre.

A kegyelem-oltárnál, hol a sz. Szűz csodatévő képe van, szándékoztam misézni. Alig tudtunk átörni a tömegen, mely a kicsiny templom hajóját már kora reggel elárasztá. A Fourviéres mindig tele van. Látogatók az év minden napján s Franciaország minden vidékeiről láthatók itt. Az áldozók, gyónók száma százakra megy naponkint.

A sekrestyében, miután e templom káptalan-szerű berendezéssel bir, egy széles asztalnál egy kanonok ült. Abbé társam előadta szándékomat. A chanoine nehézségeket tön mind az idő, mint a személyre nézve. Miután azonban igazoló leveletem átolvasta, a személykérdés megoldatott. Már most csak az időkérdés forgott fön. A délelőttnek minden perczére vannak misék előírva, előjegyezve. — Talán holnapra halaszthatná áldozatát abbé ur? szólta bárátságosan. — »Megtehetném végső esetben, mondtam, de utas vagyok s időm ki van számítva.« — »Akkor másképen nem segíthetünk, mint hogy én átengedem az én órámat, fél kilenczre.« — »Igen köszönöm uram . . .« mondtam, — s visszavonultam. Sajátságos, minő intelmek vannak nagy nyomott betűkkel a sekrestye falaira aggatva. »Emlékezzél meg, hogy e hely szent« — vagy: »Tartsd elmédben,

hová indulsz innét.« — »Az érsek engedelve nélkül a kegyelem-helyen senki sem misézhet« sat. Ennek nyitja az, hogy itt tömérdek mindenféle ember megfordul. Néha a sekrestye egész ostromnak van kitéve; a hely szűk, a tolongás nagy. Az ily szerény figyelmeztetés tehát sokszor helyén van.

Mise után kimentünk a templom melletti térre. Főnséges kilátás nyílik onnan egész Lyonra s környékére. Távolban látni a Grand Chartreuse zöld halmaikat, a mont Pilát s Foréz sötét kék ormait, a csilámló Rhone szeszélyes kanyarulatait, Auvergnét a közelebb eső szép üde szőlőhegyeket, nyári lakokat. Lábaink alatt terül az ősi Lugdunum tarka vegyülekbe olvadt ezer és ezer házaival, templomaival, fölöttük örökös borongó köd és füst. A roppant számú gyárak csak úgy öntik a gőzt és füstöt a város fölé. A kilátás legszebb rövid eső után.

Reggelizni ohajtétek egy kínálkozó barátságos külsejű tratterieiben. Társam figyelmeztetett, hogy az itt nagy nehézséggel jár. Franciaországban a papság szigorú disciplinát követ. Eltekintve attól, hogy a francia pap soha sem teszi le papi ruházatát, még azonkívül is szigorú rendszabályoknak van alávetve. Fölfüggesztés büntetése alatt tiltva van minden francia papnak bárminő nyilvános mulató helyet meglátogatni. Mig a kedélyes német papokat, szerzeteseket, európai hírü tudományos férfiakat, tanárokat, lelkészeket, kiváltképen Austriában mindennapidolog mulató kertekben, kocsmák-, és sörházakban, tekepályáknál találni: Franciaországban ez hallatlan eset. Genouillac lyoni

érsék e tekintetben elődei szigorát egész mérvben föntartá. Franciaország nem ismer kocsmalátogató papokat. Még itt is e kegyelem-helyen tiltva van az. A fiatal abbé azonban megnyugtatót, mondván, hogy e számtalan restauratió-ok közül, egy ki van véve. Különös érseki engedély ezen egyetlen helynek látogatását megengedi. Mindjárt a templom szomszédságában van egy árnyas kert tele padokkal és székekkel, gyönyörű kilátással Lyonra. Ez a pap-ság számára föntartott hely, hol azonban az étkek és italok minősége is meg van határozva; kapható ott kávé, csokolád, tej, vaj, kenyér s gyöngé málna-lé vízzel, egyéb semmi.

Miután tehát reggelinket a mondott helyiségben elvégeztük, a sz. Irénée-külváros felé indultunk. Megtekintők Lyon harmadik nagyszerű jótékonyági intézetét a *hopital de l'Antiquaille*-t. E roppant épület majdnem egész városnegyedre képez, s mint már említém, a régi császári palota romjaira épült. Ez kiváltképen a súlyos betegek számára van föntartva. Némely részét még most is építik. A *rue de Machabées* en alá szállva, melyben minden ház a régi *Lugdunum*ra utal, elérkeztünk sz. Irén kicsiny, régi egyházához. A *hopital de la Charité* után ez volt a legérdekesebb, amit Lyonban láttam.

Társam a templom udvarára vezetete s előhívá a sekrestyést, ki helyett azonban egy sovány magas asszony-ság jelent meg egy csomó kulccsal kezében, s megnyitá a templom oldalán levő ajtót, s mi alá szállottunk a régi, még a rómaiak idejéből maradt katakombákba. Kisértetes homály vett körül, melyet

a magunkkal hozott szövétnek csak gyéren oszlata el. A szilárd, tömör falak, a szük alacsony boltozat, az egyes kicsiny termek falba vágott apró ülő helyek, hiven visszatükrözik a kereszténység első századaait. Itt van sz. Pothin és sz. Irén kryptája. Minden teremben egy oltár s körüle ülőhelyek. Ide vonultak ős Lugdunum első keresztényei, hogy a vérontás nélküli nagy áldozatnál jelen lehessenek, s az élet kenyerét magukhoz vegyék. E néma sötét falak fogták föl csöndes fohászaikat, itt készültek a vértanui halálra. Rendithetlen élő hitők szentelte meg e helyet, hol minden porszem, minden kövecs az elmúlt századok nagy küzdelmeit hirdeti. Oldalt, egy teremben láthatók ama 19 ezer vértanúnak csontjai, kik sz. Irén püspökkel együtt Septimius Sevér alatt a vértanúság örökzöld koszorúját elnyerték. Oly szomorú és néma itt minden, pedig rettentetlen hősök helye volt. Vezetőnők egyik szük teremben megvilágítá a padlatot. Régi irás nyomai láthatók azon, mély bűnbánat s töredelem bús történetét beszélve el. E szük cellában meghalva a világnak, kilencz hosszú éven át élt egy bűnbánó asszony, Marguerite Labare. Egy alig arasznyi nyiláson át vette étkeit. Soha nem hallák panaszkodni, soha egy szót ajkiról, hogy visszakiváncokznék a fényes, zajos életbe, melyet elhagyott. Ott hervadt el, élve eltemetve mint az ujjabb kor önkénytes vértanúja. Titkát magával vitte a sirba. A rideg, barna falak nem beszélnek el.

Még a látottak benyomása alatt tekintém meg sz. Pothin börtönét is. E hely az, hol a kilenczven éves halálra gyötört aggastyán ártatlan tiszta s hősi

lelkét kilehellé. Itt vőn végbúcsút szerető hiveitől, kitartás-, hűség- s bátorságra intvén őket. Az előttemben van azon oszlop is, melyhez sz. Blandina kötözve volt, midőn a circusban kiállittatott. Ajtatos látogatók egyes darabokat letördeltek abból, azért most vasrácsozattal van körülvéve, melyen keresztül érinteni lehet. Az oszlop megfeketült a hosszú idők alatt.

Kijövet láttuk hatalmas romjait a régi vízvezetéknek, melyet a rómaiak építettek, s mely a 15 órányi távolságra eső mont Pilát-szikláiból hozta a kristálytiszta forrásvizet Lugdunum lakóinak. Colossalis mű még romjaiban is. Egész hegyeket kelle áttörni, hogy a vizet a völgybe alávezessék. A mű roppant köveit a számitó utókor elhordta ide-oda; épített belőle házakat, hidakat. Sainte Irenée külvárosban alig van ház, melynek falai között ne találtatnának római régiségek. Még lakói is azok; szennyes, elnyomorodott nép, a déli faj jellegével arczán. Férgek ezek a nagy sirban, és szomorú sorsuk, hogy nem tudnak kiveszni.

Visszamenet útközben Lyon ujabb egyházait tekintők meg. Tagadhatlanul mind csin-, mind elegántiára nézve első a jezsuitáké. E társaságtól birt valamennyi egyház első pillanatra elárulja magát. A lyoni különösen. Gyönyörű, valódi művészeti becsel biró festmények, a hely szentségéhez mért tisztaság, rend ébreszti föl figyelmünket. Kiváltképen feltűntek a hármashajóú templom két oldalán függő csillárok; gyönyörű bronz munka valamennyi. Az

idő már dél felé járt, s a templomban még mindig voltak ájtatoskodók.

Az érseket, kihez ajánlva voltam, nem találván honn, visszatértem az afrikai missió zárdájába. A superior ur igen örült, hogy lyoni tartózkodásom alatt legalább egy ebédet társaságukban töltök el. Az asztalnál csak négy aldozár ült. Oldalt mintegy husz theologus. Akik a zárdában élöket ingyencségről, nyalánkságról, eszemiszomról szeretik vádolni, ohajtottam volna, hogy helyettem üljenek ott a társas ebédnél. Alig hinné el az ember, mily egyszerűen, mily szegényesen élnek ezen emberek. Nálunk a szegény pór izletesebb, tartalmasabb asztalhoz ül. De minden hiányt pótolta a szives barátság s kedélyesség: — »Meg kell elégednie önnek, abbé ur, szólt tréfásan a házfőnök; ez ugyan koldúsebéd; pedig az ön tiszteletére van. Ezt is csak úgy koldultuk össze.«

Ebéd után a főnök egy fiatal theologust állita elé, mondván, hogy beszéljek vele, mert németországi. A jó fiú midőn az első német szót meghallotta ajkaimról, majdnem sirva fakadt örömeiben. Bajor volt, s már három éve lakt aaz intézetet. Midőn azt kérdém tőle, hogyan tudta magát e nehéz pályára elhatározni, szelid mosolylyal válaszolá: »Csak úgy, hogy az órákat számítom, mikor jó rám a sor, mikor küldenek a vadak közzé:« Jól elmulattam a derék fiúval. Azontul minden szabad perczt velem tölté; ha jöttem, mentem, mindig rám leskelődött.

Sajátos egy testület ez, maig is bámulattal gondolok rá. Az intézetben öt nyelvet tanulnak.

Midőn az ifjak asztal fölötti fecsegését hallgatám, nem állhattam meg, hogy meg ne kérdjem, minő Istentől elrugaszkodott idiomában török nyelvöket. — »Mai nap a malayok nyelvén társalognak« — mondá az egyik áldozár, — minden napra más nyelv van előírva.« Az ebéd utáni szünidő eltelvén, az egyik pater fölment praelectiót tartani; másik kettő pedig szalmakalapot tőn fejére s kiment a kertbe kapálni; a harmadik az udvaron vakolatot kevert, a superior ur pedig a folyosón mozaikot készít, amiben valódi mester. Ezek az emberek sokkal szegényebbek, hogy sem szabad lenne nekik másra szorulniok. A portás csizmadia, az egyik frater szabó, a két ott dolgozó apácza pedig szakácsné s mosónő. A többi ki ez, ki amaz. Ezt az irigylendő szép életet pedig folytatják azért, hogy néhány év mulva Afrika sivatagjain elsorvadjanak, a vadak megegyék, vagy karóba huzzák. Sok közülük tisztos, szép életet hagyott oda. Az ifjak mestere fiatal neves orvos volt Lyonban; G. atya, aki itt nálunk is járt, katonatiszt. Mi adja ezen embereknek az erőt, kedvet s kitartást e nyomorúságos életpályára, melynek utolsó reménye kinos halál messze idegen földön? Erre csak a felebarátja üdveért önmagát feláldozó keresztény szeretet képes adni kielégítő feleletet, — s nem a mulandó élvezetekben fetrengő esztelen hiúság.

Társam délután elvezete a de propaganda fide muzeumába. A Rhone partján, egy magánház második emeletén van elhelyezve. Ez volt a harmadik legérdekesebb dolog, mit Lyonban láttam. Mintegy három kisebb terembe vannak elhelyezve mindazon

dolgok, melyek a hittéritők életére, működésök eredményeire vonatkoznak. Kiváltképen China, Japán s dél Afrika van itt képviselve. Kicsiny, de fölötte érdekes, sok tekintetben páratlan ethnographiai gyűjtemény. Nem szólok itt a különféle kézi ipar-terményekről, a ritka szép selyem s bársony szövetekről, öltönyök, kirakott fegyverek, edények, s számtalan kisebb nagyobb csecsebecséről; mert hiszen az emberséges japániak és chinaiak mindezt igen épületes buzgalommal bemutatták két év előtt a bécsi világkiállításon. Gyönyörködhetett bennök, aki akart. Hanem szólok azon dolgokról, melyeket az emberséget tudó becsületes chinaiak s japániak jónak láttak a civilizáció nagy tornáján be nem mutatni. Azon fehérvári bicskát megszegyenítő roppant késekről, melyekkel művészi ügyességgel tudják a szegény hittéritőket megnyúzni; azon fürészekről, melyekkel az élő tagokat valóságos bravourral tudják szétapritani, azon ölnyi hosszúságú nyársakról, melyekre a keresztényeket feltűzdelik mint mi itthon a cserebogarakat; azon óriási karók-, keresztfákról, melyekre az ártatlanokat felhuzzák; üstökről, melyben az embereket főzik; egyéb gyilkos, vérengző, kinzó eszközökről, melyekhez képest a nürnbergi gyötrőkamra szerszámai gyerekjátékok. Itt vannak azok szépen, sorban felállítva, némelyik még úgy, amint a vértanúk vére rászáradt. Széthasogatott, véres öltönyök, megrepesztett koponyák, lenyúzott fejbőrök, szóval a magasztalt chinai s japáni műveltség s civilizáció szépséges tárgyai. Némely edényekben látható az elhullott áldozatok felfogott vére. Minden tárgynál az

illető kiszenvedt térítő neve, vértanúságának helyes évszáma. Kevésbé olvasott codex ez a mai világban, de ott fent a kegyes Istennél maradandó, örök betűkkel vannak beírva a szenvedések, az eltürt gyötrelmek, a kiállott halál.

A ki Lyonba téved, ne mulassza el megtekinteni e helyet. Aki tanulni akar belőlük, tanulni az emberiség történetét, tekintse meg azokat; aki nem akar, hagyja ott nyugodni, s menjen útjára.

Eddig nagyon is jól esett a gondolat, hogy a continensen nem egyhamar akad párja a mi papnöveldénknek. Megnéztem a lyont, s meg kell vallanom, soha sem láttam ilynemű intézetet; annyi izléssel, fényvel, eleganciával szélszerűséggel kiállítva. Szünidő volt, tehát az intézetet kényelmesen meg lehet tekinteni. Dombon épült, s ablakaiból nagyszerű kilátás nyílik az egész városra. A tan-, nappali s hálótermek ritka izléssel vannak felszerelve. A hosszú, gyönyörű üvegfestményekkel ékitett, két sorban emelkedőleg felállított finom faragásu padokban bővelkedő kápolna beillenék egy conclave-teremnek. A domb oldalán árnyas kert terül el; onnét is gyönyörű a kilátás. Midőn Napoleon Lajos császár, ki szintén adakozott az épülő seminariumra, megtekinté az épületet annak befejezte után, mintegy irigykedve így szólt az őt kísérő érsekhez: »Eminence! Én adtam pénzt seminariumra, de nem palotára.« Mire a bibornok találóan így felelt: »Sire adott pénzt csak seminariumra, s ime abból mi emeltünk palotát.«

A nap forrón sütött, midőn a cathedralis felé indultunk. Panaszkodtam fiatal vezetőmnek, hogy

fáradt s tikkadt vagyok. Helyeslem a francia papok disciplináját, de ez egyszer örömet kértem volna az alól fölmentést. A nagy hőségben epedtem egy ital-vizért. Irigykedve néztem az elegáns cafék utczára nyílt csarnokaira, hol egész csomó ember fiatal, öreg, férfi, nő kényelmesen szörpölgeté jeges vizét, fagylatját sat. Társam megérté bajomat.

— Nincs könnyebb, mint azon segíteni, mondá. Itt van, az Antiquaille mellett egy apácza-zárda. Oda megyünk. Azzal sem kérdve, sem hallva, előre sietett; a szomszéd utczában egy tekintélyes külsejű ház csengetyűjét megrántá s a megnyílt ajtón bevezete.

Zárdában voltunk. Beléptünk után csakhamar előjött egy világi öltözetű hölgy s nem is kérdvén mit akarunk, egy hosszú folyosón át valamely alacsony sötétes szobába vezete. A szoba egy colossalis nagy vasrácsozattal két részre volt osztva. A rácsozaton innen egy mázolt tiszta asztal volt s néhány szék. Alig ültem le az egyik székre, hogy fáradt tagjaimat kipihentessem, tünődve, hogy mi fog itt történni, midőn a rácsozaton túl egy ajtó megnyílt s azon egy sötét női alak lépett be. Legottan a rácsozathoz lépett s halk hangon kérdé, mi volna szándékunk.

— Idegenek vagyunk! szólt abbé társam szelbességű nyelven. Elfáradtunk, — és szomjasak is vagyunk!

Az apácza nem válaszolt semmit; szótlán eltűnt. Kevésre rá ugyan azon világi öltözetű nő jött be egy tányéron puha kenyeret, gyümölcsöt s egy

nagy üveg vörös bort hozott. Azt letette az asztalra s eltávozott. Nekem kétszer sem kellett a kínálás. Pompásan felüditők magunkat. Fiatal kollegám irinylendő étvágygyal fogyasztta el mindent, amit ott hagytam. Midőn már teljesen megfeleltünk egy éhes szomjas utas jó hírének, kifelé indultunk. A folyosó végén a kapu-ajtó, midőn oda értünk, egy láttatlan kéz által kinyílt s mi ismét kint voltunk az utcán.

— Hopp! mondám, uram! megálljunk, még is illetlen dolog, meg sem köszöntük e szivességet.

— Nem is szükséges, mondá amaz nyugodtan.

— De mit fognak e jámbor szüzek gondolni?

— Hát mit gondolnának? Mi kértünk inni, enni, ők adtak.

— De ismeri talán őket, abbé úr!

— Én? Soha életemben. Ma voltam itt először.

— Minő zárda volt ez. Legalább nevét ohajtanám tudni?

— Hát én tudom?

S valóban mai napig sem tudom, kiknél s hol élveztem azon vendégszeretetet, mely él, tesz; cselekszik százakkal úgy mint velem s minden feltűnés és zaj nélkül.

V.

Lyon.

Bárki mit mond, a lyoni cathedralis templom mindenesetre figyelmet érdemlő, monumentalis épület. Sokan szemrehányják a nagy városnak, hogy mint a kereszténységnek első nagy coloniája a régi Galliában, joga, oka lenne a keresztény hitélet nagy-szerű productumait már az első századokból felmu-tatni, s még sem bir azokkal. De e panasz alaptalan. A székesegyház a domépitészeti kor nemes maradvá-nya, s mint ilyen, habár egy strassburgi vagy ulmi dómmal nem vetekedhetik, mégis a legszebb templo-mok egyike a francia földön. Sötét, barna falai, apró csúcsíves ablakai, gyönyörű portaléja a régi meste-rek kezeit hirdetik. Csak a góth ornamentika sze-gény rajta. Az alak meg volt régen, de idő s pénz nem telt arra, hogy felöltöztessék. Ugy járt, mint a legtöbb olasz duomo, mint a flórenczi, a páduai sz. Antal-templom, melyeknek maig sem kész a homlok-zata. Ha a művészet meghozza azt az áldozatot, melyre e templom méltó lenne most is, egy remek ál-lana elő. A roppant házak s paloták között, melyek szorosán közelébe tolakodnak, nagysága ki nem tűn-hetik, de bizonyos távolról, hegyes ivbe végződő hár-

mas, mély kapujával, egyszerüen nemes homlokzatával, a tisztos öregkor barna színében mindig imponáló képet nyújt.

A saint Jean templom olyan, mint némely ritka ember a mai világban. Kivülről alig mutat valamit; szerény egyszerű, nem sokat mondó s alig árulja el külsőleg, mit rejt magában. De benseje gazdag tárháza minden szépnek, nagynak, s ha bensejét ismerjük, tanuljuk becsülni. Nem tudnám megmondani miért, de ezen egyház rám sajátos hatást tön. Benseje, mint legtöbb templomé Franciaországban, homályos, komor s mystikus sötétséget mutat. A főoltár egy egyszerű asztal, rajta egy feszület s hat óriási gyertyatartó, egyéb semmi. Két oldalt a káptalani tagok gyönyörű faragásu padjai, melyek beléptemkor, épen vecsernye lévén, tele voltak. Amint kivehettem, mind ősz, öreg urak voltak. Általában Franciaországban, legalább most, a kanonoki állás, tisztességes nyugdíjazás. Nem is vágyik közérök más, mint aki már — kiszolgált.

A templomnak gyönyörű üvegfestményei vannak; kiváltképen a nagy rózsza a karzat fölött, gazdag szin pompában. Az érsek gazdagon faragott trónusa az orgonával szemközt valódi műemkek. Oldalt, az egyik kápolnában van a csillagászati óra; hasonló a strassburgihoz, csakhogy kisebb. Ez is a tizenhatodik században készült, midőn a géptan titkos művészetet képezett. Lippius bázeli gépész műve. Kiszolgált, vén invalidus; már nem jár többé. Néha kedve kerekedik egyik-másik dicsvágyó gépésznek beletekinteni gyomrába, ott kotorászni, amire azután

megindul a jámbor óra néhány napra, s pompás persiflagra teszi érdemessé a már büszkélkedni kezdő kerékdoktort, tudniillik pont délben fél ötöt mutat s kilencz órát üt. Majd megint meglődul napmutatója, szalad veszekedett gyorsasággal s deczember közepén is ápril elsejét mutatja. Valami husz gépészt már cserben hagyott. Azért úgy hagyják most a tisztos öreget békében. A sok orvosság s gyógyítás még inkább elrontotta. A század, mely teremté, messze háta mögött van: az új kor pedig nem ért már hozzá.

A saint Jean cathedralisnak egyetlen tornya sincs kiépítve. Levett sipkával áll a világ előtt. Hanem van egyik tornyában egy harangszörnyeteg, mely nem többet, mint 350 mázsát nyom. Ha megszólal, majd belesüketül az egész városrész. Nyelve nehézkesen mozog, mint egy puffadt kövér emberé s csak szótagolva beszél; hanem hatalmas bömbölésére háromszáz lépésnyire remeg minden — ablaktábla. Ez Lyon legnagyobb harangja és csak annak köszönheti, hogy a forradalmárok meg nem önték bombák-és golyóknak; mivel igen nehéz volt, nem vihették el. Fenték rá a fogukat a derék emberek, de az öreg kifigurázta őket. Mintha azt mondotta volna: »Hálátlan kölykek, hiszen csak vigyetek el, ha birtok, de azután lássátok, ki fizeti ki az adósságotokat.«

A délelőtt még alkalmas volt arra, hogy a Croix Rousse-ban egy kis sétát tegyünk. A cathedrálból tehát utunkat a saint Nizier templom felé vettük. Ezen épület, ha nem is legnagyobb, de legszebb egyháza lenne Lyonnak, ha a késő góth modor szabályait szem előtt tartják. Most úgy néz ki, mintha kötényt kötött

volna maga elé. A gyönyörű goth épületbe egészen új s renaissance-modorú kapuzatot építettek. E templom háta megett, néhány utczával távolabb van Lyon gőzsiklója, melynek segítségével emberek, állatok, terhes szekerek néhány pillanat alatt a közép városból a Croix Rouse-ba érhetnek föl s vissza.

A Croix Rouse ép úgy mint a Fourvières magas plateaun fekszik. Ugy tűnik föl, mintha annak folytatása volna, bár a Saône elválasztja egymástól. E teljesen új városrész majdnem kizárólag a munkásosztályé. Ide szoktak följárni a népboldogítók, ha a munkásokat föl akarják lázítani. Kora reggel s késő este az egész városrész hemzseg a kék zubbonyos munkásoktól. Az itt lakók többnyire selyemszövő takácsok. A világhírű s páratlan lyoni selyem az ő munkájok. Különböznek a les Brotteaux városrész munkásaitól; ez becsületes, s józan munkás nép, nem könnyen jó tűzbe; a croix roussei munkások ellenben nagyon majmolják a párisiakat. Minden nyugtalan-ság, munkabeszüntetés innét veszi kezdetét. A sedani csatavesztés után bekövetkezett lázongások Lyonban itt kezdődtek. A rejtekben levő communisták, internationalisták, szabadkőmivesek, petroleurök innét indultak ki. Mig Párist ostromolták, egész Lyon remegett a Croix Roussetől. Amint a béke s rend helyreállott, elfogtak néhányat a garázdálkodók közül, hanem a lázítók persze, mikor érezték a veszedelem szagát, nagy sebtén elosontak. A communista jellemének fővonása a gyávaság.

Mily páratlan rend s beosztás van e kereskedő város nagy etablissementjaiban, arról alkalmam nyílt

meggyőződnöm, midőn a Bourbon-utcza egyik fényesen kiállított selyemkereskedésébe bementem, hogy némi apróságot vásároljak. Midőn az udvariasan elősiető segédnek elmondám, mit akarok, intett nekem s társamnak, hogy sétáljunk föl egy izléses vas csigalépcsőn a felső terembe. Felmentünk. Egész serege a kisebb-nagyobb termeknek tárult elénk, mindannyi dúsan megrakva a legdrágább, legfinomabb kelmékekkel. Mire felértünk, egy hosszú asztalon már kirakva heverték a kivánt áruczikkék gazdag választékban. A felső termék segédei az alsókkal telegraph utján közlekednek. Kiválasztottam néhány darabot. Épen feleárán adják, mint nálunk. A segéd ott fönt félre tette a választottakat s kért, hogy sétáljunk le ismét. Mire leértünk, már ott várt a vásárlott jószág gyönygyen becsomagolva s mellette az árjegyzék. Rendkívüli ügyes az elrendezés. Lyon minden nagyobb szerű kereskedése ily berendezéssel bír.

A délutánt Lyon bois de Boulogne-ában töltém, melyben állatkert is van, de még távol áll a párisi jardin des plantes-től. A pompás sétahely hétköznapi meglehetősen üres; de vásár- s ünnepnapokon megnépesül. A nyár szakaiban nagyszerű népmulatságok szoktak itt tartatni.

Az estét az afrikai missio papjai között töltém. A vidám, derült társaság szinte feledtetni kezdé aggodalmaimat, melyek egy nagyobb ut előtt rendesen megszállnak. Lyon ugyszólván csak fele volt azon roppant hosszú utnak, melyre magam elszántam. Itt még némileg ismerősök, rokonkeblek között voltam, s alig érzém az otthon hiányát. Érzém, hogy minél

távolabb szállok alá a déli partvidékekre, annál távolabb leszek feleimtől. De a vágy keblemben a dalgazdag Provence földét láthatni, üdvözölni a sötétzöld Pyrenék mosolygó halmait, eloszlatá aggodalmaimat. Álmaimban már repültem a megmérhetlen légűrön át sólyomszárnyakon kitüzött czélom felé. Lyon kellemes pihenést, örökké emlékezetes szórakozást nyújtott.

Másnap reggel érzékeny búcsút vettem derék házigazdámtól, a társaság többi tagjaitól. Latour abbé elkísért az indóházig. Szolgálatkészsége, buzgalma nem hagyta el ekkor sem. A jó fiu csak akkor távozott, midőn a vagonba beléptem.

VI.

Provence.

Napsugár, madárdal, költészet, szerelem, hadizaj, lantpengetés, élő hit és romboló fanatizmus, nagy fény és nagy árny egy költői egészszé olvadva, — ez a régi Provence. Ma ketté tört kard, húrjavesztett lant, néma elhagyott templom. Hütlen lett hozzá költészet, történelem, kiszáradt földjében a dicsőség magva, lassan enyészve küzd az idők hatalmával, csak a természet, ez édes gondos anya látja benne régi szép kedvenczét s az évek fordultával rendesen elhozza ékeit, hogy a múzsák vén gyemekét új diszbe öltöztesse. E disz egy koporsó ékessége s a viruló mezők, rétek, illatos erdők nem képesek már elűzni a halottszagot, mely a bántó mistral szél fuvalmaiban lassan oszlik föl. Toldott, foldott köpeny a mai Provence, foszlányokban mutatva antik szépségét, midőn még királyokat, fejedelmeket ékesite s neve ott ragyogott a világ hatalmasainak czimeiben. Évszázadokon át drága köve volt különféle koronáknak; most már fényevesztetten csak neve maradt fön. Provence grófjait eltemette az idő; a koronás fejedelmek, koszorús dalnokok és hősök elmentek aludni mély, feledtető álmat; csak a költő merész lelke bátor

alászállani sirjaikhoz s az emlékezet mécsénél keresgélni omlatag poraik között, újra összerakni azt, mit az idők enyészto fogai megörlöttek. Csak a képzelem az, mely világot gyújt e vak homályban, szellemet lehel a szétszórt hamvakba, felépíti a szélütött bús romokat, megnépesíti a felleglakó büszke sasok fényes csarnokait s egy varázsszóval visszateremti a multak ragyogó korszakát.

Nem vagyok költő, de legyen szabad e dicső föld történetén végig tekintenem.

Homályos ködbe burkoltan tűnik föl Európa e földrésze az ó-kor alatt. Alig néhány napi járásnyira egy az egész kerek világot uraló nagy hatalom határai mutatkoznak, melyben fény, dicsőség, erő, hatalom otthonosak, itt még e bor- és olajgazdag földön csendes földmivelő, pásztornép lakik, mely nem ismer jobb sorsot, és szive nem mozdul a dicsőség gondolatánál. A celta faj még álomban szendereg. Majdan kiterjeszti a világ reszkettető rém óriás karjait s az egyszerően nemes consulok honfentartó politikája után jó a világhódító merész caesárok diadalmas körútja az ismert világrész minden szabad tartományaiban, melynek a fehér tenger, a Bosphorus s Afrika sivatagai vetnek határt. A győző magával viszi a rablánczot és a civilisatiót. Róma hatalma oly nagyra nő, hogy provinciáinak számát sem tudja. Az ismeretlen népek meghajolnak a vas erő s a szellem hatalma előtt. Azon tartomány boldogabb, mely a győztes román fajhoz legközelebb áll. Gallia déli részének is e szerencse jut. A liguri celták vérével elvegyül a tiszta római, s századok mul-

tán, midőn tudomány műveltség, ipar, kereskedelem nemes szolgaságba hajtja a népeket, Róma óriási hatalma alatt virágzó nagy városok keletkeznek; az egész emberiség bölcsőjéből látszik kilépni, s míg az alkotó Róma romlásához közeleg, hatalmas provinciáiban új élet fakad. Majd idegen, keleti népek jönnek vad pusztitási dühtől vezetve, a góthok, vandalok, hunnok, de a nyers erő már meg nem ölheti a szellemet. Vagy veszniök, vagy a már művelt elembe beolvadniok kell. Provence Róma legszebb tartományainak egyike magába olvasztja a nyugati góthok, burgundok nemes törzseit, elvegyül a massiliai ó görög fajjal s előállit egy új néptörzset, melynek párja nincs a föld kerekiségén.

A tiszta román faj mai napig csak a Provenceban található föl, bár nyelve, melyről alább szólnunk, már elveszett. Az olasz, spanyol, francia elsatnyult a vérvegyülés folytán; e földön azonban még most is minden arczon föltalálható a román typus. A tizenharmadik század végeig képviselte a világ legdicsebb nemzetének egyenes utódait, akkor azután letűnt csillaga. A következő félévezred elmosott mindent, csak az arcz vonásait hagyta érintetlen.

A közép kor csodálatos szokásaival, erkölceivel, ellentéteivel, észjárásával e földön domborítá ki egész jellemét. A szabadság-szeretet egyesült itt a despotismussal, a nyers erő a -gyöngéd lovagiassággal, a híres daltornák, virág-*) és énekünnepélyek

*) A troubadourok a daltornákon mint győztesek virágot kaptak. Innét a jeux floraux elnevezés.

látványos, fényes jelenetei kebelrázó vérengzésekkel, a testvéri szeretet öldöklő fanatismussal. Az ég felé szálló fönséges dal accordjaiba belevegyült a máglyán elhamvadók jajkiáltása, a női erényt, harczy dicsőséget magasztaló énekekbe a boszú s átok üvöltése. A fejedelmek udvaraiban föl lelete találni minden erényt s minden bünt. Provence főurainak udvarairól vettek mintát a többiek. Két nagy társadalmi eszme ült ott a trónuson: a vallás s szerelem, mint a középkori mesés fényü lovagiság alapja. Az első az ég felé irányozá a kebleket, a másik boldogságra tanítá a földön. E két eszme végig huzódik Provence virágzásának egész történelmén, s ott található a legcsodásabb nemzeti intézvényekben, a szerelmi törvényszékeknél úgy, mint a vallást köpenyül használó inquisitióknál.

Sehol a világon a lovagi állásnak nem volt oly mély értelme, mint Provenceban. Ez volt a középkori lovagok iskolája. E szellem különféle utakon nyert kifejezést, mindenikben megőrizve sajátos jellegét. A vitézség, bátorság csak szélső körvonalai voltak a lovagi jellemnek; magvát képezte a vallásosság s a nők tisztelete. Bizonyos nemes gondolkozás, a kort meghaladó tisztult szellem, finom becsérzet, s bámulandó dicsvágy jellemzi Provence fejedelmeit, hölgyeit, lovagjait a középkorban. Mélyen gondolkoztak s mélyen éreztek. Minden gondolat-, szó-, tetten megérezett tudata egy fensőbb reputatióknak, nemes kötelemeknek, mely bármily ellentétes dolgokban nyilatkozik is, mindig eltért a közönségestől. Provence földén a rang nem jogokat adott, hanem kötelemeket

irt elő. E kötelmeket örökölte apától a fiú, s ettől az unoka. A provencei lovag büszke volt, nem rangjára, előjogaira, de szép, nagy és nemes hivatására. E sajátos szellemnek megnevesítő hatása volt az egész népre, mely lovagjaiban az igazság, vallás, jog, női erény védelmezőit találta föl, s a nép fiai vetelkedve siettek valamely lovag szolgálatába szegődni, azzal kalandjait mégosztani, dicsőségének részese lenni. Az elnyomott ártatlanság, az üldözött igazságnak minden lovag illetékes foruma volt. Ám az öröklött szenvedély, a lángzó román vér nem ritkán szélsőségekbe csapott át s a nagy mellett törpét, az eszményi mellett aljast, a finom mellett durvát is találhatunk. De ezen árnyfoltok teljesen eltűnnek azon fény mellett, mely Provence lovagjainak, mint sehol a föld kerekiségén, osztályrésze volt.

Provenceban, ha annak multját csak főbb vonásokban ismerni akarjuk, három főintézkvényt kell szem előtt tartanunk, melyben nemcsak a nép, de azon kor egész jelleme visszatükröződik: a lovagi szellem kifejlődését, az ugynevezett szerelmi törvényszékeket, mint az előbbinek kifolyását, s végül mi mindkettőt maradandóságban felülmulta s Provence földének nevét a történelemben megörökíté, a provençali költészetet, a troubadourok szereplését.

A lovagi intézkvénynek déli Franciaország volt bölcsője. Ott fejlődött a vallás és szerelem nemesebb eszméje. E kettőt dicsőíteni, e kettőért élni volt a lovag feladata. A gyermek már mint apród kettőt tanult meg: Istent szeretni s a nőt tisztelni. E tankönyvet látta a fejlődő gyermek naponkint szemei

előtt, s jelleme annak szabályai szerint irányult. Midőn az apród lovaggá üttetett, mi minden családban fényes ünnep volt, huszonegy szabályozó pontra kelle megesküdni; e pontok közül a két legnevezetesebb volt, védeni a vallást a hitetlenek ellen, s másodsor nem tűrni, hogy valaki nőről roszt mondjon, de nem is mondani. Minden lovagnak megvolt a maga választott úrnője, ki szive fölött korlátlanul uralkodott, (*dame souveraine de leurs pensées*) s kinek a lovag szolgálja s kérője volt (*servant d'amour, poursuivant d'amour*). A tornákon még szélesebben nyilatkozik e szellem. A női erény és szépség ünnepelve székel ott. A nők ítéltek a küzdő lovagok bátorsága, ügyessége fölött. A nemzet legelső férfiai fölött majdnem korlátlan szabadsággal ítéltettek, azokat jutalmazhatták vagy büntethették.

Provenceban szokásos vala, hogy midőn valamely fejedelem vagy főúr udvarában tornajátékra készültek, előtte való napon a küzdeni kész fejedelmek, herczegek, grófok, lovagok szép sorban kirakták sisakjaikat egy teremben. Történt ez azért, hogy ha valamely jelenlevő úrhölgynek a lovagok egyike, másika ellen kifogása volt, ha szóval, vagy tettel becsületét megsérté, a tornakirály jelenlétében a megsértett hölgy az illető lovag sisakját ujjaival érinté, jelentvén, hogy ezen sisak tulajdonosát a tartandó tornából kizárandónak tartja. Ha az ily módon kizárt lovag valóban bünösnek találtatott, a többi valamennyi harczra kelt ellene, s addig nem volt nyugalma, míg a megsértett hölgytől bocsánatot nem kért s kegyelmet nem nyert. Provence hölgyei tehát

nem csak büntethettek, de a kegyelem-osztást is gyakorolhatták. E végből a tornákon rendesen volt egy választott hölgylovag, ki egy csúcsán lenge fátyolt hordó dárdát tartott kezében, s kinek kötelessége volt a büns lovagot, ha már már elnyomatott, a hölgy intésére védelmébe fogadni. Mielőtt a torna megkezdődött, a hercegek, urak, lovagok a hölgyek dúsan ékitett páholyaik elé léptek s hódolatukat jelenték ki; előadták, hogy ők a szerelem szolgálatában állanak s mint ilyenek választott hölgyeik színeit viselik. Szokás volt, hogy a lovag hölgyétől mielőtt a küzdelemre indult, valamely emléket, zálogot, amulettet, néha egy kézzsoritást vagy egy szót kért, melylyel magát a harcz hevében bátorithassa. A fő torna után rendesen a hölgyek tiszteletére még egy kelevészjáték tartatott. A lovagok félelmes remegés közt várták hölgyeik ítéletét. S ezek a dicső Provence legszebb, legerényesebb hölgyei valának. Sokan a lovagok közül a nők iránti szolgálatkészségökben a végtelenig mentek; nem csak az önsanyargatás, megtartóztatás különféle nemeiben gyakorlák magukat, de hajmeresztő, veszélyes műveletekre vállalkoztak. Ily fogadások voltak, a választotton kívül egy nőre sem tekinteni, megtartóztatni magát gyakran évekig, bortól, tréfától, nevetéstől, a párbaj alatt a tagok valamely részét teljesen födetlen hagyni. A lovag inkább meghalt, mintsem szavát szegte volna. Innét a lovagi adott szó erejének értelme. Mások fogadást tőnek a sz. földre vándorolni s harczolni a hitetlenek ellen, majd kalandokra kiindulni ismeretlen járatlan vidékeken; minden lovagot, kivel bolyon-

gásaik közepett találkoztak, kényszeríteni, hogy a választott hölgyet legszebbnek, legerényesebbnek ismerje el, tagadás esetében azzal párharczra kelni; s csak miután bizonyos számú lovagokat legyőztek, mint fogadásukat betöltötték ismét hölgyeik előtt megjelenni. Ezen legyőzöttek neveit azután választottjaik elé terjeszték, azokra hivatkoztak s azokat hölgyeik rabszolgáinak tekinték.

Volt valami megragadóan fönséges e lovagi életben, melynek varázsa túlélte a századokat. Benne látjuk öszpontosítva a legmagasztosabb eszméket; a vallást, tiszta erkölcsöt, hűséget, kitartást, illetet. Innét magyarázható, hogy egy igénytelen szerzetes gyűjtő szavára Európa lovagjai kivonák kardjaikat, ezer baj és fáradság, nélkülözés és szenvedés között küzdöttek a szent földért. Az eszme ott élt azon kor szívében. A keresztes hadjáratok a középkori lovagintézmény legimposánsabb nyilvánulata; jellemzik azon kor férfait, a törekvést, melylyel a felsőbb tökély utáú áhitoztak. Innét lón, hogy a lovagok a XI. században mellözve a földieket, sőt a lovagiság második eszményét, egyedül az elsőért, a vallásért buzogtak. Így jött létre a pusztán vallási czélból emelt hires templáriusok, johanniták s német lovagok rende. A XIV. századon túl már oszló félben volt e dicső intézmény, sőt a későbbi kor, midőn az emberiség gyorsabban kezdé haladni, már mondák világába helyezte azt. Megszüntével az utolsó varázss veszett el, mely a sötétnek gúnyolt középkort megaran yozá.

A lovagi intézményből mintegy szükségképen fejlődék ki Provence földén egy maga nemében egye-

dül álló s jelenben már alig ismert más intézmény, az ugynevezett *cour d'amour*. Azon jogok, melyekkel a középkor lovagjai a nőket felruházták, lassankint odáig fejlődtek, hogy bizonyos ügyeket, vitás kérdéseket csak is nők dönthettek el. A hölgyét ostromló lovag kétes ügyekben más uri hölgyhez fölebbezte dolgát; az tanácsot kért ismét másoktól és így jött létre a később rendesen szabályozott, törvényekkel ellátott *cour d'amour*.

Összesen tizenegy *cour d'amour*-nak emléke jutott el hozzánk. A legtöbb Provenceban volt, onét terjedt el Franciaország éjszaki vidékein. A történetírók általában megegyeznek abban, hogy ezen intézmény az 1000-ik év körül keletkezett, midőn I. Vilmos Provence és Aquitania grófjának leánya Róbert királyhoz nőül ment. Az udvari szokások és erkölcsök e szellemes s művelt királynő alatt teljesen megváltoztak. A szelid, finom hölgy, hogy a durva lovagokat megfékezze, megnyitá előtük termeit. Az ország fő nemesei, előkelő hölgyei, lovagok és dalnokok folyton együtt társalognva nemesebb társadalmi illemre szoktak. A fejedelmi nő példáját követték a többiek. Provence minden nagyobb városában, herczegek s grófok uri lakaiban *cour d'amour*-ok szerveztettek.

Sajátos valami, hogy ezen intézmény nem lépte túl Franciaország határait. Németországban van nyoma ugyan a daltornáknak, p. o. Wartburgon, Nürnbergben, hol a mesterdalnokok valódi testületet képeztek, de *cour d'amour*-okról sehol sincs említés. Ez intézvény azon földön halt el, melyen született.

René király a XV. században megkísérelte az immár elenyészett cour d'amourokat visszaállítani s egy prince d'amour-t is kinevezett, de hiába. A holtat nem sikerült életre hívnia. Törekvéseinek nyoma azonban fönmaradt a francia forradalomig. Aixban négyszáz éven át viselte az elsőrangú ügyvédek egyike a lieutenant du prince d'amour czimet; ehhez tartoztak mindazon vitás kérdések, melyek fölött azelőtt a cour d'amour döntött. Czim és hivatalnak utolsó nyomát a nagy forradalom elsöpörte.

Igy ért véget e csodálatos intézmény, mely közel háromszáz éven át Franciaország, kiváltképen Provence társadalmi életében oly fontos szerepet játszik. A halálos dőfést a rendes hadsereg behozatala okozta. A lovagvilág megszűnt, sirba szálltak vele minden furcsasága, komoly és nevetséges szokásai, erkölcsei. Ez intézményben volt sok nemes, nagy és lélekiemelő. Tagadhatlan, hogy a társadalmat regenerálta, ápoló intézete volt a nemesebb érzelmeknek, valódi humanus gondolkozásmódnak, társadalmi illemnek, s mi végül az egészre koronát helyez, létrehozója volt egy örökké nagy és feledhetlen költészetnek, mely a trobadourok lantjain majdnem kétszáz éven át egyedül képviselte az emberi teremtő szellem erejét. És így jöttünk Provence földjének harmadik dicsőségéhez, a provencei költészet s azok koszorús hőseihez.

A tizenegyedik század közepén déli Franciaországban a tudományos műveltség oly fokon állott, minőhöz hasonlót egyebütt azon korban hiába keresnénk. A régi idők hagyományai még élénken nyilat-

koztak az emberek elméiben, s a kor mintegy öntudatlanul terelte az emberiséget a régi fényhez vissza. Az egész művelt világ egy benső szellemi forrongás stádiumában volt. Mintha a föld szive mozdult volna meg, mindenütt új életkedv, magasabb dicsvágy s bizonyos nemes öntudat nyilvánulataival találkozunk. Az emésztő harcok zsváján áthallék egy szelidebb hang, egy ismert, de elfeledt édes zene a multból, mely az ó-világ lantosainak szép énekére figyelmeztete. Az emberi teremtő szellem meghallá e hangot, s fölébredt reá hosszú, tesesztő álmából. Nagy eszmék jöttek felszínre. A társadalom szükségét érzé új fordulatoknak s a parlagon hagyott kedély epedt éltető harmat után. A borus láthatárról lassankint lefoszlottak a sötét felhők, s egyenkint tűntek elő a költészet ragyogó csillagai. A tizenharmadik század végén már himes szőnyeg volt az s a provençali költészet eljutott a zenithre. Délfranciaország volt a vándor dalnokok hazája. Soha a dal hatalma nem birt több előjoggal, mint ott s azon időben. A fejedelmek, souverain grófok udvarainak kiegészítő részét képezé, s nem ritkán az ország nemességének virága előtt versenyre keltek a dalnokok, s a díj, mint a klasszikus idők egykori cserfaága, egy egyszerű virágcsokor vagy koszorú, arany ibolya, vagy rózsa oly jutalom vala, melyre koronás fők is büszkék voltak. A provençali daiköltészet, mint a középkori lovagi intézménynek kifolyása, kiváltképen a lovagrend nemes művészetét képezi, melyben mint alább látandjuk, hatalmas királyokat, hercegeket, püspököket, szerzeteseket s lovagokat találunk. A

dal hatalma volt az egyedüli, mely azon aristocraticus felfogású világban a rang előítéleteit értékében alászállította s a szellemi aristocrafiát előtérbe emelte. Ez volt a gyúpon, melyben a hatalmas a szegény-nyel, az ur alárendeltjével összejött. Arslán szivü Richard, Európa első fejedelmeinek egyike megosztá babérait szerény lantos szolgájával Blondellel. A király uralkodott az emberek, — Blondel azok szivei és kedélye fölött.

A troubadourok testülete a költészet hatalmát nem ritkán ellenzéki fegyverül is használta. Nem volt ez egyedül ábrándozó költők, szelid, epedő poeták serege, hanem merész, szenvedélyes politikusok, a világ uralgó eszméinek viszhangozói, egy nagy társadalmi átalakulás előhírnökei.

A troubadourok, kiváltképen a feddő énekesek nagy szabadságot vőnek maguknak a legfontosabb társadalmi, vallási, politikai kérdéseket szellőztetni, a hivatásfelejtett papságot gúnyolni, ostorozni, a nagy-ravágyás, gőg, nepotismus s erkölcstelenség büneit pelengérre állítani. A gúny éle nem kimélt senkit, s míg tisztelettel hajolt meg az eszme előtt, ostorozá annak méltatlan hordozóját. Ugy lehet tekinteni őket, mint a közvélemény visszatükrözőit, a politikai s társadalmi lét vezetőit. Nem pusztán a földi szerelem dalnokai voltak a provençali dalnokok, hanem hősei a szabadságnak, magasztalói az erénynek, dicsőítői a hazafiúi, honpolgári erkölcsöknek. Nemcsak szereplők az emberiség legválságosabb történetében, de a történelem őrei, Clió papjai, kiknek dalaikban

végtelen sok történelmi adat van elszórva. Ők örökték meg a keresztes hadjáratok történelmi fönségét. A troubadourok műveiből látjuk s tanuljuk, hogy azok nem sötét fanatismus eredményei, esztelen kalandvadászat szüleményei, hanem mély valláspolitikai érzelem kifejezései voltak. A mai kor némely elfogult történetirója ezen a világ történelmében páratlanul álló hadjáratokat nyomorú, éretlen komédiának hirdeti, melyeknek mivel eredményök nem volt, mélyebb, fontosabb czéljok sem lehetett. De e költők dalaiból megértjük, hogy azok az európai emberiségnek egy újra feltűnt heroikus kora voltak, tele nagysággal, költészettel s lelkesedéssel. A provengali troubadourok azon kor egyedüli krónikásai voltak. Mily tanulságosak s történelmi szempontból mily nevezetesek például Bertran de Born (1180—1195) híres lantosnak művei; mennyi van azokban Fülöp Ágost francia, II. Henrik s I. Richard angol királyokról följegyezve, miről a történetirók még mit sem tudnak. Vagy a montaudoni barát feddő- s gunydalaiban mily élénk, üde vonásokban látjuk azon kor félszégeit, hibáit, bűneit. Lehet mondani: vallás és szerelem, szabadság és függetlenség, tiszta erkölcs és honszerelem, minden mi ama lázas korban szép, nagy és nemes volt, a troubadourok dalaiban nyert kifejezést.

A romantikus költészet, s emelkedett világnézet tehát tőlük vette eredetét. A mai kor is troubadouroktól örökölte azt. Ők pedig az araboktól sajátíták el, kik a szomszéd Spanyolország déli részein

mint azon korban a legműveltebb népek egyike már eleve üzték a vidám tudományokat, a gayaszienszát, mint nevezték. E költészet art de trobar a feltalálás művészetének neveztetett. Innét, a régi mór szóból származott a troubador vagy trovatore elnevezés. Lássuk most röviden, mely költői műfajokat ápoltak kiválólág.

Vannak rá adatok, hogy a provençali költők a dráma s eposz terén is kísérleteket tőnek, habár tevékenységök kiváltképeni mezeje a lyra volt. Ez utóbbinak majdnem minden válfaját kimeríték. A subjectiv lyra föllengő hangjain kívül hallunk tőlük románzokat, balladákat, sonneteket, pásztordalokat, feddő s gúnydalokat, s didactikai, satyrikus oktató tan-költeményeket. A dal nevezete általán canzo, canzone, vagy canzonetta volt. A hajnali dalok alba, az esti dalok serenaneven fordulnak elő. Az ütenyes énekelhető dalok ballada, a zenével kísérték sonnet néven. De legnevezetesebbek az ugynevezett tenson vitadalok és sirventes magasztaló és gúnydalok. Ezen utóbbiak rendszeren nagy hallgatóság előtt adattak elő. A lovagi élet hozta magával, hogy a fényes társaságokban a dalnokok egyes vitás kérdéseket vetének föl, melyeket dal-alakban a nagy közönség előtt megvitattak. Ezt nevezték tensonnak, (a latin contentio = contension-ból), máskép jeuxpartis, vagy mispartis-nak. Az itéletet rendszerint kiválasztott hölgyeknek hagyták fön.

Két századon át termette e dicső föld a koszorús lantosokat 1090-től egész 1290-ig. Ezen időszak

a troubadourok fényes korszaka. Méltó, hogy közölök néhányat megnevezzünk.

V i l m o s IX. Poitiers grófja nyitja meg e szellemi birodalom hőseinek sorát 1071—1127-ig. Egyaránt bajnok, lovag és költő.

J a u f r e R u d e l, Blaya hercege 1140—1170. Valódi költő; műveiben mély érzés, hatalmas képzelem van. Művei minden időközön át mintául szolgálhatnak.

P e i r e Auvergneből (clermonti püspök), 1155—1215.

C a b e s t a i n g Vilmos. Nagyhirű troubadour, kit Raymon de Rousillon Tarasconeai Margit férje feltékenységből orozva meggyilkoltatott.

R i c h a r d Poitiers grófja, az arszlánszivű, Anglia királya és ennek hü chanteorja Blondel 1169—1199.

A r n a u t, Marueilből, kit Petrarca is magasztal fenséges nyelvezetéért.

P e i r e V i d a l, koszorús dalnok, az ünnepeelt troubadourok egyike 1175—1215.

B e t r a n d e B o r n, 1180—1195. A legnagyobb troubadourok egyike; kiváló csatadal-költő. Nyelvezete hasonlít a fegyvercsattogáshoz; kiről Dante is megemlékszik. (cant. 28.) Művei mint történelmi források is nevezeteseek. A keresztes hadjáratok dicső megéneklője.

B l a c a t z, kitünő, híres troubadour.

P e i r e cardinál 1210—1230. A legmerészebb feddő-költő.

G u i l l e m F i g u e i r a s, híres feddő-költő.

Girartz de Rossilho. Hivatott, lángelméjü dalnok. És végül

Giraute Riquier 1250—1294. Kedélyes pásztori s szerelmi dalok költője. Vele bezáródik a troubadourok fényes sora. Ő már tünni látta a napot a láthatáron. Utána mindinkább veszni kezd az a szellem, mely a provengali költészetet két századon át ápolta. Voltak ugyan még vándor dalnokok a tizenötödik század közepéig, de ezek már nem bírták ama magasztos költészetet, mely elődeiket halhatlannokká tette. Egyszerű járó-keelő házaló dalnokokká satnyultak, kik kóboroltak egyik városból a másikba nyomorú alamizsnáért. Szavaltak, énekeltek vadabbnál vadabb verseket; sem dicsőség, sem a képzelem lángja nem melegíté őket többé. A tizenötödik század közepén már a megvetett osztályt képezték. Még René király fényes áldozatkészsége sem tudta a kialudt nagy lángot újra életre ébreszteni. Megnyitá fejedelmi termeit, összegyűjté a kóbor rongyos poetákat, de szellemet nem tudott többé beléjük lehelni.

Az ünnepelt és elsőrangú troubadourok mellett rendesen voltak ugynevezett jongleurök vagyis jocularok, kik a dalnokok apródjai-ként szerepeltek. Ezek feladata volt a daltornák alkalmával a dalt húros hangszerrel kíséni, sőt nem ritkán a dalt is előadni. Apródjaikat ilyszerű előadásokra a dalnokok készíték elő, s egy ügyes, kitűnő jongleur nagy becsben tartatott. Későbbi korban ezen jongleurök mimelve adtak elő, némely műveket, melyek czélja kiváltképen a kedély földériteése,

a tréfa s mulatság volt. Nagy troubadourok komoly műveiket maguk recitativ hangon, vagy szavalva sőt dalolva is adták elő. Betran de Born dalait rendszeren személyesen szavalta, míg Pons de Capdueil vagy Figueiras énekeltek. Ez utóbbi gyönyörű hangjával mindig elbájoló hallgatóit. Az éneklő jongleurök *chanteor*-oknak, a zenélők *estrumantheor*-oknak hívták. A hangszer legtöbb valószínűséggel lant, vagy négy húros koboz, kisebb alakú gitár volt. A versenyző dalnok rendszeren a körbenülő hallgatóság között közepén ült alacsony széken, mellette állt apródja. Ha szavalva adta elő költeményét, akkor felállott. A nyertes a hallgató kör első hölgységétől jutalmúl egy virágcsokrot kapott, melyet előbb a hölgy keblén viselt. A jelenlevő hölgyek mindenkénekként volt virágcsokra. Ha a költő általános tetszést nyert, valamenyi átnyujtá virágait. A terem falai, sőt a padozat is virágokkal volt behintve. Leginkább kitüntetett virág volt a rózsa, ibolya és szegfű. Cabestaing Romaninben egy versenyen annyi virágot kapott, hogy a kábitó szagtól elszédítve az utolsó versoroknál eszméletlenül a földre rogyott.

S e főséges költészetnek ritka szép nyelve volt; a provençali csodás melodiájú nyelv, mely immár majd nem teljesen kiveszett e földről. A klasszikus római nyelvnek jelenben három művelt leszármazott nyelve van, a spanyol, olasz és franczia. Mielőtt e három bármelyike irodalmi nyelvvé fejlődött, már élt a provençali, mely mindaháromnak szépségeit magában egyesíti; a délies lágyság, mi az olaszban feltünő, a franczia finomság s a spanyol erőtel-

jesség egyaránt meg van benne. Még e három nyelv jóformán külön sem állott, már a provençali nyelven irtak és költöttek. Oly szép, oly hangzatos, oly erőteljes volt e nyelv, hogy méltán képezi napjainkban az örök szép latin és ó görög mellett a harmadik klasszikus holt nyelvet.

Ami a troubadourok műveinek metrikai alakját illeti, ha tekintetbe vesszük a kort, melyben éltek, az feltűnő s bámulatos tökélyü. Oly változatos, oly gazdag, hogy e tekintetben maig is egyedül áll. Ami legbámulatosb, hogy az ó görög s latin formáktól teljesen függetlenül egészen új metrumot alkottak, melynek zenéje oly eredeti, oly teljes, hogy a két klasszikus nyelven irt művektől a pálmát elragadja. Csodálandó gondot fordítottak az alaktisztaságra s a mérték mellett a r i m e t is felölelték. A gyönyörű nyelv gazdagsága általuk tovább mivelve lehetővé tette, hogy e nemben valódi mintákat hagyjanak az utókorra. Ezen minták szerint képződött egész közép Európa későbbi költészete. Az angol Chaucer s a német Minnesängerek tagadhatlanul a provençei költészet behatása alatt állottak.

Nem maradhatunk sokáig e tárgynál, mert nem czélunk tudományos értekezést írni. E főbb vonásokban előttünk áll a hajdani Provence tündéries fényében, mondagazdag multjával. Mi volt Provence a középkorban, láttuk; tekintsük azt, mi most.

Midőn e gazdag grófság megszűnt önálló lenni, s a francia koronához csatoltatott, s legfőlebb csak czimekben szerepelt, lassankint elveszté jelentőségét, s mint egy pusztán álló elhagyott vár romlásnak in-

dult. De azért a nagy Franciaországnak maig sincs földje, melyre több pietással lépne az utas. Provence Franciaország Rajnavidéke; egy fejedelmi nagy folyam hasítja keresztül, partjain kiülő sziklákon minden lépésnyire szétdukt váromokkal találkozik a vándor; ott van lerakva a tündérmesék, mondák, historiai események egész világa. A sötét házak, visszataszító külsejü, mozaikszerű városok, mosolygó partok, üde szőlőhegyek, erdők, mezők, rétek fölött a nap aranysugarai játszadoznak. A vidék egészen délies; a lég forró, a táj kihalt. Népes városok szentes utczáin járkálhatunk anélkül, hogy élő lényvel találkoznánk. Minden város első tekintetre egy halomra bombázott, pusztulásnak indult tarka köhajomhoz hasonlít. A lapos fedelü házak, a szurtos kémények, az üvegtelen, pusztán deszkatáblákkal ellátott alacsony ablakok mély melancholiát lehellenek. Vannak házak, melyeknek széles frontján egyetlen ablak, egyetlen ajtó látható. Meszelt ház már ritkaság. Az utcák rendszeren szűkek, szennyesek, görbék; egyik ház a másikhoz van ragasztva bizarrul, szélesre, a hogy az építőnek eszébe jutott. Némely szép utca közepén, kissé ápoltabb házak között szomorú összedőlt romokra bukkan az ember. Senki sem jut eszébe fölépíteni. Nagyobb városokban, mint Nimes, Arles a város közepén, modern, izlésteljes házak között ott gubbaszkodik valamely óriási szinkör, colisseum, a római istenek valamely méla, szomorú temploma, az egykori világra szóló hatalom maradványa. Kisebb városokban egyik ember kerülni látszik a másikat, félve, a falhoz szorulva, nesztelen

léptekkel bujdokolnak ide s tova. Minden van itt, mi a képzelmet megragadhatja, csak élet, élet hiányzik.

Provence kisebb városai a szegénység s elvadásulás typusát hordják magukon. Mintha a régi testvérháborúk Káinbélyege lenne kinyomva arczulaikon. A makacs, fanatikus albingensek vérlázító tettei, egy vérszomjas Toulousei Rajmond, a les bauxis orangei grófok emléke, egy Montfort Simon, Anjou Károly, VIII. Lajos véres küzdelmei mintha e falakhoz tapadtak volna. Sehol a föld kerekéségén nem őrizte meg oly hiven a középkor az ő jellegét, mint Provence földén. Minden, amit itt látunk, nyomát viseli a régi, immár kialudt öldöklő szenvedélynek, esztelen vallási rajongásnak, nagy erények- s nagy bűnöknek. A nép arczán még most is ki van fejezve az ő román jelleg; e lesütött fejekből, e villogó nagy karika szemekből, még most is a régi szenvedély tüze tör elő. A nép általán munkás, törekvő, de messze áll például egy hollanditól; bátor, szabadságszerető, mellette mértékletes. Kitünő tengerész s mint minden déli, fölötte szereti a mulatságos szórakozásokat. A földek jól vannak mivelve. Olaj és bor a két fő termelési cikk. Jelenben a provençei grófság Bouches du Rhône, Basses-Alpes, des Var, és Alpes maritimes tartományokat foglalja magában. A nagy városok majdnem kizárólag a Rhone mentében fekszenek.

És most lépünk be a középkor ezen eseménygazdag színterére. Habár csak a főbb s kiváltkép a régiebb városokat látandjuk, elégséges az hogy e csodás földről tiszta fogalmat nyujtsunk.

VII.

Avignon.

Érző s gondolkozó ember gyakorta jó oly helyzetbe, mint a gyöngyhalász, ha leszáll a tengerek ismeretlen mélyére, s ott, hol kincseket keres, szemecsdás szörnyeket pillant meg, minőkről a legmerészebb phantasia sem beszél, rémes csodákat, melyek szemléleténél lélekzete megáll; eltemetett, a föld méhében élő monstrumokat, melyeket látva megdöbbenésénél csak félelme nagyobb. A világ tengerének ily sötét s vajmi sokban ismeretlen mélyét képezi a mult, hova a jelentől megundorodott buvár elmeszáll, s midőn a tanulság kincseit fürkészi, a sötét iszapban gyöngyöt keres, rábukkan az eltemetett bűnökre, a szenvedély szilaj monstrumaira, a bilincsekre, melyeket az emberi gőg és nagyravágyás kovácsolt, a véres könyekre, melyeket a meggyőződés vértanui hullattak. A sír és enyészet birodalmában sokszor a jobb meggyőződés árán találunk tanulságot. »Szeretni akard az emberiséget — mondja Matthisson — ne hatolj be mélyen a multak sötétjébe.«

E futó eszmék foglalkoztattak, midőn a dalgazdag Provence szívébe, Avignonba érkezém. Egy elhagyott sírbolt ajtaján kopogtattam, annak sötét

szellemeivel beszélendő. Már messziről, midőn a város felé közeledém, kibontakozék a láthatár homályából egy roppant épület colossalis tornyaival, csipkés párkányzataival, az a pápák egykori laka. Körülte füstös, időbarnította házsereg, mint egy halomra hányt csontváz, kiálló kéményeivel bántó színvegyülékké olvadva össze. Messziről úgy tűnik föl e város mint egy a szabadban sorvadó hulla, mely fölött az enyészet nyögő szelleme jár a mistral*) alakjában. Az első pillantásnál valamely nevezhetlen nyomasztó érzés fogott el, mely mindinkább nagyobbodott, midőn a középkor e legnevezetesebb helyéhez közeledém, s mely csak akkor látszék szünni némileg, midőn az egészen modern indóházba bejutottam, s annak főkapujából az árnyas fákkal beültetett hosszú rue Bonapartén végig tekinték.

Késő délután volt, s az idő borult. Hely és idő alkalmas arra, hogy a kedély láthatárára felhőket vonjon. A borus érzelmek csakhamar erőt vettek rajtam, midőn a modern házak barátságos tekintetét elvesztve, kalauzom a középkori Avignon sötét utcáiba vezetett. Azt hívém, a katakombák világa tárul elém. Rozzant, fekete házak, apró, üvegtelen ablakokkal, mint megannyi sirüregek meredeztek felém. A város eme részében alig látni egy élő lelket. Mint ha a multak átka nehezednék e helyre, a középkori nyers feudalismus, erőszak s a bűn minden neme ráragadt e falakra, s a későbbi századok civilizatiója

---

*) Hideg, éjszaknyugati szél Franciaország déli partjain. Lásd Nimest.

sem volt képes azt azokról lemosni, a bűnbélyeg ki-nyomatát eltörölni. E hely egy szomorú maradék a középkor Babylonjából, melyet Petrarca a vakhit, erkölcstelenség s emberi sülyedés büzhödt fészkének nevezett, hol az erkölcsi romlás ütött tanyát és sötétben tenyészett, szaporodott a bűn. Az utcák szűkek és keskenyek, bokáig jár az ember szennyben. Valamely bántó bűz támadja meg az ember szagér zékeit, ránehezedve a tudőre, szellemre. Holttenger ez, mely fölött át nem repülhet a képzelem anélkül, hogy szárnyszegetten alá ne hulljon.

Pedig hajdan virágzó, élénk város volt itt. A régi Avenio a harczias gallok egyik népfajának, a cavaroknak volt ősi fészke. Ide jártak a szabad tenger merész fiai, a massiliai kereskedők drága áruikat eladni. Jólét, boldogság, polgári erény s egyszerűség lakott e falak közt. Midőn a mindenható római hatalomnak füléhez jutott a gazdag, virágzó város hire, fölébredt a vágy birni azt. Avenio meghódolt, s még jobb gazdát cserélt. Hatalma még inkább nőtt. S midőn a nagy óriás elesett, s a világreszkettető Róma hatalma tetőpontjáról lebukott, idegen ismeretlen népek tolakodtak be Közép-Európa békés tartományaiba, a virágzó város drága martalék lőn, melyre egymásután tévé rá vaskezeit a burgund, frank és goth. Mindannyinak igáját viselte türelmesen, életereit egy sem metszette keresztül. Több mint nyolcz század mult el fölötte napsugárral s villámmal váltakozva, midőn egy napon rémes ellenség csapott rá nagy hirtelen. Barna arcú, villogó szemű mórok voltak ezek, kezökben kés, szivökben düh. Aveniónak

falait vérrel fecskendezték be a vad martalócok. A poitiersi csatatéren Martell Károly szétverte a mór hadat, s az visszakotródott Granadába, a frank mezőkön nem termett többé számára dicsőség. És a város újra élt. Megjött az édes, szelid dalok korszaka s a költészet lágy kezével gyógyítá a sebeket, melyeket a multak vihara kebelén ütött. Ott volt a dalnokok világa, s miként ha a rezgő lant hurjai a boldogság zenéjét hirdetnék, Avenióra az örök dicsőség napjai érkeztek el. Babért termett a föld a költők homlokára, s viszont a szív, a kebel neme sbült a fönséges zene hallatára. Avignon volt a Provence fővárosa. Falai közt viszhangzott a szivemelő dal, s a teremtő költészet leszállá közéjük, hogy ott lakozzék. Ott volt a cour d'amour-ok egyik legnevezetesebbiké, melyről már Nostradamus*) nagy lelkesültséggel emlékezik. Ott koszoruzták meg a dalnokokat, e költői s szerelmi törvényszék birái, mint Johanna de Baulx urhölgye, Huguette de Forcalquier Trects urhölgye, Briand d'Agoult de la Lune grófnő, Mabile de Villeneuve Vence urhölgye, Beatrix d'Agoult, Sault urhölgye, Isoarde de Roquefueills, d'Ansoys hölgye, Anna, Tallard algrófnője, Blanche de Flassans másnéven Blancflour, Douce de Monstier, Clumane urhölgye, Antoinette de Cadenet és Magdelene de Sallor, Lambesc urhölgyei, Rixende de Puyverd transi urhölgy. Sőt Petrarca ideálja Laura de Sade is ez udvar

---

*) Nostradamus Jean de, Histoire de Provence 1614. Lyon. Vie de plus célèbres poëtes provençaux. Lyon 1575.

tagja volt, legalább Petrarca maga igazolni látszik ezt. *) E dicsőség, e boldogság nem tartott soká, s az égi dalok szelid harmoniáját megzavará a költészet halálos mérgével, a fanatismussal. Languedocból Avignonba is átszivárgott az albigensek tana. Elnémult a költő beszédes ajka s a lant ketté tört kezében. Szerelmet hirdető szava a gyűlöletet nem ismeré. A troubadorok énekét vad testvérgyűlölet kárörvendő hahotája váltá föl. A dal helyett égő máglyák gomolygó füstje szállott az égbe, a dal helyett káromkodás és átok. S a gyűlölet, vakhit nyomában jöttek az elszabadult többi bűnök. Avignon mosolygó szép egére sötét barna felhők tolultak. Megmaradtak ott állandóan s még a világ legnagyobb eszméjének képviselői sem voltak képesek azt eloszlatni. Aki e sötétségbe lépett, eltakarta azt az örök éj homálya. A francia trónon egy fejedelem ült, kit a történelem gúnyja »szépnek« nevez. Szép Fülöp szépséges tetteit ismeri az utókor. Ő volt az, aki VIII. Bonifác pápát, kinek történelemigazolta dicső jellemét egy Nogaret, Mosheim, Gibbon, Sismondi hasztalan iparkodtak beszennyezni, Anagniban elfogatá s az »Unam Sanctam« hires bulláját, melyben az isteni s emberi jogok védelmére kel, elégeté. Ő volt az, ki ravasz fogásaival kivitte Bertrand de Goth bordeauxi érseknek megválasztatását, kit azután mint hatalma eszközét reávelt, hogy az isteni gondviselés

---

*) Sonnet 188. Dodici donne honestamente lasse
Anzi dodici stelle ; e'n mezzo un sole
Vidi in una barchetta. —

által kijelölt örök várost elhagyva, pápai széket Avignonba tegye át. Ez ember volt az, ki megmérhetlen kapzsiségában a nagyhirű templáriusok lovagrendét feloszlatá, s Molay Jakabot negyvenkét társával a máglyára hurczolá, kik ottan átkot mondtak a királyra s a pápára. Az egykor boldog város szerencsétlensége itt kezdődik. A pápák ott tartózkodása az egyház megalázása, a gondviselés lábbal tapodása volt. Hetven év alatt hét pápa lakott Avignonban. Hasztalan iparkodtak egy XXII. János, XII. Benedek, VI. Kelemen, VI. Incze, V. Orbán avignoni pápák e súlyos lánczoktól szabadulni s Franciaország bűnös befolyását lerázni. A helyre, melyen az ősi traditiókkal vittak csatát, átkot volt kimondva. S az megfogant azon egész teljében. Reá nehezedék még századokon át, midőn XI. Gergelynek elvégre már sikerült a francia igát széttörni. Ötszáz év után állt boszút a történelem eme bűnökért. Avignon, mint alább látandjuk, vérével mosta le azokat.

Kalauzom egy szük utczából kikanyarodva, a place de l'hotel de ville-re vezet. Innét néhány lépésnyire tovább egy másik térre jutottunk. A zeneconservatoriummal szemközt áll a világ egyik legimposansabb épülete, az avignoni pápák palotája.

A roppant épület ott állt előttem, mint egy kővé aszott mumia. Égnek meredő sivár, rovátkos falai, nehézkes, lomha tornyai, gubbaszkodó, görnyedt csúcsívei, apró szelelőlyukféle ablakai börtönkülsőt adnak neki. Felső párkányzata csipkés, mintha kísértő szellemek hordtak volna el belőle egyes darabokat. A főbejárattól jobbra eső magas s meztelen fal

előtt alig egy tenyérnyi távolságra egy másik csúcs-
ívekkel szaggatott fal áll, mint egy roppant függöny.
Oly sajtászerű valami, minek nyitját még eddig föl
nem fődözték. Az egész épület idomtalan, össze-visz-
sza rakva, sem eleje sem hátulja; mintha gigászok
dobták volna rakásra bős haragjokban. Hatása a
szemléelőre nyomasztó, idegen, mintegy megfélemlítő.

Az óriási kapu előtt, mely a roppant épülethez
mérve alacsonynak, nyomottnak tűnik föl, s melyhez
két oldalon nyílt, széles lépcsőzet vezet föl, s ott
mintegy terrasset képez, egy csomó francia katona
ácsorgott, midőn oda érkezem. Vezetőm előhivta a
concierget, ki azonban már egy kóbor angol által le
vala foglalva, engem tehát — felesége kalauzolt. A
vaskos asszony legnagyobb készséggel elővön egy
csomó kulcsot, s intett, hogy mehetünk. Átszeltük a
nagy és széles udvart, melyen katonák gyakorlatot
tartottak, s egy sötét ajtóhoz érve, szűk és szennyes
lépcsőkön fölfelé indultunk. Hosszas botorkálások
után egy roppant teriméjű terembe jövünk. Az ala-
acsony mennyezetet nehézkes, vaskos oszlopok tarták.
Ez volt a tanácsterem. S ott, hol most hosszú sor-
ban szennyes ágyak vannak elhelyezve, állottak egy-
kor a drága mívű faragott székek az összegyűlt atyák
számára. Az ágyakon pőrére öltözött katonák hever-
nek, gonosz pipabúzt terjesztve, vagy a leterített pok-
róczon kártyákkal játszva. A régi remek falfestmé-
nyek halvány, elmosódott nyomaiba otromba karók,
szögek vannak beverve, rajtok kard, nyeregszerszám
csákó s patron!áska lógg. Itt hangzottak el a minden
történetirő által fönnen magasztalt V. Orbán dörgő,

elkes szavai, midőn a tudományok s művészetek áposát az egyháziaknak szivére köté, midőn az elszaporodott nepotismus ellen, melytől itt-ott egyháziak sem voltak mentek, kikelt, midőn, mint a renaissance nagy látnoka, a régi Avignon dicsteljes multjára hivatkozva, a művészetek életreköltését hangsulyozá. S most? Trágár dalok, durva elménczség, s vad szitkok töltik el a levegőt. A francia kormány arczul üté a történelem muzsáját, midőn a históriailag oly nevezetes, bár szomorú és sötét emlékekkel tölt helyet kaszárnnyává változtatta át. A roppant magas termeket közbeemelt mennyezettel két étage-ra oszták. A praktikus elme, hohéra minden történelmi maradványnak. A középkor ideális szennyét a francia kormány réalissá változtatta át.

Végig mentünk a gyülestermen, a fegyver- s téli termeken. Mindenütt ugyanazon bántó kép. A fegyverterem alatt, ahol egykor a pápák magánczellája volt, hova a világ zaja, s a királyok zaklatásai elől mintegy a tudomány szentélyébe menekültek, van most a konyha. A classicusok sorba rakott könyvei, foliánsai, codexei helyett most sorban rakott rézüstök, fazekak, katlanok láthatók. A szellemi táplálék helyett az anyagi gyomor-követelések medi-umai. A hallatlan, két ölnyit meghaladó vastag fal fekete a koromtól, fénylik a rátapadt szennyetől. Egy szörnyű keskeny, csavargós folyosón végig menve, a Galerie du Conclaveba értünk. Itt tartattak a zsina- tok. A merész, boltozatos iveken még meglátszik a régi aranyozás és festés nyoma. Tovább az éjszaki szárnyban, sz. János tornyában egy elpusztult ká-

polna maradványai. A tour de Trouillasban történtek ama hajmeresztő vérengzések, melyeket a párisiak által ideküldött vérszomjas kannibál, Jourdan-szép néven Coup-tête (fej metsző) okt. 16. és 17-ike közti éjjel 1791-ben véghez vitt. A nagy forradalomban Páris után Lyoné a vérfagyraló dicsőség, hogy elvakult dühében önfiat ezrenként hurczolta a nyaktiló alá. De e rémuralom alatt egyetlen város sem szenvedett annyit, mint Avignon. A szó szoros értelmében önvérébe fulladt. Jourdan a nemzetgyűlés kiküldöttje egy csapat hóhér élén a városba jött s tanját ütött a pápai palotában. Akkoron még Avignon a pápák birtoka volt. A rémember, ki mellett egy Robespierre, Marat, Saint Just is elhalványulnak, összefogatta az ugynevezett gyanusokat s ezen toronyterembe gyűjteté. Aggok, férfiak, nők, sőt gyermekek is rakásra ölettek. Itt hangzott el a szerencsétlenek jajkiáltása, e falakat hinték be ártatlan vérökkel, itt mondtak átkot a forradalomra, mely a szabadság zászlaja alatt elszabadult ördögöket csődite össze. Majdnem ötszáz évig várt az isteni büntető hatalom a boszúra. Midőn vezetőm a rémes eseményeket elmondá, nekem eszembe jutottak a népek történelmében örökké igaz szavak: »Lento gradu ad vindictam sui divina procedit ira, tarditatemque suplicii gravitate compensat.«

E kicsiny, szűk és szennyes udvaron áthaladva, a tour d'Estrapado-hoz értünk. Ez egy sötét, félelmet gerjesztő terem, melynek felső boltozata helyett egy kéményszerű s mindinkább vékonyodó nyílás látható. Fent a magasban, hova a fáradt szem alig érhet el,

egy kerek nyílás van, azon betör a napvilág. Mi czélnak felelt meg e hely, arról a történelem hallgat, de szól persze a megriasztott képzelem. Ez volt az inquisitio terme — mondják a sötétség és rémtörténetek kedvelői. Itt vértettek el a meggyőződés martyrjai. Átkaik, boszúkiáltásaik, halálhörgéseik nem törhettek át a vastag falakon, de e nyíláson át, melyen keresztül a mosolygó eget megpillanthatták, elfojtott fohászuk az éghez röppent. A jajkiáltás, a halálra hurczolt áldozat sikoltása mig e roppant ürben felhatott, csöndes fájdalomnyögésbe olvadt át. Künn derült, fényes nap vala; zengett a dal, lángolt a szerelem, szélén túlhabzott a gyönyör pohara, mig a sötét falak között a kárhozat és pokol szolgái működtek. Az ember szive elszorul, ha e helyre lép s a phantasiának elszabadult lidérczei körülrepkedik elméjét. Ki tudja, mi ragadt e falakra? A Kainbélyeg örökös. Így eszmélkedik a képzelet, pedig hát e hely nem volt talán más, mint éléstár, hombár vagy más eféle valami, s ama nyílás ott fent, gazdasági célból épített szelelőlyuk.

A nyugati szárnyban van a chapelle de saint Jean. Ez volt a pápák házi kápolnája. Még láthatók a falakon egy mesteri kéz, állítólag Giotto freskói; a szentek fejei le vannak ütve. Itt is a Coup-tête kezei működtek, melyek miután a kapcsot Isten és ember között széjjeltépték, a művészetnek sem kegyelmeztek. E terem közepén egy vasból készült csigalépcső van. Erre föllépve a festmények kényelmesen szemlélhetők.

Már visszafelé indultunk, midőn a vezető aszszony hozzám fordult.

— Akarja ön látni Colà Rienzi börtönét?

— Mindenesetre. A mit eddig láttam elég szomorú volt. Nem hiszem, hogy rosztobb jöhessen utána.

Vezetőm a kulcscsomag közöl kiválaszta egyet, s egy szűk udvarra vezetete. Ott megnyitá egy nagy ajtót; én s néhány hozzánk szegődött francia katona megindultunk egy pinczegádorhoz hasonló nyiláson át. Lejebb sziklába vágott lépcsők tüntek föl. Azonkon is áthatoltunk. A lég dohos és szorult volt. Mint ha egy láthatlan szellem fojtogatott volna. Végre egy alacsony üreghez értünk, mely egy parányi nyiláson át nyert gyér napvilágot. Ez volt Colà Rienzi börtöne.

Szivem szorult, midőn a történelem egyik hősnék sírjánál megálítam. Sírjának nevezem, mert itt, e helyen ébredt öntudatra, itt aludta ki dicsősége ábrándjait, nagyratörő lelkével itt porladtak el merész reményei, s a lángoló vér, forró sziv e rideg falak hidegében hült ki.

A héthalmu város, mely öröktől fogva gondviselésszerűleg világuralomra hivatott, mintegy éltető lelkét veszíté el akkor, midőn megszűnt a pápák székhelye lenni. Rómában a Colonnák s Orsinik ragadták magukhoz a hatalmat s a világvárost keletkezése első stadiumába terelték vissza, midőn rablók és orgyilkosok asyluma volt. Sciarra Colonna megerősített palotájából formaszzerű rablótámadásokat intéze az atyát vesztett s védtelenül maradt város lakói ellen. Egy ily támadás alkalmával Rienzinek, ki a régi hatalmas caesarok büszke véréből ere-

dett, öcscse ártatlanul megöletett. E kihullott vér minden csöppjét drágán fizették meg a Colonnák. Colà Rienzi lelkében korán megért a boszú, de fátyolként elfödé azt fajának nyomorú állapota fölött táplált bánata. Készült hivatására lassan s elővigyázattal. Rómában első népszónok lön. Ott ült a vérszomjas Colonnák gazdagon terített asztalánál, megszorítá a kezét, melyhez öcscse vére ragadt, s játszta Brutus szerepét. Az idő még nem volt itt. Lassan és sikerrel haladott. 1347 elején a terv kivitele küszöbön állott. A nyomor és szolgaság lethargikus álmából felriasztott nép mint szabadítót üdvözlé Rienzit, a béke, jog, s társadalmi rend helyreállítóját. A pápa, VI. Kelemen kitüntetésekkel halmozá el az ifjú hőst, kiben az ős város szabadítóját látta. A győzelem, siker s népszerűség elvakíták Rienzit, ki midőn Rómában minden hatalmat magához ragadott, 1347-ben aug. 1-én a capitoliumban, mint egy újabbkori caesar, hétszeresen megkoronáztatá magát. A boszú órája érkezett s az orgyilkos Colonnák s társaik egymás után léptek vérpadra. Rienzi Colonna Mártont a nászágyból hurczoltatta az akasztófa alá. E vérengzés felbőszíté a pápát; Rienzi nem volt többé a nép szabadítója, hanem zsarnoka. Midőn félelmes hatalma, dicsősége tetőpontján állott, akkor bukott alá. A népszerű embert gyűlölni kezdték. Futnia kelle. Midőn IV. Károly császár előtt megjelent az egykori feddhetlen hős és népszabadító, annak szeme csak hitvány rablót pillanta meg benne. Kiszolgáltatá a pápának. Így jutott Avignonba. De nem sokáig vala ott. A sötét, rideg falak lecsillapíták szive büszke verését. VI. In-

cze pápa megnyitá börtöne ajtait, s nemes terveinek új tért engedett. Rienzi ismét Rómába sietett, de a pápának tett ígéreteit elfeledé. A nagyravágyás ördöge üzte őt. A régi dicsőség napja számára elhalványult. Midőn Rómába jött, a pokol minden ördöge ellen vitt csatát. Hasztalan volt minden. A nagy jellem aláhullott a sárba. Tulajdon pártfelei szaggatták testét darabokra. Rienzi meghalt, mert az emberiség szent eszméje, a szabadság ellen vétkezett. Fölépíté a templomot, aztán meggyalázta azt. Koronát tett a nép fejére, azután lerántá azt. Szabadságot hirdetett s rablánczot kovácsolt. Vért kevert az öröm könnyeibe. Önszivére taposott. Meghalt dicstelen, nyomorultan, mint egy utczai bérgyilkos, s mint egykor dicsőségét, úgy most halálát ünnepnek tekinték.

Néma szorongással tekinték körül e helyen. A sötét falak egy szomorú igazságot hirdettek. Isten eltűri a bűnt, melyet ellene, minmagunk ellen elkövettünk. De nem hagyja boszúlatlan a bűnt, melyet az emberiség ellen elkövettünk. Századok után kikélsirjából az elűzött rém, hogy a késő unokák boldog álmaikat szétrombolja. A bűnhődés elmúlik, de nyoma megmarad.

Szinte örvendettem, midőn kalauzom ismét a világos udvarra vezetett. Feljöttem ismét a napvilágra a szomorú sirboltból. Lelkem tétovázva állt meg a multak lesújtó, fájdalmas emlékénel. Az avignoni pápák lakhelyét elég megnézni egyszer. Egy pillantás az a holtra. Tanulságos és megfélemlítő.

Az idő kiderült, míg a palotát megtekintém. Vezetőm most a palotával kapcsolatban álló domb-

hoz indula. Szótlan s a multak emlékeivel foglalkozva követtem őt.

A pápák palotájától balra, a mészsziplák kiálló gerincein a roppant épülettel kapcsolatban áll az avignoni dóm. A város eseménydús multjához, egykori fényes napjaihoz képest egyszerű s igénytelen templom. Nincs határozott stylben építve. Minden század toldott hozzá valamit, javított és rontott rajta. Sötét, barna épület, rajta az idők szennye. Nehézkes négyszegletű s román izlésű tornyának tetején a sz. Szűz szobra áll. Portaléja utánzott antik. Ez volt a pápák temploma, s hetven éven át az apostolok sirja helyett itt tarták fényes egyházi ünnepélyeiket. A kiáltó ellentét a roppant palota és kicsiny templom között, eléggé megvilágítja azon kort, melyben szerepelt. Ugy áll ott, mint egy óriás vasmarkai között tartott áldozat. Valódi symboluma azon babyloni fogságnak, melyben szereplése alatt az egész egyház sinylődött.

Midőn a templom küszöbén beléptem, annak felügyelőle egy kóbor ángolt vezete körül, s így egy ideig magam maradtam. A szentegyház belseje teljesen megfelel az izléstelen külsőnek. Sötét és visszataszító, a pusztulás lehet terjesztve maga körül. A főoltár mellett van egy terjedelmes márvány karszék, hasonló ahhoz, minőt Rómában láthattunk. Ebben ültek a pápák az ünnepélyes szent mise alatt. Jelenkéntelen byzanci mű. A feltámadásról nevezett oldalkápolnában látható Pradier egyik kitünő szoborműve, mely az egész templom legfeltünőbb s figyel-

met ébresztő oltárán áll; közel hozzá XII. Benedek pápa síremléke.

Gondolkozva álltam meg e nagy ember sírja mellett. Kerestem azt a nevezetes siriratot (*Hic situs est Nero, Laicis mors, vipera clero; devius a vero, culpa repleta mero*), melylyel egy rövidlátó történész szerint ellenei megtisztelték; ám hiába. Az előttem álló egyszerű síremlékre a történelem nemtője írta föl azon nagy és szép vonásokat, melyekből jellemének biztos körvonalait lehet meghatározni. Nézzünk be egy pillanatra Avignon multjának camera obscurájába.

VIII. Bonifác pápa alatt a pápaság eszméje elérte legnagyobb győzedelmét s a szigorú, keménylelkű VII. Gergely egyszerű tiarájából hármaskorona lőn. Azóta inog gyakorta a fő a nehéz suly alatt s hullott nem ritkán alá, bár mindig föntartva az isteni gondviselés őrző kezei által. A roppant fényt hasonlóképen roppant árny követte. A nagy pápa közvetett utóda e roppant magaslatról leszédült s a feketelelkű Fülöp francia király kezeiben nyomorú eszközzé aljasult. Midőn Bertrand de Goth bordeauxi érsek a király kényszerítésére Avignonba tette át székhelyét, tizenhárom század-szentelte törvényt s hagyományt sérte meg. E sérelem megboszulta magát. Midőn V. Kelemen, az első avignoni pápa Lyonban megkoronáztatását tartotta s a fényes menet a Saint-Just egyházból kivonult, a pápa, kísérve a művelt világ fejedelmei s hercegeitől, lóhátra szállott, fején a hármaskoronával. Midőn a ragyogó pompájú menet egy régi falhoz ért, melytől,

— mintha az ős Róma bántó mellőztetése szólott volna, a pápa lova megbokrosodott. A fal ingott, s iszonyú zajjal összeomlék, maga alá temetve a bámuló néptömeg ezreit, a francia királyi ház virágait. V. Kelemen is lebukott lováról, tova gurult fejről a tiara, ott látta azt széttörve, összezúzva, tulajdon testvére, rokonai vérével befecskeudezve. Isten ujja volt ez, ki hetven évig engedte heverni a tiarát ott a porban. Sem V. Kelemen, sem közvetlen utóda XXII. János nem látták meg Rómát soha. A pápák foglyok lőnek, s a francia hatalom mindinkább nehezebb bilincseket rakott rájuk. A kereszténység legszebb, legnagyobb eszméje hetven évig volt büntelen meggyalázva.

Midőn XXII. János, e kis természetű, beteges, folyton köhécselő, de rettenthetlen bátorságú nagy szellem örök álmra hunyta le szemeit, roppant kincsei csak arra valók voltak, hogy azokon utódai börtönt építsenek maguk számára. A conclave összeül s választása egészen esetleg XII. Benedekre esett; arra, kinek sirja előtt állottam.

Ezen ember volt az, kit a történelemben »fether kardinálisnak« hívtak; mert egyszerű cisterci rendöltönyét soha sem tette le. XII. Benedek a nagy megaláztatás napjaiban is kitünő pápa volt. Annyira gyűlölte a nepotismust, hogy mint névelődje XI. Benedek, ki anyját szegényes öltözetben szokta elfogadni, ő is apjának, ki szegény molnár vala, alig adott annyit, hogy magának egy malmot vehetett. Sajátszerű kor volt az, még sajátszerűbbek uralgó eszméi. Petrarca mint az őszinte becsületesség ideál-

ját, magasztalja őt. Megnézte az embert jól, kit méltóságra emelt. Ha hizelgő udvaroncjai méltatlant ajánlottak, visszautasítá őket, mondván: »nem akarom a piszkot fölékíteni.« Ő emelte a maig fennálló roppant palotát, s hatalmas szelleme áldólag hatott ki a világ minden népeire. Mit tehetett volna ősei dicsteljes trónján Rómában — mondja egy egykorú történész, ki fogságában a tudományok és művészetek bőkezű barátja s a valódi szent élet hirdetőjeként szerepelt?

A templomfelügyelő aközben elvégezvén dolgát az angollat, udvarias a hozzám fordult. Még volt hátra valami, mi figyelmes megtekintést érdemelt: XXII. János pápa nagyszerű siremléke. A mutogató elévön egy kulcsot, s a főoltártól jobbra eső kápolna ajtaját megnyitá. A keskeny kápolna közepén áll egy nagyszerű, fehér márványból faragott köravatal; szeszélyes apró tornyocskákkal, középen nyílt csarnokot láttatva, melyben a nevezett egyházfejedelem alakja vehető ki fekvő helyzetben. A mű megsárgult, összetöredezett az idők terhe alatt; apró rovátkáiban faragványai közt ujjnyi vastag a por, szenny és pókháló. Az egész kápolna egy szennyes lomtárt képez, s daczára annak, hogy napjában husz turista előtt is megnyitják, parányi gond sincs a tisztaságra fordítva. A falakon a hét avignoni pápa czimere lóg. Elhalványult, elmosódott emlékei az egykori nagy hatalomnak. A szemlélő szive elszorul, midőn e szomorú, elhagyott emlékeket látja. Szétdult trónok, összetört koronák töredékei ezek. Nem azon sir ez, »melyhez eljár a lelkes utód, hogy a régi fénynél

gyujtson új szövétneket« ; egy borus emlék, melynek költészetét a sötét múlt zavarja meg.

Szinte megkönnyebbültem, midőn a nyomasztó homályból ismét kiléptem a szabadba. Künn kiderült az idő s ragyogott a nap. A dóm körüli emelt téren a szikla legmagasabb csúcsán, az ugynevezett »rocher du dom«-on egy kis mesterséges park van alakítva, művészileg egyberakott sziklákból apró barlangok, vizesések, mintegy üdítésül a szemnek ama szomorú és sötét képek után, melyekkel előbb foglalkozék. A kilátás e sziklaoromról nagyszerű. Ki semmit sem látott a költők s dalnokok szép honából, a természet-áldotta Provenceból, egyetlen pillantás innét tiszta fogalmat ad arról. Gyönyörű formájú hegyek,ombok, üdítő zöld bársonnyal bevonva, aranykalászos mezők, virágdús völgyek áthatítva a fejedelmi Rhone ezüst hullámaitól, fölöttük a vidám, mosolygó kék ég, az aranyfényben ragyogó nap ; a merre a szem elláthat, büszke fejedelmi várak romjai, hajdan a kard és lant hőseinek zajos tanyája, mind egy nagy egészszé olvadnak össze. Szemközt a Rhone tulsó partjának kidülledő sárgás gerinczein a Villeneuve les Avignons, a pápák nyári palotája, bizarrul egymásba rakott szikladarabok, most szomorú rom. A régi Saint-André apátság és egy karthausi zárda szétdult falai mintegy colossalis rakmű tűnnek föl. Alatt vonulát a Rhone-folyamon a város legnevezetesebb hidja, a Saint Benezet. 1177-ben építették. A tulsó részen három íve hiányzik, sohasem építették ki, úgy áll ott csonkán évszázadok óta. A hid közepén áll a nevezett szentnek kápolnája. Évenként április 14-én nagy népünnepszokott e

hidon tartatni. A régi Provence mai lakói homályos sejtelmével birnak ama fönséges nagy időknek, midőn hegy, halom és völgy vizszangzék a troubadourok lágy énekétől. Az egyetlen örökség, melyet a dicsteljes századokból megtartottak, — e népünnep. Akkor kimegy apraja, nagyja a városnak e régi hidra, ott énekelnek s tánczolnak.

Innét a régi közmondás :

Sur le pont d'Avignon

Tout le monde danse.

(Mindenki az avignoni hidon tánczol.)

Az utolsó jel, hogy még mozog valami e föld keblében, mely évszázadokon át az egész művelt világköltészetét egyesíté, s volt idő, midőn a világ központját képezé. »Gyakran parányi moh jelöli a helyet, ugymond Thümmel, ahol hajdanta rengeteg volt.

Vezetőm a rocher du domról lefelé indult, hogy a Rhone-folyam mentében a régi várfalakat megszemlélhessük. Nem ismerem e tekintetben várost, mely Avignont megközelitené. Harminczkilencz gömbölyű, majd négyszegletes collossalis torony szakítja meg az óriási vastag falakat, melyek csipkés tetőzetére belülről mesterséges kőlépcsők vezetnek föl. E roppant falak az egész várost átölelik, mint egy kőgyűrűzet, mint egy vaskar, védve az erényt s a bünt, amint jött. VI. Incze pápa emelteté eme páratlau erődítményeket a banditák ellen, kik ama zajos korban, a vér és vas korszakában, midőn Európa fejedelmei patakonként onták a vért nagyravágyásuk ördögének, Provence virányos mezeit, erdeit ugy előzőnlék, hogy a francia királyokkal formaszerű háborúkat viseltek.

Tán ez volt az oka annak, hogy Petrarca panaszkodék, miszerint Avignon vidékén az élet, becsület, vagyon nincs biztonságban. Mint a pápák székhelyére, a világ minden részéből folyton jöttek a fejedelmek, főpapok, herczegek, hatalmasok és szegények Provence fővárosába. Az odavezető utakon tehát minden időben zsákmányra számíthattak a középkor szabad lovagjai. Az utonállás, a rablás akkoron a legnemesebb sportot képezé, s a vad martalóczok életében volt valami lovagi, költői. A nemes harczvágy, kalandvadászat, a lovagi élet ily elfajult utakon tört ki. VI. Kelemen alatt a szabad lovagok főnökei, vezérei nyíltan vagy titokban ott forogtak a legfényesebb termekben, szánakoztak a főpapokon, kiket tegnapelőtt a nimesi uton kizsebeltek, szerelmet sugdostak a hölgyek füleibe, kiknek néhány nap előtt elszedték ékszereiket, kezét szoritottak a pápai, fejedelmi köve-
tekkal, kiket az uton elpáholtak. Emlitenek egy Marcell nevű kalandor francia lovagot, kinek rémhire betölté az egész dalgazdag Provencet, huszszor is megszalasztá a francia király katonáit. s kit, midőn halálra kerestek, a derék lovag ott olvadozott, epe-
dett, sohajtozott Burio apát szép hugának lábainál Avignonban. A középkor iparlovagja nem tartá szegyennek rabolni, erőszakoskodni, gyilkolni; a lant és kard jól forgott kezeiben. A bűnben is babér után áhitozott. A kereszteshadjáratok rémitően megnöveszték az ily szabadlovagok számát. Ha erővel be nem törhetek a falakon, bejöttek csellel. A nagyhadvezér és a híres kalandor egyformán számíthatott a költők énekére.

Láb- és nyaktörés veszedelmei közt járkáltunk

e régi falakon. Itt-ott sötét vasrácsos üregek meredeztek felénk, mintha azok enyészetes odvából sápadt siri arczok, tüzes szemgolyók kandikáltak volna ki Néhol ledőlt az egész fal, ölnyi hosszában teljes alakját megtartva; csak lenn a Rhone partjain, ott egészen ép, és mai napig gondosan föntartatik. A tornyok és falak közé beékelve rongyos, piszkos házak állanak, többnyire halászkok, bárkások lakai. A nép, mely e helyet lakja, mintha most is magán hordaná a rabszolga typusát, szennyes, visszataszító külsejű. Leghívebben megőrizte középkori jellegét. Csak a nők arczán maradt meg a hagyományos szépség, Az itt még nyomott helyzetben élő zsidó nép arczát egy Tizian vehetné mintául; kiváltképen a leányok a déli égöv sajátos barna színében ritka szépséget mutatnak. Avignon leányai általában keveset engednek Tarascon, Beaucaire, sőt még Arles hölgyeinek is. Nekik is osztályrészül jutott a szépség híre, mely Provence egyik nevezetességét képezi.

A város falait körüljárva, visszatértem ismét az utcák közé. Hosszas kanyargások után a saint Pierre-egyház elé értünk. Ez Avignon legérdekesebb egyháza, gyönyörű góth-stylú homlokzattal, karcsu, rovátkos, bár nem magas tornyokkal. Az egész épület fekete, mintha bazalt sziklából volna faragva. Belseje szomorú elhagyottságot mutat; olyan, mint a mostoha gyermek, kire senki sem visel gondot. Szenny és rendetlenség minden nyomon. Pedig nagy epochának volt egykoron színtere. E helyre járt szíve égő sebetől üldözve a szerelem legnagyobb dalnoka, hogy földi szenvedéseit az ég lekért malasztjaival enyhítse.

Avignon nevéhez a pápák szomorú emléken kívül egy más dicsteljes név is fűződött, mely mint egy fénylő csillag századokon át ragyog a sötét, pusztuló város fölött, s melynek enyészhetlen sugarai még most is dicsfényt vetnek annak falaira.

Lássuk a mult egy igénytelen jelenetét, mely egy költőt adott a világnak, eszményit, nagyot, utólérhetlent.

1327-ben, XXII. János pápa uralkodása alatt Avignon városa a nagyhetet ünneplé. Még akkor az egyház nem fejté ki ama megható fényt a szent hét megünneplésében. A székesegyház fönn kicsiny és szűk vala, hogy az ajtatoskodókat befogadhassa. Az aristocrata világ a sz. Kláratemplomába sietett. A hét első napján *) seregesen látjuk tódulni az új világváros előkelő férfait, hölgyeit a nevezett egyház felé. A büszke lovagok, a nemes hölgyek gazdag festői öltözetben egymásután foglalák el helyeiket az egyház ivei alatt. A templom megtelt a megjelentekkel. A padok egyikében fejedelmi szépségű hölgy ült. »A hölgy zöld selyemruhát viselt, — mondja Sforzoni — s a ruhára ibolyák voltak himezve. Tekintete gyöngéd, s szépsége leirhatlan volt. Akárki ránézett, éreznie kellett, hogy e hölgy megalapithatja egy férfi boldogságát. Aki látta ez ártatlanságot, hinnie kellett erényében. Audibert leánya volt és családjá a szomszéd Novesból, Provence egy kicsiny vásosából szár-

---

*) Tévesen állitják nagypéntek napját. A 2. és 47. sonnet helytelen magyarázata okozta ezt. A. W. Schlegel Rosetti ellen Revue des d. M. 1836.

mazott.« A szép hölgy el volt merülve, s nem vevé észre, hogy a közel álló oszlop mögül egy sötét palástba burkolt férfi hosszan, kimondhatlan vágygyal és epedéssel szemléli őt. E néma szemlélet egy világot gyújtott meg, mely, miként az öskor mesés öröklámpája, ki nem alvék soha. A hölgy Laura volt, az a fiatal ember pedig Petrarca.

E nap vala, melyen a nagy költő a tavaszt az évben és saját életében üdvözlé *). Az isteni hatalom egy mennyet takaró fátyolt emelt föl szemei előtt akkor; megengedé, hogy egyetlen pillantást vessen abba, azután bezárult, hogy soha se nyiljék meg többé előtte. Sebzett szive minden kihulló cseppje egy gyöngygyé változott, melynek ragyogása örökös maradt. Petrarcat a pápa és a művelt világ első fejedelmei halmozák el kegyeikkel, de a boldogság könyve zárva maradt előtte. Sokszor látta azután az annyiszor megénekelt hölgyet Colonna bibornok fényes termeiben, de homlokán hiába virult a capitolium bábérkoszorúja. Nagygyá tette őt boldogtalansága; feledhetlenné szivének igaz és mély keserve, s időt muló szelleme drága áron vásárolta meg a halhatatóságot. Mig lángszelleme egyenkint építé föl örök dicsősége templomát, nagy szive darabokra tört. Egy világ volt keblében tele merész phantásiával, dicső eszmékkal, nagyszerű, s századokat megrázó gondolatokkal, melyeket egy hölgy egyszeri látása alkotott, s e világ keringését azon forró, mély szerelem esz-

---

*) 1327. ápril 6. Petrarca akkor huszonhárom éves volt
Lásd Canzone 25.

közlé, mely szebb nyelven, meghatóbb alakban emberi szellemből, emberi szivből soha ki nem sugárzott. Fájdalma őt a költészet mesés világába, ama csodás világba vezette, melynek utolsó kapujához csak ő jutott el. Mások is szerettek és szenvedtek, — de e fonyasztó, égő szenvedély soha nem szólt emberi ajkról oly fönséges hangon, mint Petrarca lantján.

Petrarka szelleme lengi át a szép Provence dalgazdag földét. Szelleme ragadt Avignon sötét falaira, s emléke mint egy vakító fénysugár vonul keresztül azokon. Utolsó volt ő ama fönséges dalnokok közt, kiknek ajkán tulvilági lények andalító zenéjét hallá az emberi fül. Igaz és mély fájdalom szentelék meg e helyet, gyötrelmének fájó hangzatát viszhangozzák a város és környéke. A mistral vad fuvalmának mintha az ő megtört szíve keseregne, a szellők bús sohajtásiban mintha az ő vigasztalan keserve szólana. Avignont s a pápák korszakát ki lehet törölni a történelemből, de Petrarca emléke örök marad.

Petrarca emléke az egyetlen fénypont Avignon történelmében.

Körüljártam a templomban, s lelkem elszorult a multak emlékénel. Azóta több mint fél évezred mult el s egyéb nyomot, más emléket nem hagyott hátra. Ami mulandó volt, elveszett nyomtalanul. Csak a nagy szellem alkotása maradt meg.

Avignon többi egyházai, mint a saint Agricole, saint Didier stb. alig érdemelnek figyelmet. Sem történelmileg, sem művészileg nincs rajtuk valami érdeket gerjesztő. Egykori emlékeiket a nagy forradalom alatt elveszíték. A keztyüs vandalismus hősei, a fel-

világosult barbárok, elsöpörtek mindent, mi az egykori fényes multra emlékeztetett. Akkor veszett el Avignon is a pápák számára. A párisi nemzeti convent egyszerüen bekebelezte a várost Franciaországba, s alkalmat nyújtott egy vérlázító ocsmány cselekedetre ép azon időkbén, midőn Európa legelső fejedelmei a béke fölött tanácskoztak. A mai palais nationalban történt, hogy a feltámadt royalisták Napoleon császár egyik híres tábornokát, Brune marsalt, ki épen szolgálatát XVII. Lajosnak volt felajánlandó, a nevezett épületben ostrom alá vették. A hős hadvezér, kinek homlokát száz nyert csatának babéra ékesíté, a népdüh áldozata lön. A holt tetemet végig hurczolták Avignon utczáin, s a Rhone-hidról a folyamba veték. A hid falában még sokáig lehet olvasni e bevéselt szavakat: »C'est ici le cimetière du maréchal Brune. 2. aout. MDCCCXV.«

Ha időm engedte volna, bizonyára megtekintem Calvet muzeumát, melynek alapítója a híres orvos s természetbúvár, Calvet. Könyv-, kép-, érem- és szobortár. Avignon történelmére vonatkozólag keveset tud fölmutatni. Ép ez volt oka annak, hogy időt nem vettem megtekintésére. Az éjet Tarasconeban akarám tölteni.

VIII.

Vaucluse.

Avignonból majdnem minden turista kirándul a közelfekvő vauclusei forráshoz. Erre legczélszerűbb az estefelé Avignonból elinduló társaskocsit használni, mely másfél franknyi vitelbérért elég kényelemmel elszállítja az utast l'Islei-ig. Az utas ott tisztességes fogadókat talál, melyekben meghálhat és másnap egy óráig tartó rövid s kényelmes séta után elérhet Vauclusebe.

Még kora reggel volt, midőn a l'islei»póstához« czimzett fogadóból Vaucluse felé megindultam. Előtte való napon egy kis éji eső volt, minek következtében a hajnal annál szebb és pompásabb lőn. Már a l'islei határon túl egy méltóságos hegylánczolat tűnik föl, mely mindinkább magasabb lesz és összébb szorul. A hajnal tündéries fénye ragyogott e sárgás, kopár, de szép alakzatu sziklákon. A provencei égöv sugarai mintegy aranyporral látszának behinteni azokat. Alig félóránnyira megnyílik a völgy, s egy pillantást enged annak tündéries belsejébe. Előttünk a Sorgue-folyam a vauclusei csodálatos forrás szülötte, ezüst habjait lázas sietséggel hömpölygette.

A nagy némaságban csak e folyam cseveg, mint

egy gondtalan gyermek. Itt-ott a kiálló szikláknak megakad, habjai tajtékká válnak, csodálatos morgást hallat, azután áttöri magát s fut tovább. A partokon elszórtan halászbárkák, apró csónakok tűnnek föl. Ez az egyetlen életjel e szép, de megható némaságában oly szomorú vidéken. A levegő langyos, a mistrál bántó, hideg fuvalmai megszűnnek, csak néha sohajt egy-egy bús szellő az út melletti fák ágai között. A levelek suttognak, mintha a múlt idők regéit beszélnék el egymásnak.

Egyedül mentem az uton gondolataimba elmerülve. Ugy éreztem magamat, mintha egy nagy ember sírjához vándorolnék, hogy ott emlékének a kegyelet adóját lerójam. Elmémet még mindig az avignoni sötét emlékek foglalkoztaták, s azt hívém, Vaucluse üde, mosolygó képe elüzendi keblem szorongó érzelmeit. De e néma tájék egész fönységében szépen ápolt temető gyanánt tünt föl előttem; enyészet bús helye költői megvilágításban. Ah, e hely valóban illő, jól választott egy beteg költő számára. E néma sziklaktól elzárt helyre nem jut el a világ zaja, templomi csöndje imára int. Ötszáz évvel ezelőtt tán ugyan ezen uton ment egy életében sokat hányatott ember, egy alig tíz éves gyermeket vezetve kezénél. Azon ember Petrarca atyja volt, s a gyermek a későbbi koszorús dalnok. Az ember arcza szomorú volt, hajh, mert száműzetés keserve kinozá kebelét, a gyermek vidám s enyelgő. Akkor látta a nagy költő először e helyet, s emléke örökre megmaradt szívében. Midőn ő is oly szomorú lőn, mint atyja, eszébe jutott a vauclusei csendes völgy, s visszavágyott e néma,

hallgatag sziklák közé. Oda vitte magával vérző sebet, megszentelt, tiszta fájdalmát. Azóta ötszázszor megfutá a föld a napkörüli pályáját, de e helyre, melyet a világ egyik legnagyobb költője szentelt meg keserve emlékeivel, most is kegyelettel néz a világ.

Vaucluse, a »vallis clausa«, zárt völgy, kicsiny falu, alig hatszázra menő lakossal. A lakosok halászok és pásztorok. Csöndes, igénytelen emberek, mint egykoron, úgy most is. Az elzárt sziklakatlanban nyugodtan élnek. Ha Petrarca nem élt volna ott egy ideig, bizonyára nevét sem ismernők. Minden természeti, vonzó szépségei nem lennének elégségesek arra, hogy Provence földjén az utazók Mekkája legyen.

Ott terül el a kicsiny falu, a magas s körülzároló sziklák lábainál. Apró, szegényes házai provencei szokás szerint üvegtelen, nyitott ablakaikkal, rozsdaszínű, rovátkos téglatetőikkel a sárgás sziklák között szomorú, visszataszító külsőt kölcsönöznek neki. Az égnek nyuló meredek sziklákon egy festői szép vár romjai magaslanak. Az volt Cabassole püspöknek, Petrarca barátjának fejedelmi laka, melynek fényes termei nem egyszer látták a szerelem dalnokát, amint nyitott ablakainál bús merengéssel tekintte Avignon felé, hol soha el nem ért boldogsága romjait vélte föltalálni. Azt a kopasz, sziklán álló, romban heverő tornyot most Petrarcáról nevezik, pedig a költő soha sem lakott ott fön a magasban. Mig alkotó szelleme a felhőket járta, maga a vár tövében egy kicsiny házikóban lakozék, melynek most csak helyét ismerik. A házhoz közel foly a Sorgue; ennek habjai mossák a beteg lantos háza mellett elterülő kicsiny kertet.

Ott ült naphosszat a költő árnyas lugasában, hallgatva a beszédes folyam mysticus fecsegését, a fülmi-lék epedő dalait; onnét látta mosolyogni, élni, örülni a természetet, míg saját szívében sötét éj honolt. Ott természeté öntudatlan babérait, melyeken a századok enyészítő hatalma nem tudott győzedelmeskedni. A helyen most egy papirgyár áll, a költő zengő lantjána szelid hangjai helyett egyhangu malomkelepelés haljatszík, mintha az itt irt »Afrika« a megénekelt pún háboru csatazaját akarná nevetségessé tenni. Mily bizarr ellentét van gyakorta a mult és jelen közt!

Szomoruan, leverten álltam meg e ház előtt. Két hónapja volt, hogy Olaszországban és Provenceban Petrarca ötszázados emlékűnnepét megülték. Egész Francziaországból kéjvonatok indultak Avignonba s onnét Vaucloseba. Avignon minden kirak-tában ott láttam a költő s Laurája arczképét. Minden utczaszégleten óriási falragaszok hirdették az ünne-pély részleteit. A csöndes vauclosei völgy megnépe-sült a világ minden részéből ide vándorolt utasokkal; viszhangzott a dicsőítő, magasztaló beszédektől. S most mind ennek semmi nyoma. A kegyelet felrázta az alvó költőt síri csendjéből, három napon át ettek ittak, dictióztak tiszteletére, szóval megtettek minden lehető, s a nagy költő csöndesen aludhatik ismét száz évig, mikor újra elő fogják rántani. A papirgyár falain elrongyolódott falragasz foszlányai lógtak le. Ez maradt a nagy lelkesültségből. Az avignoni iro-dalmi társulat »Athenée de Vauclose« már a költő-emplékéhez méltóbban járt el e század elején. Egy hatvan láb magas oszlopot emelt ezen egyszerű föl-

irattal: »A Pétrarque.« Ez az egy emlékeztet Vaucloseban Petrarcára; e nélkül a kisdud falu pusztán a hôtél Petrarque et Laura czégérére lenne utalva.

Felsétáltam a Sorgue-folyam mentében ama esodálatos forráshoz, melynek kedvéért a poezis-gyűlölő természetbuvár is elvándorol Vaucloseba. A sziklafalak mindinkább meredekebbek lesznek, végre egy óriási, mintegy ezer láb magas, függőleges falat képezve bezáródnak. Az egész olyan, mint egy óriási amphitheatrum, s szédülő embernek nem tanácsolnám onnét felülről letekinteni. Oly páholy ez, melyből életveszélyes minden kokettirozás. A középső sziklafalon van egy colossális üreg, mely egy barlang szádájának is beillik. Már messzíről sajtószzerű zaj üti meg a közeledő füleit. A barlang bensejében mint ha elátkozott lelkek, privilegizált ördögfiak tartanak zsinagógát, oly veszekedett zaj hallatszik. Az ott a Sorgue-folyam titokszzerű forrása. Egy ajtó ez a még nem ismert alvilágon. Nyílása az őskor mythikus Styxjének, mely talán a Hadesbe vezet. A barlang mélye tele van színültig kristálytisza, habzó vízzel, mely amint a nyílást elérte, mint anyja öléből kiugrott pajzán gyermek, vad robajjal fut tovább, de már az első sziklánál lenn megakad. Millió tejfehér golyócskává töri magát, hullámaint fölveti a légbe, pajkoskodik jobbra, balra; tovább fut, megint megakad, ott is áttöri magát. Anyjától a forrástól annyi erőt kap, hogy alig negyedórányi távolságra már hajózható lesz. Ott már lecsillapul bőszen kedve, komoly nyugalommal, egy nagy folyam méltóságával hömpölyög tovább.

Maig sincs eldöntve: a természet vagy emberi

erő hozta-elétre e maga nemében páratlan völgykatlant, vagy talán a hideg elem romboló hatalmát itt ez egyszer alkotásra fordítá? Alig hinné az ember, hogy a messze, több órányi távolságra elnyuló hegylánczok közt zuhogó fejedelmi víztömeg itt végződjék. A forrás különböző időszakokban máskép mutatkozik. Tavaszra rendesen megnő. Valamely láthatlan erő működik odabent, a föld titokteljes méhében, mely megnöveszti a vizet, s akkor erőszakos dühhel taszítja ki magából. Késő nyáron elapad egy kissé, s a Sorgue folyam lassubb menetet nyer. Minő hatalmakkal áll szövetségben a föld alatt, azt a titkot lármázó, csacsogó habjai nem árulják el. Midőn 1783-ban a forráshoz nyolcz órányi távolságra eső Montventoux egy vastartalmu szikla összedőlt, a különben ezüstfehér habok heteken át mintegy vérrel keverten, vörös színben törtek elő. Nyáron, ha a víztömeg apad, a forrás barlangjába mélyen be lehet hatolni. Eljárt ide gyakorta Petrarca is (egy sziklát róla is neveznek), s ha örökszép dalait nem egy költő, hanem történész vagy természetbuvár írta volna, elhihetnők, hogy ismerte e rejtekhely tündéreit, eltanulta beszédeiket.

A nap forrón sütött felettem, midőn a barlanghoz értem. Leültem egy mohos kőre. Néma csend fogott körül, csak a sziklák alsó mentében a sűrű bokrok között szólalt meg néha a dalos madár panasz-teli, bűgő szavával. A picziny énekes, a kis poeta, ki a természet nagy urától nyerte művészetét, oly mes-teri trillákat hallatott, hogy nincs emberi torok, mely utánozni képes lett volna. Tán ötszáz évvel ezelőtt

apró ősei ép így mulattattak egy beteg költőt, ki e hangoktól tanulta el amaz égi zenét, melynek életbús melodiáin félévezred nemzedéke lelkesül. Egész gyönyörrel hallgatám a természet kis lantosait. Ha egyik elhallgatott az egyik bokorban, rákezdte a tul-sóban a másik. Valóságos dalversenyre keltek. Ingyen-concert a nagy természetben, melyet Isten adott a szegény embereknek. Minden jobb kedélyü ember szereti a madárdalt. Madárról vehet mintát a vallásos ember a társadalomban. Mintha Isten e szárnyas állatokban példát akart volna adni az embernek. Ember és madár arra van hivatva, hogy e földről föl-emelkedjék; embert és madarat köt össze szerelem állandóan; ember és madár alkot családot és él párosan; ember és madár érzi a szülői örömök mellett annak gondjait; ember és madár legelhagyottabb születése pillanatában, csak ember és madárnak van beszéde, ember és madár dicsőíthet Istent. Van valami meghatóan szép a légi s énekes madarak életében. Házas ember úgy vehet róluk példát, mint pap, vagy szerzetes. Az a hitvesi hűséget, a kölcsönös ragaszkodást, a megosztott gondot, a valóban önfeláldozó szeretet a magzatok nevelésében, szóval a családi s társadalmi élet erényeit tanulhatja tőlük. B. francia püspök pedig egy papjaihoz tartott beszédében mondá: »Ohajtanám, fiaim, mindeniteknek legyen éneklő madara. Amidőn látjátok Isten e kicsiny teremtményét kora hajnalban az ő Teremtőjét dicsőíteni, midőn halljátok őt zsoltárolni, elmaradhatlan buzgósággal breviáriumozni, jusson eszetekbe a ti kötelességtek.«

Sokáig ültem ott elmerülve gondolataimba. Haligattam a dalt, s néztem a sebesen száguldó folyamot. Magam sem tudom, miként, egészen költői hangulatba jöttem. Elővettem jegyzőkönyvem, s néhány eszmét veték annak tiszta lapjaira. A hely, idő s kedélyállapotom épen alkalmas volt arra. A néma csöndet egyszerre vidám nevetés zaja szakította meg. Fris, üde hang, mint az üvegfuvalé. Föltekinték. A jövő pillanatban a bokrok közül egy elegánsan öltözött ifju leányka lépett elő ; utána egy másik, mindkettőt nyomban követé egy magas termetű, komoly külsejű öreg ur, izléses nyári öltözetben. A leánykák egyformán voltak öltözve, mindkettőnek fejét széles nyári szalmakalap fődé, beárnyékolva mosolygó arcaikat. Egy lenge shavl lógott mindkettőnek karjain. Az első kezében egy könyvet tartott. Rögtön észrevettem, hogy ezek nem turisták. Öltözet, modor hamar elárulta azt. Talán a sziklák aljában levő villák egyikének lakói.

A lánykák egyike, hosszú, szabadon leeresztett szőke hajjal, ki néhány lépésnyire előbb jött, egy pillanatra meghökkenni látszék, midőn váratlanul megpillanta ott ülve kövön. Hirtelen elfojtá kaczagását, s egy pillanatra megállott, míg a többiek is odaértek. Utjuk közvetlen mellettem vitt el. Fölkeltem tehát, hogy némileg helyet engedjek, s mivel már ily közelbe jutottunk, nem állhattam meg, hogy kalapomat meg ne billentsem előttök.

A két leányka barátságosan fogadá üdvözlésemet ; az öreg ur egy pillanatra összehuzta szemöl-

deit, hidegen végig tekintte rajtam, azután fejével bólintott.

A kis társaság a Sorgue mentében fölfelé haladt s alig néhány lépésnyire tőlem elhelyezkedék. Az öreg ur kifeszített napernyőjét úgy tartá, hogy mindnyájan árnyékban legyenek. A vidám beszélgetés ismét megkezdődött. Az egyik leányka elővéve könyvét s egy pillanatra körültekintvén, oly hangosan, hogy a szavak hozzám is elhatottak, elkezdte föl-olvasni :

Vergine bella, che di sol vestita
 Coronata di stelle, al sommo sole
 Piacesti si che 'n te sua luce ascose,
 Amor mi spinge a dir di te parole.
 Ma non so'ncominciar senza tu' aita,
 E di colui, ch'amando in te si pose.
 Invoco lei che ben sempre rispose.

Chi la chiamo con fede.

Vergine s'a mercede.

Miseria estrema dell' umane cose
 Giammai ti volse, al mio prego t'inchina!
 Soccori alla mia guerra,
 Bench' i' sia terra, e tu del ciel regina!*)

---

*) A költő legnagyobb, legfőnségesebb canzonéja,, a XXIX. Ezt a bold. Szüzhöz irta. — Az itt közlött első versszak magyarul így hangzik: »Szent Szüz, csillagkoronáddal ki az örök világosságnak annyira tetszettél, hogy téged választott isteni fiának anyjává. Téged akarlak dicsőíteni. De nem tudom segélyed s annak segélye nélkül kezdeni, kinek te anyja valál. Téged kérlek, ki soha sem hagyod el azokat, kik igaz hittel hozzád fordulnak. Szent Szüz, ha az emberi nyomor

Ah, e gyönyörű nyelv Petrarcaé. E hangokon csak ő szólott. Mily fölséges zene! Igen, itt e folyamánál ébredt föl magas képzelme, midőn annak ezüst habjai fölött az örök vigasztalás égi Asszonyát vélte megjeleni. E megénekelt ágak, bokrok, virágok látták őt itt merengeni. Talán ugyanazon helyen ült, hol most eme lelkes leányka örök szép eszméit viszhangozza. Annyi századokon keresztül hányt kebel tanult nemesen érezni, gondolkozni e nagy szellem műveiből. Mély keserve örök forrása lett minden nagy-
nak és szépnek, és a késő utód lelkének merit belőle tápat. Figyelemmel hallgattam a szavakat. Ezek tehát idejárnak a vauclusei forráshoz Petrarcat olvasni. E csengő szavakra megjelenik a költő árnya, a képzelem alakot ád egy álmodott tüneménynek, s ez alak körvonalait most esetleg én adám vissza. A gyönyörű canzone utolsó szavai elhangzottak, s a fölolvadó ölébe fekteté könyvét, azután rám tekintett. A beszéd suttogássá vált. Fekete öltözetem, görnyedt ülő alakom a folyam mentében nem volt épen messze attól, hogy egy merengő költő alakját visszaadja. Volt e néma jelenetben valami meglepő. Egy visszavarázslott percz a multból. Nekem csak azután tűnt föl. Attól tartottam, hogy e Petrarcaért lelkesülő társaság valamely tagja ért a festészethez is, és látva alakomat, kedve kerekedik lerajzolni a nagy költőt vauclusei magányában. A helyzet legalább e sujetre

---

nagysága könyörületre indit, úgy hallgasd meg az én kérésemet. Segits küzdelmemben. habár én csak por vagyok, s te az ég Királynéja.

nyújtott volna alkalmat. Bármily hizelgő lett volna rám nézve ily eszméhez és ily helyen modellül állnom, mégis helyesebbnek tartám a festői jelenetet, mielőtt megörökíttetnék, megzavarni. Fölkeltem tehát s lassan megindultam a Sorgue partján.

Hogy gondolataim mily helyes irányt vőnek, kitűnt a következőkből. Alig tevék néhány lépést, egy fiatal, csinosan öltözött ember jött velem szemközt. Széles fehér, kalábriai kalap takarta bozontos hajjal ellátott fejét. Hóna alá egy codexnagyságu lapos könyvet szorított. Ez festő, vándorművész, ki tanulmányokat tesz a vauclusei völgyben. Jó, hogy nem látott, különben a fogékony művészi kedély rögtön megteremti »Petrarca a vauclusei magányban« művét.

Visszasétáltam a barátságos villák, nyári lakok között a szegényes faluba. Kedvem lett volna fölmászni a romokhoz, de időm már nem engedte. A hotel de Petrarque et Laure nagy étterme meglehetősen telt volt, a déjeuner ideje levén. A néhány hónap előtti nagy dinomdánomnak nyomai itt is láthatók valának. A terem középső falán lógott Petrarca és Laura arczképe, cserkoszorúval körülövezve. A kép meglehetősen silány volt. A nagy költő arcza duzzadt, szellemtelen kifejezésével inkább hasonlított jól táplált cseh serfőzőhöz, mint költőhöz. Igaz ugyan, hogy Petrarca arcza nem árulta el első pillanatra fényes lángelméjét; míg Dante, Ariost és Tasso valódi ősrómán finom arczért mutatnak, kiváltképen Dante hatalmasan hajlott sorsorrával; Tasso gyönyörűen ivelt s jellemző szemöldei-

vel, Ariost epedő, lány tekintetével, addig Petrarca-nál csak a sorvasztó tűzben égő szemek világa árulja el szellemét. Tasso és Ariost a régi rómaiak szokása szerint kerekszakkált és bajuszt hordtak; Dante, e valódi caesar-arcz, és Petrarca sima, beretvált arczczal birtak. A két utóbbi a korabeli szokás szerint sötétszínű camaura-féle föveget hordott, mely a főt egészen a nyakig befödte, pusztán a kerek arcz maradt födetlen. Mind a négyen mint a világeköltészet fő hősei. dús babérkoszorúval jelennek meg. E festői öltözet minden egyes költőnek jellemét kiemeli. Dante merész kihívó arczában ki van fejezve, hogy nem fél bejárni az ég és pokol rejtekeit, vakmerő képzelme a felhőkön túl s a föld alatt jár; Ariost szellemes arcza egy eszmélő középkori lovagot mutat, egy hőst, rettenthetlent, minőt a hős Orlandóban adott a világnak; Tassó szeméből az élő hit világa tör elő, míg Petrarca ajkai körül fájó mosoly, szemének kifejezéséből mély keserv, benne a szerelem dalnokát hirdetik. A kép azonban, mely előttem állott, profanatiója volt már az eszmének is, melyet Petrarca képviselt. A melléte függő arczkép, mely Laurát állitá elő, gyöngé másolata Simon Memmi művének, melyet 1339-ben Avignonban barátja a költő számára festett. Különbönetterem-diszitménynek ez is jó.

A déjeuner után kellemes a séta l'Islebe. Visszamenet ezen utat néhány utazó társaságában tettem meg. Az idő igen kellemesen folyt el. A l'islei fogadó előtt már készen várt a társaskocsi, mely estére szerencsésen visszahozott Avignonba.

IX.

T a r a s c o n e .

Provencenek Avignon után tagadhatlanul legérdekesebb városa Tarascone. Sőt van benne valami mi e várost Avignon fölé emeli. Azon áldást, mely a középkorban Provence szép földét elárasztá, nagy mértékben örökölte. Hir, dicsőség, költészet s szerelem aranyozták meg emlékét, melyek fénye tulragyog a romboló századokon. Ha Avignon a fő Provenceban, Tarascone a sziv. Itt lüktetett e szép ország fő életere; e hely volt a dalnokok világa s központja, hol egy századdal utóbb a feledhetlen jól király, — Renének fejedelmi udvarában Provence utosó dalnokai versenyeztek babérért. Már René király idejében a XV. században elnémult a költők hangzatos ajka; amiket ott zengettek, utóhangjai voltak ama csodás harmoniának, mely kétszáz éven át utólérhetlen szépségü nyelven dicsóíté a társadalmi lét legnagyobb eszméit: a szabadságot, szerelmet, hősiséget, becsületet. A századokon át világító napnak bucsusugarai voltak ezek. Tarasconeban tünt föl a provençali dalköltészet ragyogó napja, s megfutva dicsteljes pályáját, ugyanott nyugodott le.

E daltól zengő város most csöndes, mint a

pusztulásnak indult madárfészek. Szebb emlékeit elmosta az idő, ami megmaradt, szomorú, rom, melynek sötét mélyéből néma sohaj látszik előtörni a dicsteljes múlt után. Minden elveszett, csak egy daczolt az idők pusztító hatalmával, Tarascone nőinek hagyományos szépsége.

Késő est volt, midőn e városba érkezém. Lelkemben még mindig Avignon sötét s Vaucluse üdítő emlékeivel foglalkozám, s a látottak benyomásától alig tudtam szabadulni. Merengéseimből a vasuti vezető rikácsoló szava vert föl, ki nem épen szeretetreméltó nyájassággal nógatott kifelé, s a gyéren megvilágított, sajtászerűen épített pályaudvaron egész csomó léhűtő, naplopó fogadott, megragadva karomat, kézi málhámat oly impertinens szolgálatkészséggel, hogy nem győztem magamat védelmezni. A rendes szokás szerint várakozó kényelmes társas kocsiknak itt semmi nyoma. Az utas tömérdek csavargós lépcsőkön lejutva az utcára, mert a pályaudvar itt néhány ölnyi magas, nem lát egyebet apró kétkerekű taligáknál. Azokba sincs ló befogva, hanem egy markos ficzkó helyettesíti azt. Mig kollégái a megérkezett utasok holmiját elkapkodva felhányják a taligára, az nyugodtan szivja rövid cseréppipáját csak ha a taliga tele van, fut odább eszeveszetten, s az utas azt sem tudja, hová viszik. Szalad utána, kiabál torkaszakadtából, ha ugyanis ezen itteni szokásokkal még nem ismerős. No velem is így történt. Midőn podgyászomat igazoló blanquettemet egy láthatlan szellem a sötétben kiragadta kezemből, egy másik pedig erősen tolt lefelé a

lépcsőkön, nem maradt más hátra, mint e szolgálatkészségi dühnek alávetendő magamat, ott lenn a kapuban meglesnem az embert, aki az én jószággal a hátán megjelen. Meg is pillantám nemsokára, s azonnal lefüleltem. A ficzkó félre tolt az útból, rám sem hallgatott, feldobta málhámat egy kocsira, mely már tele volt s rohant a sötétben a város felé. Csak azután fordult hozzám, kérdevén, hova akarok szállani. — A des Empereurs-be mondám. — Jól van, mondá, s azzal ott hagyott.

Nagy álmélkodásomban csak későn vettem észre, hogy egészen magam vagyok ott. Az emberek, utasok, hordárok szétfutottak. Gyalog kelle botorkálnom a város felé. Egyszerre sajátyszerű zene hangjai üték meg füleimet; a pályaudvarhoz közeleső szögletházban kávéház volt; ott mulattak. Beléptem tehát oda. Egy ficzkó legottan ajánlkozott, hogy elvezet szállodáig, mely épen nem volt messze, de a sötétben, teljesen ismeretlen városban kereshettem volna Isten tudja meddig.

A barátságos kis fogadóban úgy fogadtak, mintha már vártak volna rám. Ugyanazon derék hordár, ki málhámat elkapkodta volt, gyertyát vőn kezébe s felkísért egy kicsiny, de barátságos szobába, ahol legnagyobb csodálatomra podgyászomat szépen lerakva találtam. Maig sem értem a manővert. Igazi franczia elevenség és ügyesség a szolgálatban. Nem csodálom tehát, hogy e város, mely hajdan koszorús költőket, babéros hősöket adott a világnak, jelenben a legügyesebb inasokat szolgáltatja a continensnek.

Késő est volt, mint mondám; mindazonáltal

ez nem tartott vissza, hogy a városban rövid sétát ne tegyek. Szándékom volt egy cafét meglátogatni, mely Provence kis városaiban mindig elég tanulmányra szolgáltat alkalmat. A fogadóval szemközt volt egy ilyen. Délfranciaországban ép úgy mint Olaszországban az ily nyilvános helyek ablakai, ajtai nincsenek zárva, hanem egy tarka függöny fűdi be azt. Az utca nagy részét a café előtt vászon-sátor foglalja el; az alatt szétszórtan asztalok és székek, körülülve csevegő, beszélgető vagy hirlapot olvasó közönséggel. Az ily cafék rendszeren férfiak gyűlhelyei. Nők egész déli Franciaországban e helyeket nem látogatják.

A nevezett hely, úgy látszik, a közép s munkás osztálynak volt gyűlhelye. A legtöbb vendég kék blouzeban volt. E sajtászerű öltözet alól előbukkant a frakk vége; a fejen simára kefélt köcsögkalap vagy széles karimájú kalábriai. A francia munkás nem resteli a kék blouset ünnepi ruhája fölé huzni; csak azt kell levetnie s rögtön salonképes. Annyi az nála, mint a köpönyeg. A kék blouse a becsületes munka jelvénye.

A helyiség tömve volt emberekkel. Egy hosszú széles asztalnál, úgy látszik, merőben törzsvendégek foglaltak helyet, hangos beszélgetésbe merülve. Körültünk szerteszét apró asztaloknál egyes kisebb társaságok. A pinczerek itt is, mint mindenütt, obligát fekete jacketben széles fehér köténnyel elül, nagy buzgósággal futkároztak fel s alá. A keskeny s hosszú terem végében egy kis emelvény volt, azon egy rozzant, kiszolgált zongora, mellette egy hórihorgas

fiatal ember s egy lány. Egy másik fiatal ember egy széken heverészett s gitárját hangolá. Mire pinczérem a kivánt frissítőt előteremté, egy csöngetyü szava hallatszott, s a beszélgető, lármázó tömeg mintegy varázsintésre rögtön elhallgatott. Az a magas fiatal ember ott az emelvényen megüté a zongorát, néhány accordot adott, mire társa fölkel székéről s egy borbély született gráciajával előlépett, kimondhatlan kecsesel kebléhez szorítá gitárját s énekelni kezdett.

Szép szava volt a ficzkónak, sőt a mélyebb részletekben erősen megérzett az iskola, az absynth, rostopschin és borovicska iskolája. Valami szelid románczot énekelt egy hattyuról. Nagyon illett neki. Téglaveres orra, mámoros szemei, szomoruan alálógó bajusza, s borzas, égnek álló haja igen hiven előállíták a haldokló hattyu alakját. Valamikor tán ünnepelet művész volt, koszorúkat dobtak lábai elé, verseket irtak hozzá, dicsőséget aratott a grande nation valamely szinpadján, most egy füstös caféban énekel. Mily egyszerü mindennapi, de kétségbeejtő dráma lehet egy ily ember élete. Nem tudom, miért, de én az embereket mindig két véglet közé állítottam, első helyre mindazokat, kiknek feladatuk, pályájuk az emberiséget tanítani, s az utolsóra, kiknek szomoru sorsuk az embereket — mulattatni. Nyomorult élet. Hanem hát a sors nagy hatalom, laptázik az emberrel.

A vendégsereg a legnagyobb csöndben hallgató az éneket. E nép, melynek multját a költészet dicsfénye önté el aranysugaraival, még most is szereti a dalt. Változatlan megőrzé ragaszkodását e legszebb

hagyományához. A hajdani koszorús troubadourok helyett, kik egykoron fejedelmek udvaraiban zöngettek el fendobogó szívök édes bús melódiáit, most csak csapszéki énekesek vannak, kiknek az egyszerű munkás ember részéről egyformán kijut a tapsból és záptojásból, a dicséretből s kifütyülésből. Hanem Provence népe azért most is szereti dalnokait. Rongyosak azok; fényes, magas, dicsőséges szülök árván maradt rongyos gyermekei. Most már a népé. Az alkotó isteni szellemnek alá kelle szállni a porba, hogy megéljen.

Provence földén maig is vannak troubadourok, — de csak ilyenek. Amit Heine a mai olaszokról mondott, hogy a nagy ősök hamvaiból férgék másznak elő, henczegve, hogy ők azok utódai, el lehet mondani a mai kávéházi s kocsmái truverekről is. De mégis van különbség a délfranciaországi vándorénekesek s a német localsängerek közt. S ez az, hogy örökségök főjelleget megőrizték. Nem találjuk itt azon trágár, erkölcstelen, szeméremsértő dalokat, melyektől a culturnemzet csapszékei viszhangzanak. Még a ritkán előforduló kétértelműségnek is oly finom árnyalatai vannak, mint Burns dalaiban. Azt a tapasztalatot tettem, hogy a francia kávéházi énekesek előadásaiban sokkal több illem, tartózkodás, tisztesség van, mint a párisi s többi fővárosi elsőrangú szinpadokon.

A hatásos dal befejezését kitörő taps követé. A dicsőített dalnok lelépett trónusáról, s elérántva egy tányért körüljárta az asztalokat. Itt-ott néhány soust vetettek bele; néhányan megkinálták poharaik-

kal a derék művészt, amit az, ugy látszék, szivesebben vett, mert nem kelle kollégáival megosztani. A társalgás, fecsegés megint elkezdődött. A művész visszatakarodott helyére, megszámlálta a pénzt s egy durva, bőrzacskóba rejté. Azután bágyadtan dőlt el székén, lehajtá fejét, szunnyadni látszék. Álmodott; ki tudja, miről.

Majd azután a mademoiselle ragadta meg a lantot. A jeladásra ismét lecsillapodott a zaj. A kisasszonynak absolute nem volt hangja, hanem a francia túlteszi magát a természet mostohaságain. Leirhatlan kellemmel adott elő egy rövid dalt, melynek refrainje minden hallgatónak mosolyt csalt arczaira. »Je suis une pauvre voyageure!« volt a refrain, melynek végső szótagát tizenkét hangon keresztül huzá. No ez a dal rám is illett. Je suis aussi un pauvre voyageur! gondolám magamban, s örültem, hogy ilyen vidám kollegám van. A madár csak akkor énekel, ha jó kedve van, a tücsök akkor csiripel, ha nincs dolga, a légy akkor dong, ha mézes tál közelébe jut; csak az ember jön azon helyzetbe, hogy énekeljen akkor is, midőn tán szive vérzik. A fatum mindigjüldözte az éneklő embereket. Mikor XV. Lajos alatt Párisban rémitő éhség támadt, a nép siit, esengett kenyér után, az operaház énekesei és énekesnői is befurakodtak a ministerhez, hogy nála visszamaradt fizetésöket sürgessék. — »Csak lassan uraim és hölgyeim!« szölt a minister; először azoknak adunk pénzt, akik s i r n a k, s csak azután azoknak, akik é n e k e l n e k.« Bátran mondhatta volna ugyanezt egy magyar főpap is, kinél

ugyanegy időben egy csomó szegény ember, s a városi dalárda is segélyért folyamodott.

Az idő eljárt, vissza kelle vonulnom. Néhány lépés s én ismét szállodámba tértem. A város nevezetességeit csak holnap voltam megtekintendő. Az éj fenmaradt része alkalmas volt arra, hogy rövid vonásokban, ez oly kevéssé ismert város multját lelkem elé rajzoljam.

Évszázadok előtt, midőn még a celták nem szerepeltek a történelemben; a burgundok és nyugati góthok nevét Európa nem ismeré, a szép Provence e helyén, hol most Tarascone áll, kised telep volt Gyülevész római nép, elszakadva a törzstől s megunva a hatalmasok igáját, itt telepedett le. A nagy görög nemzet egyes vállalkozó fiai korán legyőzve a víz akadályát Massiliába hajózva, azt a földközi tenger legvirágzóbb kereskedő városává tévék. Innét Tarasconeba átmenni, a fejedelmi Rhone mentében virágzó városokat alapítani, nem volt nagy mesterség. A görög faj elvegyült a rómaival, s e vegyüleből egy új lépett elő, melynek fészke Tarascone s a szemközt levő Bellum quadrum (Beaucaire) vala. A monda állítja, hogy mig e virágzó telep küllenségeitől meg tudá óvni magát, egy telhetetlen belső szörnyetegnek lőn rabja. A beaucairei meszes sziklák egyik odujában lakott e rém. Nem valami glage keztyús financier vagy fiatal honboldogító, hanem ennél sokkal kevesebb; egy hétfejű sárkány. Így adja elő a monda; hinnünk kell neki. Ez a derék szörnyeteg az év négy forduló szakában rendszeren előmászott vaczokjából, átúsza a Rhonét s megje-

lent a város falai alatt. Ott üvöltött, ordított s például szolgált mindannyi adóbeszedő végrehajtónak, ki csak valaha létezett utána. Az emberséges monstrum nem is ment el onnét, míg a rémületbe esett város lakóit az akkori perrendtartás nem tudom hányadik paragraphusa szerint nem exequálta. Az adó keserves volt. Rendesen egy szüzet áldoztak föl neki. Csak egyszer tették meg a tréfát, hogy csunya vénasszonyt taszitottak le számára a falról. Ott hagyta, nem ette meg. Birt annyi észszel, hogy kollegáját nem bántotta. Átkozott gourmand volt. Ha azután jóllakott, visszamászott odujába s ott maradt három hónapig szépen csöndesen, míg az újabb adóbehajtási idő el nem érkezett. Hitták vala pedig ezen lelkiismeretes szörnyeteget Tarasque-nek. A jámbor nép eleget búsult állapotján, szívesen lépett volna vele szerződésre, de nem volt ember, ki a követséget elvállalta volna. Egy váratlan napon messze földről, idegen országból egy tisztos öreg nő jött a városba. A lakók pogányok voltak. E nő kezdé a népet tanítani; uj, eddig soha sem hallott eszméket hintett el a nép között; hirdette a megfeszített Krisztust, ki mindnyájunkért meghalt, mert mindnyájunkat egyformán szeretett; vérével pecsételte meg az igazságot, melyet hirdetett. A tisztos asszony Mártha volt, az a gondos, szorgos Mártha, kinek házában Bethániában oly örömet idézett Üdvöztönk. A nép csodálva hallgatta az új tanokat; hinni akart is, nem is. Egy föltételt szabott tehát az igehirdető asszony elé.

— Hinni akarunk neked, jó asszony! mondák
— elfogadjuk a tanitást, melyet hirdetsz, elismerjük,

hogy Istentől vagy küldve hozzánk, ha van hatalmad azon szörnyeteg fölött, mely városunkat pusztítja. Ha igaz a kereszt győzelme, úgy győzni fog e szörnyetegen is. Veszítsd el, s mi a kereszt alá gyűlünk!

Az apostoli nő időt kért. Megvárta azt, midőn a rém vaczokjából előjő. Nem kelle soká várnia. A tavasz első napján lehetett már hallani a szörnyeteg rémitő ordítását; lehetett látni, amint nagy lomha testével óriási gyűrűket formálva megindul a Rhone felé. Undok koponyáiban pokoli tűzként égtek szemei, agyaras száját már messziről tátogatta. Éhes volt szörnyen.

Mártha megállt a város falain. Ismerte az ifjú Dániel fogását, melylyel az a babyloni király otromba monstrumát megöle. Készített viaszból egy szép női alakot; megtömte belsejét szőrrel, szurokkal, gyantával, s egyéb sárkánygyomorba sem való csemegékkel. Midőn a szörnyeteg közeledett, s fogait vicsorogtatva a falmentében végig tekerőzve felnyujtá tátott torkát, beleveté a viaszalakot. Az nagyot nyelt utána; bekapta. A város lakói nagy remegve nézék az eredményt. A szörnyeteg megcsóválta mind a hét fejét, s visszamászott a Rhonehoz. Ott egy nagyot ivott s felfordult.

Tarascone város elfogadta az üdvözítő hitet. A hitküldér asszonyt szent gyanánt tisztelé. Most is ott vannak hamvai annyi évszázadokon keresztül a katedralis templom sirboltjában. Most is sokan azért vándorolnak Tarasconeba, hogy e szent asszonynak, Márhának sirját láthassák.

Eddig tart a monda. Más világ jó azután. A

népvándorlás idegen elemeket hozott be, s az ős román nép összevegyül a góthok- és burgundokkal. A déli szépség, a vér tisztasága, a szelid éghajlat legének hatása öszpontosul Tarascone s a vele szemközt álló Beaucaire hölgyeiben. Megjelennek a költők ez áldott, magasztalt földön, hogy Isten remekeinek szemléletében ihletett ajakkal énekeljék meg az emberi szív legcsodásabb érzeményét. Valami szokatlan, egyedüli kegyelem az, mely e két város hölgyeinek örökségét képezi. Mintha Isten egy angyalát küldte volna le ide, hogy az első vajudó nő szemei elé állva, fogalmat adjon a legnemesebb formákról, az Isten más legtökélyesebb alakjáról. Századok nem tudták lemosni e nemes jelleget az arczról, mely még most is él egész antik tisztaságában. A tarasconei, beaucairei s arlesi nők megannyi madonnafők. Majd jó azután a bon røi-nak, René királynak fényes korszaka, ki Nápoly, Sicilia, s Provence fejedelme volt, s kinek udvarában újra otthonra találtak a szétszórt dalnokok. Dicsőségteljes, fényes napok voltak azok; most már csak emlékek él. Midőn Provence megszűnt a dal hazája lenni, a költők örökre elhallgattak, Tarascone is lelépett a szereplés teréről. Most már a turista is gondolkozik, ha elmegy mellette, érdemes-e ott megállni, vagy sem.

Hajnali álmaimból csodálatos hangok vertek föl. Ugy hallám, mintha különböző nagyságú rézkorongokra ütnének, kettőre, háromra egyszerre, azután megint külön; rövid szakadozott érczhangok törtek át a légen, miként ha a druidák egy eltemetett papnője kelt volna föl sirjából, hogy megütve a rézko-

rongot, az áldozattűzhöz hívja a népeket. Sokáig elhallgattam, e méla, bús hangokat, s midőn azok mintegy álmainba beszövédtek, látám ó Gallia népeit a szent berek árnyába sietni, hol az oltár előtt hófehér palástban áll a mystikus druida főpap s arany bunkóval ütöget a lelógó réztányérra. A nép leborul az oltár előtt, melyről a meggyújtott tűz lassankint lángfénybe borítja az egész ligetet. Halk ének reszket át a légen, a fák levelei suttognak, a szellő oly büvösen nyög végig a bokrok között. A dal, a falevél suttogása, a kóbor szellő s a rézkorong szava egy hangzavarba vegyülnek össze, melyen keresztül áthallik a celta főpap panaszos, bántó szava, midőn az eddig szabad Gallia megaláztatásáról szól. Az ünnepi istentiszteletet megzavarja a durva legiónáriusok gúnykaczaja, kik meztelen karddal, meztelen lélekkel rohannak az ájtatoskodó tömegre. Hallatszík a legyilkoltak halálhörgése. A főpap még egyre üti a rézkorongot, hogy az égiek hatalmát hívja le boszura. Hiába. Ó hull el utolsó az oltár tövében. A liget már néma, az áldozattűz kialudt, csak a harang bűg még sokáig magában elmúlt századok mystikus világát siratva.

Fölbredtem félálamból s a harangok eme csodás zúgását még most is hallám. Sajátszerű valami ez; csakis Tarasconeban szokásos. Idegent meglepi, mert okát nem tudja megfejtteni. Rám is oly hatása volt, hogy emlékezetemben maig is megmaradt. Annak rendje és módja szerint meg is magyaráztattam magamnak e furcsa harangozási módot a szobámba belépő házi, szolga által, de okoskodásából

keveset értettem. A ficzkó különben is csakhamar másra terelte a beszédet. Erősen ajánlkozott vezetőnek, kifejezvéen kellő szónoklattal, hogy ha René király palotáját megszemlélni akarom, arra a maire úr írásbeli fölhatalmazása szükséges. Ezt útlevelem előmutatásával egy óra alatt képes leendő megszerzeni.

— Tehát csak szaporán uram, mondám; most nyolcz az óra. A reggeli után elvárom.

Azt sem hittem volna, hogy Tarasconeban, e kicsiny és csak historiai multjában élő város falai között fogok megismerni embert, ki oly nevet visel, mely hat év óta a legnevezetesebbek egyike a nagy Franciaországban. Ki ne hallotta volna a közelmult események folyamában Gambetta nevét emlittetni! No hát Gambettával ismerkedtem meg. Érdekes és mulatságos ismerkedés volt ez. Engem e név érdekelt. Érdekes már azért is, mert hallottam életéből oly episodokat, melyek ha nem is tanulságosak, de elég pikánsak. Gambetta igen jámbor szülők gyermeke volt. Jó anyja erővel papot akart faragni belőle. A fiút beadták egy seminariumba akarata, vágyai, óhajtsái ellen. A későbbi népvezér s a többenél némileg csiszoltabb democrata, már ott a növelde csöndes falai között álmodozott merész terveiről, s míg társai tanulták a theológiát, ő Ledru Rollin-, Mazzini- s Garibaldiról ábrándozott. Egy forradalmár a seminariumban! Elhitte magáról, hogy ő a végzet embere. A sors jobb irányba akarta terelni, de az ifju Gambetta már akkor féktelen nagyravágyás rabja volt. Egy napon irt haza anyjá-

nak, hogy vigyék el onnét, mert ha ott hagyják, kiszúrja szemét. A szülők mosolyogtak e gyermekes ijesztgetésen, s még nagyobb szigort ajánlottak elüljáróinak. Nemsokára egy másik levél jött a szülők-höz, de ezt már az intézeti elüljáró írta, nagy megdöbbenéssel jelentvén, hogy a makacs gyerek beváltva szavát, valóban egyik szemét kiszúrta. A megrémült szülőknek nem volt elég e leczke; a határozott ellen-szenv daczára ott hagyták a gyermeket. Erre Gambetta újra írt szülőiknek, hogy ne kényszerítsék tovább, mert másik szemét is kiszúrja. Ez hatott. Gambetta elhagyta a növeldét s Párisba ment. Mi lett belőle, tudjuk. E vakmerő, hajthatlan ember fél-szemével nagyon belátta az akkori politikai élet titkait. Jól rendezett államban, hol béke, egyetértés, rendes igazságszolgáltatás, törvény honol, neki szerep nem juthatott. Várt azon időre, midőn a nyugodt tenger forrongni kezd, s felhányja a fenékről mind azt a szennyet, amely ott rejtve van. Midőn Párist ostromolták, s a rémuralom második korszaka megkezdődött, Gambetta már a polczon állott. Népszerűsége netovábbját érte el, midőn a körülzárolt óriási városból léghajón kimenekült. Azóta is beszéltet sokat magáról, amiből a világnak s hazájának épen semmi haszna. Igen jeles politikai komédiás.

Nos hát? Bármily elfogult, vagy ellenkezőleg tisztán ítélő legyen is valaki, ily ember mindenesetre érdekelni fogja. Azért bocsássá meg mindenki, ha utleírásom egyik tán kevésbbé untató epizódjának tartom, miképen ismerkedtem én meg ezen név viselőjével.

Reggel volt, midőn még nem szokás látogatást tenni. Mindazonáltal Gambetta ur épen nem látszott boszankodni látogatásomon, sőt ami saját szerű, egy pillantás arczomra, meggyőzte őt jövetelem fontos okáról. Rögtön kitalálta célomat. Igazi francia gráciával egy terjedelmes karszéket tolt elém s barátságosan kínált, hogy foglaljak helyet. A széket készakarva úgy fordítá, hogy pillantásaimat kényelmesen egy szemközt álló tükörbe vethetém. Minden francia hiú, nem csoda, ha másokat is annak tart.

— Uram, ön kétségtelenül hallotta már a hirt, hogy Bazaine megszökött, — kezdé Gambetta ur előttem megállva. Egész lényén bizonyos nyugtalan-ságot vettem észre; lehet, hogy e hir okozta.

— Igen, tegnap olvastam.

— Ime, ilyen a mi policziánk. Egy áruló, ki százszor megérdemelte a halált, ki felséges gazdájával mézárszékre vitte nemzetünket, ki nem tudott dicsőn meghalni, ahogy becsületes katonához illik, saját barátai, kartársai által a halálítélet alól fölmentetik, s pro forma élethossziglan egy szigetre száműzetik. Ez a pör Franciaországnak többbe került, mint amennyit Bazaine úr és suitja összesen ér. Ventrebleu! A birák kezét szoritnak az elitélttel, szemeikben részvét, annak háta megett ravasz terv. Rouher nevet, Cassagnac nevet. Tréfa az egész. Még jóformán nem is készek a termék a marsall úr számára, már hire szalad, hogy a marsall úr megszökött.

— Tehát lehetne ebben a kormányt vádolni?

— Enfin. Meghiszem azt, szóló Gambetta úr

kitörő tüzzel. Én Mac-Mahon úrban csak oly kevésbé bizom, mint Broglie herczegben. Meglátja ön, uram, az egész septennatus nem egyéb, mint lassu, de biztos előkészület az imperialismusra. A jelenlegi köztársasági kormány szabadon hagyja futni a császárság bünbakjait. Nem is kendőzi magát.

— De hiszen Rochefort is megszökött, jegyzém meg mosolyogva; nos talán az is a kormány bűne?

Gambetta úr minden politikai tudománya mellett meghökkenni látszék e váratlan ripostra. Csoháldkozva néze rám.

— Oh mon Dieu! szólt nevetve. A »Lanterne« rég nélkülözötte szellemdús szerkesztőjét.

— Vagy úgy! Hát akkor Groussetről mit mond uram?

— Uram! Én szeretem a köztársaságot. Szebb napjaink azon időktől valók, midőn a liberté, fraternité, egalité szavak először hangzottak el. A jakobinusok voltak a valódi francziák. Ha győznek, soha sem veszítjük el Elzászt. Most is ott állunk, a hová a directorium alatt jutánk. Azt nem lehet tagadni, hogy Európa szive Páris, annak dobbanásától függ az egész politikai organísmus jó vagy rossz léte.

— És a commune?

— Ma foi! Commune? Biztosítom uram, hogy a communeban több honszeretet, fölláldozás, lelkesültség volt, mint az egész hadseregben.

Megmozdultam székeimen. Gambetta úr, úgy látszik, egy kissé communista is.

— Uram, ha szabad kérnem, ne mozogjon. Igen, folytatá egy kelepelő gyorsaságával, miközben

bizalma annyira terjedt, hogy arczomat simitgatá, — igen uram. A commune a boszu eszméje volt, mely megért társadalmunkban. Az emberek hibáztak, a commune nem hibás, a commune jót akart. Felszabadítani a népet, tiszteletet, jogot vivni ki az elnyomott munkás osztály számára.

— De már bocsásson meg, uram! szoltam minden politikai tájékozatlanságom daczára, állításait tagadni vagyok kénytelen. A commune aljasabb, gonoszabb volt, mint a 93-iki rémuralom. Az legalább ugynevezett bünösöket hurczolt vérpadra, ez ártatlanokat; az nyakig úszott az aristocratia vérében, ez a plebejus vért sem kimélte. Önök két fajta vértanukat mutatnak föl; olyanokat, kiket megsiratunk, s olyanokat, kiket kinevetünk. Én a communet egy piszkos banditának tartom, mely pénzért öl; ostobaság és gonoszság együtt. Nem is lesz szerintem szép hazájoknak jövője, mig ily politikai jongleurok szerepe tart.

Gambetta urat a mondottak annyira sérteni látszának, hogy hajamba kapott. Megtépázott emberül. Tudtam, hogy most egy communista kezében vagyok; nem mertem ellenmondani. Egy ideig hallgatott, látva békés türelmemet. Csak azután szólalt meg.

— Ön porosz-német, nemde?

— Épen nem. A porosz szereti gúnyolni az ön nemzetét; én azt nagyra becsülöm. Két okból, mint a társadalom embere, s mint a vallás szolgája. Mint társadalom emberének ideálom azon szellemi fölény, mely ha sajátyszerű hetykeségét levetközné, felül-

mulná az angolt, mely visszataszít rideg külsejével. Mint vallás embere, mert hiszem, hogy észrevette, miszerint az vagyok, szeretem az ön nemzetét, mert tőle várom az egyház győzedelmét. Ugy hiszem mindent megért, ha azt mondom, hogy magyar vagyok.

— Osztrák? szólt csodálkozva Gambetta úr.

— Nem. Ismétlem, magyar. Büszke vagyok nemzetiségemre s örömet vallom meg. Nem félek az ellenszenvtől. Az csak Prágáig, Rosenheimig, Mest-reig tart. Azontúl mindenki szeret minket. Ugy hiszem Bismarck is.

Gambetta ur ez utóbbi névre indulatba látszék jönni. Egy fényesre köszörült beretvát vón elő. Megvagyok róla győződve, hogy ha Bismarck aféle látogatást teendett nála, mint én, irgalom nélkül elvágja a nyakát. Egy ideig merőn néze a falakra, melyeken meglehetősen kopott rációkban Saint Just, Marat s Robespierre arczképei valának. Azután mintegy megbánva, hogy politikai katekismusát elém tárta volt, szelídeden még egyszer megsimogató államot s azt mondá: Szolgálatjára uram!

Nehogy valaki azt higye, hogy az itt leirt személy a valóságos Gambetta, megvallom, miszerint az illető senki más mint egy tarasconeai borbély, a des Empereur-szálloda mellett levő kicsiny officínának birtokosa. Mint a kerek világ minden Figarója, úgy ő is szenvedélyes politikus. Faragja az emberek ábrázatját s mellette politizál. Imádja Marat-t, mert szerinte az is csak borbély volt. Tarasconeban Gambetta úr politikai tekintély. Büszke nevére, s erősen törekszik a híres Gambettával rokonságát vitatni.

Hogy minő politikai nézetei vannak, az e rövid párbeszédből eléggé világos. Francia földön az ilyen eredetiség úgy terem, mint a gomba.

Szivélyes búcsut vettem Gambetta úrtól, miután néhány beaucairei munkás már jóval előbb a bolt ajtaja előtt várakozék. A liberalis, democratá emberfaragó meglehetősen lenézőleg fogadá a népjámbor képviselőit. Intett szolgájának, hogy végezzzen velök. Ő bizony ily sanscoulottekért be nem szappanyozza kezeit. Azután csavarintott magának egy cigarettet, felvágta házi fővegét s kiállt az ajtóba nézni a világot.

Ilyenek a democraták mind. Mirabeau megtagadta grófi czimét, mert annyira elpazarolta vagyonát, hogy rangja szerint nem élhetett. Ha Mirabeau milliomos marad, soha sem lesz belőle mintája minden democratának. Rochefort, e majma az előbbinek, szintén ellökte magától grófi czimét, valódi democratá lett; kétféle névjegyet hordott magánál; az egyiken ez állott: Henri Rochefort, egyéb semmi. A másikon Rochefort Henrik gróf etc. hosszú czim. Az első jó volt a népnek, a másik azoknak, akik hozzá fenték magukat, mielőtt rangját meggondolták volna. Nevetséges emberek mind. A democratákban még mindig több elrejtett gőg, kevélység volt, mint a született aristocratákban. Ha Caesar azt mondta, inkább leszen ő Galliában első, mint Rómában második, az ily piskótatésztából gyúrt emberek is úgy gondolkoznak: inkább leszek a nép között valami, mint saját körömben semmi. Hiuság, nagyravágyás, dicsőség-vadászat, ezek körvonalai a mai democra-

táknak. Aki az értelem világában fényleni, szerepelni nem tud, keresi az ostobák bámulatát. Vannak emberek, kiknek egyedüli boldogságuk, ha róluk beszélnek; jót vagy roszt, az mindegy. Csak beszéljenek. A hir oly csábítóan édes. A szeplős lelkü embert még az is boldogítja, ha mások gyűlölik, megvetik, ha az irántuk való természetes undort félelemnek magyarázva, látják hogy még a jobb lélek is bántó panaszra fakad ellenök. Denique foglalkoznak vele — s ez elég. A mai democrata olyan, mint az oroszlán-szelidítő, hizeleg a vadnak, szelidíteni látzik azt, hogy élhessen belőle. De a nemes vad a hizelgő alatt sejti az elrejtett zsarnokot, s ha hozzá jut, először is azt tépi szét. Ezt mutatja a Gracchusok példáján tul az egész történelem.

Még elmélkedém a tarascone-i borbély föllengésin, midőn szállodám udvarias házi szolgája mosolygó arczczal elélem lépett. — Minden rendben van, ha tetszik, mehetünk.

Vasárnap volt, mint emlitém. Lépteinket tehát egyenesen a katedralis templom felé intéztük. Ott épen akkor kezdődött az ünnepélyes szent mise. Megvártuk tehát azt, csak azután fogtunk a szemléhez.

A templom belseje sötét és nyomott, s építvényi szépségeit alig lehet kivenni a tömérdek festvények miatt, melyek az imaház oldalfalait egészen elfoglalják. A képek nagyrészt a híres franczia festő Vien művei, ki tudvalevőleg David Pierrenek mestere volt. A félhomály nem engedé e remekművek teljes élvezetét, kiváltképen a déli oldalon levő fest-

mények teljesen árnyékban vannak. Egy közöttük, mely sz. Mártha, a város megtérítőjének halálát ábrázolja, kiválóan szép és hatásos mű. A többi festmények is mind ugyanazon szent nő életének nevezetesebb momentumait örökítik meg. A szentély előtt, talapzaton, üveg alatt egy életnagyságú mellszobor látható, ez is Márháé. Csontjai alatt a sírboltban nyugszanak.

Ami ez egyházban kiváló figyelmet érdemel, az egy mellékkápolnában látható. Vanloo világhírű festész egyik legremekőbb műve, szent Ferencz halála. A nagy szent arcza túlvilági fényben ragyog, mintha már az üdvözültek égi gyönyörét élvezné. Mintha látná a szemlélő halványuló ajkain elszálló tiszta lelkét. Vanloo mesteri ecsetje aligha alkotott nagyobb remeket. E németalföldi művészcsalád tiz nagy festőt adott a világnak. E mű Jean Baptiste Vanlooé, ki valamennyi közt legnagyobb hirre jutott.

Az imaház valamikor disze volt a tiszta rómán építészeti modornak Provence földjén. A tizekettedik század elején épült, tehát akkor, midőn ez áldott vidéken tudomány s művészet legnagyobb virágzását érte el. Most már a nemesb izlés iránt fogékonytalánabb utókor megfosztá tiszta jellegétől, elcsufítá egész teljében. Régi fönségének nyomai csak itt-ott tűnnek föl. A fanatikus albingensek barbár dulásának nyomait eltakarták úgy amint lehetett, mint a sebeket be szokták kötni rongyokkal. Ott áll most a nagyszerű épület komoly némaságban, megfeketülve a századok viharai alatt, mint lombtalan fa, melynek

hajdani szépségét immár csak a kóbor műítész szeme találja föl egyes töredékekben.

Tarascone-i szokás, mely a szomszéd Beaucaire ben is divatos, vásár- és ünnepnapon az ünnepélyes isteni tisztelet után a templomhoz közellevő árnyas fasorok alatt sétát tartani. Ez még a régi időkől maradt hátra. Ez a kisvárosiak egyedüli szórakozása. Nyitja pedig azon csodálatos áldás, melyben e két város asszonyai s leányai az anyatermészet kegyelméből részesültek. Magától értetődik, hogy e tárggyal sem soká, sem egész terjedelmében nem foglalkozhatom, s még csak annyit sem engedek magamnak, mennyit néhány év előtt ugyanott járt pap és irótársam Hansjakob magának megengedett. A tarascone-i nők és leányok öltözete festői. Van benne valami a régi s már elfeledt románból. A fejét rendszeren parányi kis fejkötő fűdi, mely a homloktól hátrafelé tenyérnyi széles fekete szalaggal van átszorítva, úgy hogy csak búbja látszik ki. Az egész ruha nemesen egyszerű s vagy fekete vagy sötét-szinü. Csupán a vállakról hull le egy hullámzó fehér csipkekendő átkötve keresztben a mellen, de egészen szabadon hagyva a nyakat. A tarascone-i nők arcza sajátyszerű antik és nemes kifejezéssel bíró; halvány és sárgásba átmenő arcszín, nagy fekete szemek, kigyózó szemöldök, előretolt alsó áll, nemes hajlásu orr, majdnem mindeniknél ugyanaz, jellemzik őket. Modoruk egyszerű, természetes s meglepőleg szerény. Ezek nem francziák, meglátszik rajtuk. Láttam őket a templomban a legnagyobb illemmel s valódi benső áhitattal imádkozni; hasonlítani sem lehet a

mai szélcsapó s utczasöprő nagyvilági delnőkhöz, e nevetséges pávamadarakhoz, minőktől hemzseg minden nagyobb város. Azt kell hinnem, hogy az ősi szépség mellett az ősi erkölcsök is megmaradtak. Mig a sétányon hárman négyen egymás mellett fel s alá járkálnak vidám beszélgetésbe merülve, egyetlen hivalgó tekintetet, kaczerkodást, vagy önhitt szépelgést nem vettem észre. Már a görög eredetű arlesieknél nem így áll a dolog; azok öltözete sem oly szerény, mint a tarasconei- s beaucaireieké. Viseletökben elbizottság, gög nyilvánul. A férfi nép egészen elüt tőlük. Mig a nők és leányok a szép Provence mezei virágai, az egyszerűség, romlatlan véres szivben mutatva minden bájt, úgy hogy az éjszakeről jött utas önkénytelenül a tisztelet egy nemével néz reájok, s lehetlen, hogy a szerény, szemérmes modor hatás nélkül maradjon, s a szépség az arcz s termetben nemesebb eszmékre vezeti őt: addig a férfi nép, úgy látszik, semmit sem örökölt ezen áldásból. Izmos, zömök emberek, közép alkattal, rendesen nagy fejjel, semmitmondó arczczal. Mint román faj, heves, vére hamar felforr, könnyen tűzbe jő, de különben jószívű s áldozatra kész. A férfiak s nők közti külső s belső contrast is oly szembeszökő, hogy alig lehetne ugyanazon fajnak tartani. A szép, üde, ártatlan s egyszerű ibolyák, rózsák mellett a férfiak valódi tuskók, érdes napraforgók, tuskés katangok. Hanem azért bennök is megvan a tiszta déli vér, mely talán a földnek egyetlen pontján sem őrizte meg annyira eredetiségét, mint itt. E faj nem vegyül el örömet mással, s ha elvegyül, csakhamar

elveszti szépségét. Egy sajátos vonás található föl majdnem minden arczon, bizonyos szelid melancholia kinyomata, mely leginkább a lassú tűzben égő szemekből tükrözők elő. E megmaradt vonása a búskomolyságnak hirdeti az egykori felszárnyaló költészet tündérvilágát, mely három századon át itt honolt e hegyek és völgyek közt, ez erdők- és mezőkön, a fejedelmek palotáiban s a nép viskóiban. Az élénk s üde phantasiát oly könnyen lánggra gyújtá a legtökéletesebb minta közeli szemlélete. Itt dalossá vált minden madár, költővé minden ember, ki a szép, jó s igaz eszméiért lelkesülni tudott. Rafael eljárt Subiacóba a kutak- s forrásokhoz s ott a vizhordó nők arczairól vett utólérhetlen szépségű mintákat; Dante Sienát látogatta gyakran, hogy ott az egész olasz földön egyedül legszebben zengő nyelvet eltanulja; Provence dalnokai Tarascone, Beaucaire s Arles hegyvölgyeit járták be, s zengett kezökben a lant búbajos accordokban, melyek csodás szépségű hangjai áthallatszának a fegyverzörejen, a harczok zsivaján, a testvérháborúk nagy zürzavarában. Azóta századok multak el, sok nagynak, szépnek emlékét eltemette az idő; rég elnémult a lant; de a magasztos hangok örökszép harmoniája megmaradt.

Gondolataimban elmerülve szótlán követém vezetőmet, ki most René király palotája felé indult. Üres, néptelen utczákon mentünk keresztül. E városrész egészen kiholtnak látszék; úgy tűnt föl előttem mint egy lakatlan, sivár, elátkozott város, melyet embergyülölő szellemek laknak. Itt-ott tűnt fel egy-egy játszó gyermek, mint visszamaradt madár a ki-

holt ligetben. A porlepte, barátságtalan házakon túl a Rhone felé indultunk. Néhány pillanat alatt, mint-ha egy varázskéz hozta volna elő, előttünk állott egy óriási épület, mely mintegy a földből kinőni látszék. Ez René király palotája.

Mindazon benyomások között, melyeket nagy monumentális épületek első szemlélete rám tőn, egy sem hasonlított ahhoz, melyet most ez óriási kőhalmazmal szemközt állva éreztem. Nagyobbszerű, mint a pápák palotája Avignonban. Óriási vastag falak majdnem teljesen ablaktalanul nyulnak föl az égbe, megszakítva bizarrul, minden terv s czélnélkül épített colossalis gömbölyű s szegletes tornyokkal, melyek nem a palota tetejéről, hanem a földről emelkednek fölfelé. Így képzeltem magannak a kísértetek tanyáját, a siró, nyögő, elátkozott szellemek fészket. A roppant épület nehézkes, lomha tornyaival egész a Rhone folyam hullámaiba dől le, ott már kemény sziklákon nyugszik s egyedül arra nyilik egynéhány ablaka. A város felé két szögletét két gigászi gömbölyű torony képezi, melyek, valamint a tulsó oldalon levő többi három szegletes torony, az egész épület magasságát nem mulják fölül. Egész teteje lapos s egyetlen ékitménye az egész roppant épületet körülfutó s koronát képező ballustrade, igen csinos faragmányokkal ékitve. A néma s komor fal ijesztő, megdöbentő benyomását egyedül azon csodálatosan ragyogó aranysárga szín enyhíti, mely rajta egészen szétömlik. Mintha a déli égöv aranysugarai tapadtak volna e falakra, melyek tündéries fényét az idők rombolásai sem tudták lemosni. A város felőli olda-

lán nehéz hid vezet a főkapuhoz egy széles, jelenben száraz árkon keresztül, melyet azonban a Rhone vízával bármikor meg lehet tölteni. A kapuzat a ropant épülethez képest alacsony és nyomott; magán a kapun egy kisebb van alkalmazva, melyen alig fér be egy ember. Vezetőm csöngetni kezdett, mire megjelent egy öreg úr, s rendben találván a vezetőm által előmutatott engedélyt, intett, hogy kövessük őt. Valami sajátyszerű világ nyilott meg szemeim előtt e csodaszerű várban. Mindjárt a kaputól alig néhány lépésnyire széles nagy lépcsők vezettek a felső udvarra, melyen most egy zuáv öltözetű katona járt fel s alá, puskacsövén megvillant néha a nap sugara, mi, nem tudom, miért, sajátyszerű benyomást tett reám. Távolabb egy kiálló fal mögöl szintén előbukkant a puskacső vége; s midőn az első erkélyről alápillantánk, ott is járkált fegyverét keresztbe tett kezében tartva. Ugy látszik, a jó királynak kincsei maradtak itt, hogy annyi gonddal s éberséggel őrzik.

Amily visszataszító, megfélemlítő e vár kívülről ablaktalan kopasz falaival, ép oly megragadó annak benseje. Gazdagabb, művészibb gothikát kőből faragva még nem láttam soha és sehol. Kisebb, nagyobb ajtók, remekmivű ablakok, szeszélyes formájú fülkék karcsu, mintegy drótból fonott erkélyek, nyitott csarnokok, mesterileg faragott csigalépcsők oly bámulatos műtökélylyel, oly minden képzelmet fölülmuló praecisióval kivive, hogy az ember azt hinné, minden egyes darab csontból van esztergályozva. Egész csodagyűjteménye a góth ornamentikának. Az apró czifrázatok, levelek, tornyocskák,

bütykök, egymást átszelő ivék, keresztül kasul futó, mesterséges fonadékok, művészi kigyózatú lépcsők, melyeknél ha az ember alól föltekint, mintegy remek csavar benseje tünnek föl, egy nagy művész alkotó kezeit hirdetik. Hozzájárul még, hogy az egészen parányi nyoma sincs az időokozta patinának, nem barna vagy fekete, mint a homokkőből készült épületeknél rendesen tapasztaljuk, hanem világos arany-sárga, mely a napfényen valamely csodálatosan szép ragyogást kap, s éjjel a holvilágnál tündéries fényben ég. Átmentünk a második udvarra, ez még nagyobb szerű, mint az első. Minden a legapróbb részletig oly gonddal, oly művészettel van faragva, hogy azt művészi ötvösök remek ciselirmunkájának tarthatnók. Az udvar hátsó részét mintegy mesterileg áttört brokát függöny, széles, árnyékos nyílt csarnok foglalja el. Onnét nyílnak az ajtók egyes termekbe. Alulról, a csarnok végében van a lépcsőtorony, mely karcsun, merészen mint a pálmafa, felfut a la pos tetőzetre. Mily tisztelettel, a művészet iránt mennyi kegyelettel kelle viseltetniök azon kor embereinek, hogy e remeket a legparányibb sérelemtől megőrzék. Valóban egy aranyból művészileg faragott kalit ez, melynek minden részéből a művész genialitása üdvözli a szemlélőt, mely oly megragadóan szép, hogy az ember mintegy sajnálna benne lakni.

A tarasconeai várpalota leghiresebb képe a régi fényes provençali fejedelmi udvaroknak; legszebb, legnemesebb maradványa azon szellem- és eszme-gazdag életnek, melynek glóriája túlragyog a századokon. Itt élt Provence legemlékezetesb fejedelme,

Nápoly és Sicilia királya, René; az, kit ezen áldott föld öntudatos és mélyen érző népe még ma is a »jó király«-nak nevez; ki nem véres csatákon karddal kezében, szerezte hervadatlan babérait, hanem lanttal s ecsettel, ki inkább született költőnek, művészeknek, mint királynak. Vonjuk le egy pillanatra a feledés fátyolát e dicsteljes multról, tekintsen be szemünk ama tündérvilágba, mely a századok viharja alatt lassankint mint lenge köd széjjeloszlék, s csak halvány elmosódott emléke maradt meg.

René király Anjou Lajos herczeg s Jolánta, az aragoniai király leányának fia volt. Hét koronát örökölt. Nagybátyja a bari herczeg és bibornok ráhagyományozta Bar herczegségét; bátyja halála után örökölte Anjout és Provencet; II. Johanna a szerencsétlen nápolyi királynő élete végén utódjának nevezé ki Nápoly és Sicilia trónján; nejével kapta a lotharingi herczegséget; végül a cataloni rendek 1468-ban Aragonia trónjára hívták meg. René király nem született arra, hogy karddal kezében óvja meg jogait; hagyta elgurulni a koronákat, amint jöttek; a családi élet nyugalma s csendes boldogsága volt egyetlen vágyódása. Egy elkésett nagy szellem volt a régi dicsőség halvány tudatával, egy le nem küzdhető erős vágygyal a mult századok dicsteljes korszakát hamvaiból újra életre kelteni. René még hallott beszélni azon magasztos szellemi tornákról, melyek a provençali fejedelmek fényes udvaraiban tartattak, mint elvetett, elkopott örökséget vette át a régi dalnokvilág emlékeit, s törekvék a szétdúlt, semmivé lett nagy épület töredékeit egybeállítani, a

kiholt, néma berket zengő dalosokkal megnépesíteni, visszavarázsolni amaz ideális korszakot, midőn a királyok lanttal kezeikben alattvalóikkal versenyeztek a babérért. Összegyűjté a hazátlan bolyongó költőket, de már azok képzelemlágát, nemes lelkesültségét vissza nem teremtheté. A nyomor elfeledteté a nagy eszméket, a páratlanul szép nyelvet, a nemes dicsvágyat. A XV. századnak már nem voltak troubadourjai, trouverjei, csak udvari poétái. Még egyet lobbant e nagy láng, mely kétszázadon át fénylett s melegített, hogy azután kialudjék örökre.

René király már Lotharingiában, melyet ipájától örökölt, megkísérlé udvarába gyűjteni a szellem lovagjait. A fejedelmi kegy párosult nemes buzgalommal. Udvarában a dárdavetés, kelevézzjáték, a bajnoki szellem ápolása mellett a művészet, kiváltképen a költészet nyert újra tért. Itt halgatták a fejedelmi hölgyek újra a régi multból ismert hangoikat, melyek bája már sokat vesztett, de a régi szépség nyomait még megőrzé; a sziv még tudott lelkesülni azokon, mint a lelkes utód az ősök sirjánál. Politikai fondorlatok innét is kizavarták a jó királyt. Visszavonult tehát az általa annyira szeretett Provenceba, hol még hálásabb talaj mutatkozék nemes törekvésének. Tarasconeban e várpalota volt utolsó színhelye a provençali daltornáknak. E csarnokok, e termek hallották a troubadourok hattyúdalait. A jámbor fejedelem ott élt elvonulva a világ zajától kevés számú szellemi barátaival, kiket útfélen szedett össze s gyűjté maga köré. Ha a nap leszállt, megnépesültek a jó király termei. A vár káplánja

előfogá a lantot, s annak kísérete mellett recitativ hangon tréfás feddő énekeket, gúnydalokat adott elő. Majd követték őt a többiek eroticus vagy bordalaikkal, s a jámbor fejedelem e halvány másolatban visszaálmodá a régi szép napokat. Azok emlékénel gyakorta fölmelegült kebele. Maga is versenyre kelt udvari népével, s ha a kritika elítélte, meghajtá fejét előtte. Mindeniknek meg volt a maga jutalma, a győztes dalnokoknak a király kegyelme, a győztes koronás költőnek népe szeretete. René király maga igen ügyes szerelmi dalköltő volt, s ha áll az utóbbi, ugy sokszor kelle a kis szükkörű daltornákon győztesnek lennie, mert alattvalóinak hagyományos szeretete emléke iránt Provence földén mai napig is él.

A király annyira megszerette az ideális világot, hogy épen nem törődék országaival. Miatta akárki zsebre rakhatta volna koronáit. Ott ült a Rhone folyamra néző teremnek ablakánál akkor is, midőn a lóhalálában érkezett követ fáradságtól lihegve tört be az ajtón, s félre taszigálva az öröket, merészen a király elé lépett, ki épen akkor egy fogoly madarat festett kifeszített táblán. — Uram király! szólt a sápadó hirnök, elvesztetted Nápoly és Sicilia trónját. Aragoniai Alfonz elvette koronádat! — Nem tesz semmit! szólt René király nyugalommal — egy gonddal kevesebb. S csöndesen tovább festett. Így élt a XV. század e költői alakja, kiben a trón és korona egy művészt, fenkölt lelkű ihletett dalnokot ölt el.

S ott, hol e sajátos és maga nemében egyedüli

jelensége a történelemnek élete legszebb napjait tölté, e mestermivű palotában, melynek legapróbb részlete a művész fönségét hirdeti, hova az újabb kor dalnoka is szent tisztelettel jár el s az utódban ki nem ölhetett pietás nemével néz körül, most gyilkosok, zsebmetszők, mordályégetők, szóval a társadalom söpredéke tanyáz. Sajátságos felfogása van ennek a francia népnek a historiai monumentalis emlékekről. A pápák palotája Avignonban bűzös kaszárnya, össze-vissza építve, csúfitva, melyből a kapadohányillat egy mérföldnyire megérzik. René király nagyszerű s maga nemében páratlan palotája pedig börtön a legalsóbb, legocsmányabb bűnösök számára. Amit az avignoni palotánál mondtam, ismétlen itt is; az állami spekuláció, a mindenből hasznot húzni akaró politika nem ismer kegyeletet. Amely országban nem átálnak a templomból istállót alakítani, ott még kisebb bűn a középkor legnagyobb szerű remekéből tömlöczöket csinálni. A költészetre hajlammal biró csavargóknak, naplopóknak, nagyon alkalmas hely ez. Az állam gondoskodik, hogy a nevelésben hátramaradt szerencsétlen tolvajok aesthetikai kiképzést nyerjenek, s e középkori műremek folytonos szemlélete igen alkalmas arra. E gúnyolódást igazolja az, amit Schaefer mond: »Die Pflicht zu bessern, gibt das Recht, zu tadeln.«

Ezek fölött elmélkedve hagytam el René király palotáját. Vezetőmet elbocsátám, miután magam ohajtottam a Tarasconeval szemközt fekvő Beaucaire-t meglátogatni. A Rhone partjairól festőileg tűnik fel a régi Ugernum, melynek szereplése a rómaiak

dicsteljes korszakába nyulik be. Emlékét eltemették a muló századok, s a mai Beaucaire a város fölött kopár, meztelen sziklákon épült vártól, a bellum quadrumtól vette nevét. Már messziről feltűnik e szomorú rom vihardulta, meztelen, sárgás falaival, félelmes vastag tornyaival, hol most baglyok-és denevéreknek pompás lakásuk van. E romban heverő s most bús enyészetet hirdető vár teljes ellentétét képezi ama vigasztaló szép képnek, melyet Tarascone történetében láttunk. Két testvérváros ez, összekötve hiddal, s mindkettőnek sorsa, szereplése oly elütő egymástól. Tarascone fényes multjában a muzsák választott kegyencze, Beaucaire Bellona s Merkur gyermeke. Ha az a vár beszélni tudna, ha minden lehulló kövecs csak egyetlen hangot adna a multból, sötét rémes történeteket suttogna el. Beaucaire úgy áll szemközt Tarasconeval, mint Kain Ábel-lel. Mig itt a költészet szelid világa lakozott, ott alig néhány lépésnyire vad testvérgyűlölet vívott véres csatát, s durva zajával szétűzte ez áldott hely zengő dalnokait. Beaucaireben történt első felvonása ama véres drámának, mely Franciaország történetében az albingensek háborúja név alatt szerepel. Majd szólnunk erről bővebben ott, hol az egykori toulousei grófság megmaradt históriai töredékeit egybeállítandjuk. Ez államfelforgató, veszedelmes secta, melynél esztelenebb, konokabb s nyomorultabb nem volt soha a világon, mely minden biztos czél, terv nélkül a politikai üzelmek palástolására vallási szinezetet vőn föl, — e Kainok egylete, mely előtt rend, béke, testvériség, szeretet gyűlöletes eszmék valának, melynek min-

den egyes tagja, mintha Judás véréből származott volna, eszeveszett böszültséggel tapodott jogot, tekintélyt, árult hitet, üdvösséget, Beaucaire erős falai közt huzódott meg először, midőn a nemezis kifent pallosa feléje közelge. Toulousei Rajmund fia szerepel itt, ama történeti chameleon fiáé, ki ma keresztet hordozott kezében, holnap leköpte azt; ördögökkel lépett Isten ellen csatába, s holnap megfordítva. A fanatizmus, e kendő az igazság nemtőjének szemem soha nem termett annyi vértanút, mint az albingensek harcaiban. Egy eszméért meghalni mindig dicső, magasztos marad; de ha az eszme silány, nyomorult, az önérdek szennyével tetézett, megbélyegzi a halált. A beaucairei vár alatt hullottak el e szerencsétlen áldozatok; száz közül kilenczvenkilencz nem tudta miért harczol, miért ontja vérét, miért hal meg. Ha e szomorú romok beszélni tudnának, s elmondanák a falai alatt elhullott s szerencsétlen haladóklok' utolsó sóhajtásait, nem volna-e ez megpirítása a történelemnek, mely ez örült harczot, mint a véleményszabadság nagy küzdelmét dicsőíti, míg a kaczerkodó szemei nem látják meg alatta a viharrá szitott emberi szenvedélyt, az alakoskodó haszonlést, a ravasz politikát? Jobb, hogy e romok olyanák, mint a gyermek, ki szégyenli szülője vétkeit, s nem czáfolják meg a szeleburdi utókor hamis dicséreteit, nem szédülnek el egy történelmileg hazugnak bizonyult eszme tömjénezésénél.

Szomorúan, mondhatlan érzéstől elfogva járkáltam e régi város szük és rendetlen utcáin. Azt kelle hinnem, minden szemközt jövőben a rémes

mult egy sirból kikelt szellemével találkozom. Minden oly néma, szomorú s elhagyott itt. Hogy tudta e dalszerető nép e siri csöndet, e templomi gyászt megszokni? Ezek egy krypta élő lakói, gondolám magamban, s a sötét arcok, melyekkel találkozám, mintegy igazolni látszanak tévedező gondolataimat. Ugy tünt föl előttem e szomorú, néma város, mint egy vén kártyás, ki eljátszta mindenét. Multja van, de azzal nem dicsekedhetik.

E sötétségben mégis van egy vigasztaló, világos pont, s ez, ha Merkur, e második védnöke a városnak százezrekre menő suitejével a város falai közt megjelen. A beaucairei vásár első egész déli Franciaországban. Eredetét már a XIII. század elejéről veszi, azóta folyton tart. Mig a vasutakat föl nem találták, évenként július hó 22-étől egész 28-áig két, háromezrezer ember szokott volt itt összegyűlni. Ide jöttek a marseillei kikötőben állomásozó hajók kereskedői drága keleti kelméikkel akkoron, mikor még boltok nem voltak a világon. Ide jöttek a kerek világ első ékszerészei, kik marokkal mérték az igazi gyöngyöt, drágaköveket. Ott, hol a nagyszerű Canal du Midi mellékága, a beaucairei csatorna kezdődik, óriási kiterjedésben voltak felállítva a vásáros bódék, vászonsátrak, melyek alatt az árusok s vevők ezrei hemzsegték. Nagyszerű festői kép, mely előtt Róma s Velence fényes carneválja is elhalványul. A beaucairei vásár esemény volt az év történetében. Képviselve volt ott minden kereskedő nemzet, minden gondolható árucikk. A mit e vásáron vettek, az mind jó s igaz volt, akkoron a szédelgésnek még hire sem

volt. Királyok és fejedelmek látták el magukat a szükségeseikkel e vásáron. S annyi századok után, hogy a kereskedés a közlekedés könnyítése által óriási lendületet nyert, nem veszté el jelentőségét. A beaucairei vásár most is legnagyobb a francia földön. Még mindig százezernél több idegen látogatja azt. Ez az egy maradt neki a multból.

Dél felé ismét megkezdődék ama csodálatos harangozás, amelynek hangjaira a jámbor turista, ha csak esetleg nem sevillai spanyol, idegbetegséget kap. Félálomban, midőn a képzelet alakokat teremt e bizarr hangokhoz, még csak eltűrhető, de éber állapotban a hozzá nem szokott ember úgy érzi magát, mintha füle mellett fűrészt ráspolyoznának. A hangnak különben is rendkívüli hatása van az ember kedélyére, de sőt physicali organismusára is. Tagadhatlan, hogy a vonós hangszereknek szelidítő, enyhítő hatása van a bélgörcsökben szenvedő emberre, de hogy a metallaphon hangjaira a szerencsétlen hallgató elájul s önkivületbe esik, az is bizonyos. Az álmatlan éjeken hallott s gyakran meg nem magyarázható gyermeksírás, a lovagias kandúrok éjjeli szerenádjai, a rejtélyes egérczinczogás, a napvilágot nem látó s meseszerű fali kigyó kísértetes zöreje, a siri csöndben ropogó bútorok legfőlebb a képzelmet izgatják, de ilyen hang hasonlít a taplóhoz, melyet kézzel meg nem áldott teremtmény fülébe dugnak. E hangok űztek el engem is Tarasconéból. Alig vártam, hogy póstakocsim előálljon; bántott, kergetett e hang. Már elmúlt, mégis füleimben csengett. Fogadósom meg nem értheté gyors készülődé-

semet s az erélyes sürgetést egy ezrekkel rendelkező tőkepénzes szeszélyének számítva be, meglehetősen terjedelmes számlával iparkodék heves buzgalmamat lehűteni. Nem tagadom, célját elérte. A legtermészetesebb módon hozott eszméltre. A borsos számlára oly gyorsan magamhoz jöttem, mint Molière fősvénye. Az ily manőverekre az utas ember mindig készen lehet, kiváltképen, ha uriságát nem feledte otthon. Utas ember sehol sem lehet könnyebben gavallér, mint francia földön, csakhogy az ilyen tréfa épen ott a legdrágább.

A kocsi előállott. Búcsut vettem Tarasconetól, s midőn a költészetdús város utolsó háza eltűnt szemeim elől, új érzelmek tölték el keblemet. Kíváncsiság nyugtalanító érzelme bántott. Les Bauxba indultam, ama csodaszerű, mystikus városba, mely Provence földén, de fán az egész kerek világon maganemében egyetlen, melyet egy turista se mulasztson el megtekinteni, ha világlátó kedve valaha Provence földére vezeti.

X.

Les Baux.

Engedd sasszárnyakon repülni képzelmedet, édes olvasóm! Egy elfeledt, elrejtett világba vezetlek be, mely sötét, mint az ős Róma katakombái, néma pusztulást hirdető, mint Palmyra romjai, melynek képe kinos, mint a csöndes, hosszú haldoklása. Voltál-e már ódon, elhagyott kastélyban, melynek termei évtizedek hosszú során át be voltak falazva, elzárva légtől s napsugártól, hol lassan de biztos kézzel dolgozik az enyészet, hol önmagában pusztul és vesz minden, hol láthatlan férgek, parányok döntik halomra az emberi teremtető kéz remekeit, hol az idők vasfoga öröl, morzsol megtörhetlen erővel? Érezted a kryptaszagot, a halált az életben, a szomorú telet az üde nyár melegében, bántó, megdöbentő lehet az enyészetnek? Mit kicsinyben látott szemed, megpillantja azt most óriási kiterjedésben Provence holt városában: les Bauxban.

Mi az, mi feltűnik ott a láthatáron? Komor, sötét sziklák, mint gubbaszkodó siri, fekete árnyak szorosan egymás mellett. Mintha a bűn vagy egy ősi átok terhes lánczai fűznék egybe. Egyik, másik kiemelkedik szeszélyes alakjával, mintha szabadulni

akarna a többitől. Vihardúlta koronája zilált, szag-
gatott, mintha Lear bőszejájdalmát hirdetné. Kövek,
sziklák ezek, melyek nem éreznek többé. De im, kö-
zelebb jöve, a fantastikus elmosódott alakok kibonta-
koznak; amit előbb komor, ijesztő kötömegnek hit-
tünk, azok házak, paloták, tornyok, erkélyek, csar-
nokok, folyosók úgy összeforrva a kidudorodó szik-
lával, hogy azokat egynek lehet tartanunk. Már
előtűnik a félkör-alakú hegy csúcsán egy lomha, ne-
hézkes vár szaggatott falaival, szétdult romjaival,
kisértetiesen bámuló nyitott ablakaival, összetöre-
dezett remek faragású erkélyeivel. Búsan, szomorún
tekint alá az ott lent elterülő csöndes paloták, há-
zak, templomok néma tömegére, mintha azt suttogná:
»Ne félj! együtt éltünk, együtt halunk meg.«

Ez Les Baux! A holt város. Egy hétszázados
beteg, ki nem tud már élni s nem tud meghalni. Ott
kinlódik századokon keresztül kitéve a forró déli
napnak; még a természet, ez ősz anya sem hajlandó
befogni szemeit. Egy üvegharanggal leborított da-
rabja a közép-kornak; egy csodája az ember teremtő
erejének, egy elpusztult, szomorú város, melynek
nincsen párja a föld kerekiségén.

Amint közelébe értem, megnyílt előttem az
ijesztő mesék sötét világa. Az egész város a sziklák-
ból van kivágvá. Mintha barlanglakók vak ösztöne
vezette volna az e város építőit ezen eszmére. A ke-
mény kőhalomba három hosszú utcát vágtak, me-
lyek sorában különös formájú házak, bizarrul egybe
illesztett csarnokok, lépcsők, folyosók, piacok látsza-
nak. Csak a házak előrésze, az ugynevezett façade

van mintegy függöny a ház elé illesztve. Szobák, termek, lépcsők, kamrák a sziklából vannak kifaragva. Némely ház egész előrésze leomlott s elpusztult; láthatni az egyes termeket, fülkéket, lépcsőket; ha itt-ott a dúsán tenyésző folyondár, mintegy sűrű lepelt képezve, el nem takarná a szem elől. E természetes függöny lenyulik a sziklák tetejéről, befutja az egész épületet, s mintegy elzárja a bemenetelt. Minden ház egy remeke a vésművészetnek, a goth ornamentika egész pompájában feltalálható rajtok. A kacskaringós, egy darab sziklából faragott csarnokok művészek kezeit hirdetik. A középkori s újjászületett ó-görög művészet remekelt itt. Egy festő gazdag képzelme nem találná föl ama dús ornamentikát, mely egyes, még egészen ép házak elő részén látható. Minden, amit látunk, az építő merész energiáját, vas kitartását, s művészi nemes izlését hirdeti. A szép és nagy együtt. Minden nyom, minden kövecs elárulja, hogy e hely hatalmas hercegek, művészek, s ihletett dalnokok fészke volt.

Amint az utcákból kilépve, melyek az alsó várost képezik, a plateaura feljuték, a csodás kép még nagyszerűbbé lőn. Lehet látni, hogy e tisztás tér nem a természet, hanem az akadályt, nehézséget nem ismerő emberi kéz műve. Először is feltűnnek az óriási erődítmények, melyek a várost környezik, megrakva szeszélyes tornyokkal, rondellákkal, merőben a sziklából kifaragva. Egy beillesztett követ nem látni ott. Minő gigászi kezek voltak képesek arra, hogy a kemény sziklákat körben kifaragják s középén ugyan abból házakat, utcákat, piaczat

véssenek? A plateau közepén emelkedik ki az őszikla, melynek csúcsán áll a vár. Merészen faragott szikla lépcsők vezetnek föl hozzá. Itt is látni még az óriási termeket, a mesterileg faragott nyílt csarnokokat. A nap besüt a földetlen szobákba; a szellő szabadon jár kel ide s tova e roppant romok között, búsan nyögve bujdokol, mint üzött rém, s fájdalmas hangja oly bántó, nyomasztó. A legmagasb csúcson még ott áll egy félig romban heverő torony, büszkén meredezve az égnek, s uralgva az egész vidéken. Alant a csöndes, enyészetnek indult város.

Soha életemben nem feledem e hely emlékét. Szomorú, visszataszító, félelmes bűbájában is oly nagyszerű az, minőhöz hasonlót a föld kerekiségén aligha találunk. A környék telve van kisebb nagyobb sziklaormokkal, melyeknek oldalán sötét barlangok nyitott szemei bámulnak a bolyongó utasra. Hajmeresztő, ijesztő mesék és mondák gazdag helyei azok. E hely tündérek tanyája, hol a leggyarlóbb képzelem is szárnyakat kap, s a földön felül emelkedik. Hozzá járul a siri csönd, minden életjelnek hiánya, az élő enyészet, mely mint egy nehézkes gondolat, rá ül a kedélyre, szivre, elmére. Les Baux Provence azon nevezetességeinek egyike, melyet elég egyszer látni s nem feledjük soha.

S e roppant várost, melyben hat, nyolczezer ember kényelmesen elférne, most alig lakja négyszáz ember. Ezek is az egykor hatalmas Provence legnyomorultabb emberei. Szegény napszámosok, kik a camarguei mocsárookban nagy nyomorúság között szerzik meg a mindennapi betevő falatot. Egész

nyáron nincsenek otthon, s ritka eset, hogy a bolyongó turista e holt város utczáin élő lényvel találkozzék. Ha rábukkan az utas egyre, az is lesüti fejét, szótlán, némán megy tovább. Ruházata szennyes és rongyos; félni látszik az idegentől. Mintha átok verte volna meg, kerüli az emberek társaságát, s csak magának él. Ily nép lakja most e várost, mely központja volt Provencenak, mely fényes napként ragyogott századokon át annak történelmében; mely fény- hir- s dicsőségben nem engedett a szép tartomány egyetlen városának sem; mely világa, lelke, szive volt a fenséges dicső életnek, mely Provence nevét a historiában halhatatlanná tette.

Oh mert hajdan Les Baux neve csodásvarázsú hangzással birt Provence földén. Már eredete is a legendák homályos ködében vész el s fényes traditioi a napkeleti fejedelmek koránál kezdődik. Az Üdvöztönket üdvözlő három szent fejedelmek egyike, Boldizsár látva az új aera csillagát feltűnni, kíséretével e helyen telepedék meg, s aranyugaras hona után többé nem áhitozék, — így szól a legenda. Ő alatta veték meg e városnak alapját, mely azonban több századdal később nyerte mai alakját. Akkoron már a művészet magas fokon állott, midőn Les Baux első palotáit emelték. Ennek emlékére az első szent király utódai, a les bauxi grófok czimerökben fél évezreden át hosszú ezüstharkú üstököst viseltek, jelképezve ama csodásfényű csillagot, mely a három bölcs fejedelmet Urunk jászolához vezeté. Már a X. században Les Baux fejedelmei függetleneknek nyilváná-

niták magukat, s ezen időtől kezdődik e város mesés hire.

A következő századokban, midőn a lovagi intézmény Provence földén általánossá lett, e város lön elsőrangú központja Provence leghiresebb férfiai-nak. Midőn ugyanezen intézményből kifolyva a cour d'amour-ok s a provençali költészet mintegy a társadalmi lét napi szükségletét képezték, Les Baux egyike volt ama választott helyeknek, hol a múzsák állandó lakást vőnek. Nem volt város Provence földén, melynek hire az Alpeseken tul, egész az Arnóig csábitóbban, dicsteljesebben hangzott volna, mint Les Bauxé. A fény s pompaszerető grófok udvara együtt látta Provence nemességének virágait. Főurak, herczegek, lovagok, művészek, dalnokok jártak, keltek annak termeiben, csarnokaiban. Zengett a dal, s az ormok viszhangozák a szelid jóllét s boldogság örömyilvánulatait. Azon korban nyolcz ezer ember lakta e falakat. Nemes, művelt, a szép iránt rajongó nép, mely együtt élt, együtt érzett hatalmas uraival. Termeiben cour d'amour volt szervezve; évenkint fényes virágjátékok, széles udvaraiban nagyszerű tornák rendeztetek. Ritka koszorús dalnoka volt Provencenak, ki legalább egyszer e fényes udvart meg nem látogatta volna, s ha onnét távozott, ne vitte volna magával a les bauxi grófok vendégszeretetének emlékét. Ameddig a provençali nyelvet beszélték, a les bauxi udvar hire, fénye, dicsősége ismerve volt. A grófok közt nem egy volt koszorús dalnok, sőt Rambaut, orangei herczeg s Les Baux grófja, a tizenkettedik század közepén ünnepelt

troubadour. Ez volt az, ki a szép és szellemes Die grófnővel a les bauxi udvar jelenlétében versenyre lépett. Ekkor adta elő a troubadourok közt nagy nevet szerzett költő ama híres tensonját, mely napjainkig eljutott, s melynek hatásos kezdete így hangzik :

Amix, ab gran cossier
 Sui per vos et en greu pena,
 E del mal gu 'ieu en suffier
 No cre que vos sentatz guaire
 Doncx, per que us metetz amaire
 Pus a me laissatz tot lo mal?
 Quar abduy no l'partem egual.

A hallgatóság legyőzöttnek hirdeté a vár urát, s Rambaut, Les Baux grófja átengedé a győztes hölgynek dicsőségét és szívét.

Közel másfél századon át dicsőíték a troubadourok a les bauxi hölgyeket s leányokat ; műveikben mindenütt ott szerepelnek mint minden erény hősei. Messze vidékekről, Provence határain tul, jövének ide a dalnokok s még látható a széles lejtős út nyugat felé, melyen a nemes dicsszomjtól vezetett lovagok felvágattak s az ünnepélyes játékokon résztvételért esedeztek. A fényes termek minden lovag előtt nyitva valának, s Peire Raymon a szegény lovag egy gyönyörű canzonet irt, melyben vágyát Les Bauxban meghalhatni, meghatóan ecseteli. Ott szerzte hervadhatlan babérait Betran de Born, Cabestaing, Blacatz s a troubadourok legtöbbje. Vilmos, Les Baux grófja, maig mint Provence elsőrangú költője szerepel, kinek műveiben eszme és alak,

tárgy és nyelv mintaszerű. A cour d'amour-ban ¹⁾ Provence elsőrangú hölgyei biráskodtak, s habár az ott hozott határozatokat a történelem nem őrizte is meg, az annyira magasztalt, dicsőített udvar hire kétségtelenné teszi azt, hogy a romanini s pierrefeui cour d'amour-ok fölött állott. Legalább a párisi törvényszék gyakorta hivatkozik rá.

A tizennegyedik században Les Baux fényes, ragyogó napja, mely három századon át fénylett halványulni kezdett. A cour d'amour-ok megszűntek, s a provençali költészet elérve netovábbját, hanyatlásnak indult. Ott és akkor kezdődik Les Baux tra-goediája. Az utolsó esemény, mely falai közt történt, s melynek emlékét föntartá a történelem, ép oly szomorú, mint tanulságos.

Nevezett század közepén Les Baux utolsó birtokosa Baussette les bauxi hercegnő volt. A fény-szerető, művészi dynastia kiháló félben vala. Az ifjú hölgy örökölte a várat, várost, vidéket s a — traditiókat. Magas szellemét, minden szép- és nagyért rajongó lelkét csak csodáshírű szépsége multa felül. Ennek vagy annak vonzereje, ki tudná megmondani melyik inkább, Provence első fejedelmeit és lovagjait csábítá udvarába. A leáldozó nap bucsúsugarai voltak azok. A szép hercegnő, ki szívében gazdagabbnak hitte magát, mint vagyonában, minden ostromlásra érzéketlen maradt. A derék lovagok hoztak fényt, nagy nevet, rangot magukkal, de az elmult szép kor nemesb adományait, a dicsőséget, a

¹⁾ Csak Nostradamus említi meg.

koszorút a homlokon már nem birták. A les bauxi hercegnő ábrándos lelke pedig ez után epedett. Fényes tornát rendezett, visszaálmodván ama dicsteljes napokat, melyek emlékét örökölte nagy őseitől. Avignon, Tarascon, Nimes, Arles s az egyes várak urai s hölgyei voltak jelen. A díj nagy volt, a büszke, szép hercegnő keze. A torna-játékon egy ismeretlen lovag győzött, leterítvén valamenyi ellenfelét. Baussette dobogó szívvvel várta, hogy a lovag előtte megjelen s felvonja sisakrostélyát, de az a nyitott sorompókon átugratván elvágatott Arles felé. E rejtegyesség még inkább fokozá a hercegnő szenvedélyét. A tornát fényes virágjáték követte, azon egy álczás lovag nyerte el a díjat. Hangjaiból a régi troubadourok elszállott lelke szólott. A hercegnő a fényes koszorú előtt nem állhatta meg, hogy a dal végén föl ne kiáltson: — Légy szegény vagy gazdag, főnemes vagy hirtelen lovag — ime tied kezem és szívem.

A lovag küzdeni látszott magával e szavakra; szótlán hajtá le fejét. — Le az álarczczal! kiálták a többi lovagok.

Az idegen körültekinte, szemei keresztül vilámlottak az álarczon; végig tekinte a lovagok során.

— Kevéssel ezelőtt, szólt tompa hangon, a porban hevertetek karom csapásai alatt. Mikor parancsolt a győzőnek a legyőzött? Nektek hallgatnotok a feladat!

A lovagok morogva tekintének egymásra. — Ki lehet ez? suttogák a merész hangtól meglepetve.

— De én parancsolom neked győztes lovag! szólt csengő hangon a hercegnő.

— Ne kívánj ismerni szép hercegnő! szólt most a lovag bánatos hangon. Nem dicsvágy vezetett udvarodba, hanem a vágy, véget vetni hosszas vára-kozásodnak. Ime előtted Provence nemeseinek fénye, disze. Válaszsz, — én annak, kit választani fogsz, át adom kivivott jogaimat.

A hölgyek meglepetve tekintének a fejedelmi termetű lovagra. Baussette elsápadt, reszketve lépett le az emelvényről s megragadá a lovag kezét.

— Lovag! esküszöm őseim tiszta nevére, tied e szív s e kéz, és senki másé.

— Akkor ám lásd, kinek esküdtél!

A lovag szétveté bő palástját s mellén egy széles piros csipkés kereszt volt látható. A templárius lovagok jele.

A hercegnő sikoltva dőlt vissza e jel megpillantására, eltakará arczát és csöndesen zokogni kezdett.

— Ez Roger, az arlesi chanoine! kiálták a lovagok.

— Az vagyok! szólt álarczát félrevetve s egy idealis szépségű férfi arcot mutatva. Ismeritek fogadalmamat. Szép hercegnő! Isten veled.

Roger lovag búcsút vőn, de nem örökre. Rövid idő múltán hire járt, hogy az arlesi chanoine megszegve rendjének fogadalmát, a szép Baussette hercegnővel egybekelt. Nem csak a szószegés iránti utálat, mely azon korban még általános volt, de a személyes irigység is megkezdte műveletét. Az új

pár gyönyörteljes napokat élvezte Les Baux várában. E gyönyör visszavarázslá a költészet ragyogó korszakát a néma falak közé. Baussette földi gyönyörébe egy sötét sejtelem mérge vegyült. Feltette szeretett ura életét. Volt is oka. A kötelem-felejtett lovag élete soha sem volt biztos.

A gyönyör édes mámorában sétáltak együtt egyszer az alsó vár ligeteiben. Álmodoztak tartós, örök boldogságról, örök hűségről. Egyszerre átsuhan valami a légen, valamely bántó hangot hallatva. Roger elbocsátja hölgye karját s tántorogni kezd.

Egy nyíl volt az. Épen ott találta, ahol a piros keresztet viselte egykoron.

— Roger! Férjem! Szerelmem! sikolta a hölgy, midőn látta férjét összeroskadni, halványan, megtörtén. A vérsugár magasan szökelt ki a lovag kebléből. A herczegnő őrjöngve hullott melléje.

— Oh férjem, kedvesem! szólt szívszaggató hangon.

A lovag még egyszer felnyitá elhaló szemeit s suttogva szólt:

— Csitt! Ne sirj! Így kellett lenni! Boldog voltam!

S meghalt.

Ezek történetek Les Baux várában a tizennegyedik század elején. Roger lovag orgyilkos kéz által veszett el; — kevéssel utóbb rendtársait szép Fülöp máglyára hurczoltatá. Talán ugyanazon helyen álltam, hol a szerencsétlen lovag hölgye karjai közt lelkét kiadá, hol utolsó sohajtása elhangzott. A hely oly szomorú, sötét most is. Bús szellő fú a

nyitott csarnokból. Mintha a fájdalom s megtört szív hangja, egy haldokló utolsó fohásza volna. Az ősi fák komolyan bölintgatnak, a cserjék ágai reszketnek, mintha kinzó láz futna végig rajtuk. A siri csöndben csak a mult beszél.

Leszálltam a vár alatti terrasseról s gyors léptekkel siettem át a holt város utczáin. Szinte könnyebben lélekzém, midőn annak szomorú falait elhagytam. Paradoxonban, hol kocsisom várt, nagy társaság volt indulóban Les Baux felé. Én örültem, hogy már tul valék azon.

XI.

Arles.

Vannak benyomások, melyek hatása alatt a gondolkodó ember mintegy érzéketlenné válik minden iránt, ami körülte történik. A lélek szendergésének ama csodás eredménye van, hogy kedélyünket elzsibbasztja, s édes vagy fájdalmas állapotba helyezi. Elöttem még mindig Les Baux a holt város szomorú emléke lebegett, midőn Paradonból kihajtatva, Arles felé indultam. Ez emlék elfoglalá egész valómat. A festői fekvésű Mont-Majour apátság, melynek ódon falai már messziről üdvözöltek, a közel fekvő kicsiny chapelle st. Croix, a tizennegyedik század vallásos buzgalmának emlékei, teljesen érintetlenül hagytak. Lelkem annyira bemélyedt Provence multjába, hogy csak Fortvieille-ben tértem magamhoz ábrándozásaimból, hol kocsisom jónak látta egy kis pihenőt tartani.

Sajátszerű egy vidék ez a Provence. Az ókor és középkor nyomait hordja magán minden nagyobb városa. E két kor megosztá szereplési terét a városokban, s míg egy részt a régi Gallia, a nagy római birodalom legszebb maradványaival találkozunk, más oldalról a középkor köszönt regedús emlékeivel.

Egyik városból a másikba menni, annyi, mint felváltva az ókorból a középkorba átlépni. A sajátosság az, hogy e két kor emlékei sehol sincsenek összekeverve. Orange, Arles, Nimes, St. Remy római telepek, melyeken a világhódító nagy hatalom colossalis műveivel találkozunk, míg Avignon, Les Baux, Aigues-Mortes a tisztán megőrzött középkor telve annak minden furcsaságaival, enyészetnek indult, de el nem veszett maradványaival. E két kép folyton változik. Mindkét kor kutatója gazdag tért talál Provence földén. Tudományos czél nélkül utazó embernek pedig azért kellemes, mert egyik benyomás enyhíti a másikat.

Ezért ösztönzött engem is a vágy a lesújtó benyomás után, melyet rám Les Baux tőn, Arlesben, az ott található római emlékek megszemlélésével vigasztalnom magamat. Alig vártam tehát, hogy kényelemszerető phaetonom kellőleg felüditse magát és csontos sárkányait, hogy még jóval az ebéd ideje előtt Arlesben lehessek. A ficzkó beillett volna valamely német katedrára, oly pedanteriával végezte dolgait. Szüntelen fecsegett érthetlen dolgokról s mint valódi kocsis csak akkor lőn néma és hallgató, midőn a bakon ült.

A nap már jóval tul volt délpontján, midőn Arles első házait megpillantám. A láthatáron szürkéstarka tömegnek tűnt föl, s már messziről meglátásának az ős római színház s forum maradványai. A közelben elterülő réteken pórok kaszáltak valamely bús dallamot dúdolgatva. Ezek a régi gallok utódai, tiszta román faj. Arczukon és modorukon meglátszott.

Közel a városhoz már megpillanték néhány arlesi nőt a már ismert festői szép öltözetben. Arles, mint már említém, Tarascone és Beaucairenek vetélytársa.

Megérkeztem a városba, melynek falai között pillantá meg az életet Milanó öröknevü nagy püspöke, a tudomány s szent élet hőse Ambrus, e fönséges egyházi író, Konstantin császár és sok más hírneves férfiú, a régi Arelasba, melyet már a nagy Julius hóditott meg s tön Róma első katonai gyarmatává. Ismert pontja volt már a világnak Urunk születése előtt, s a római nagy hatalom itt veté meg lábát először a gall földön. E régi, omladozó falak még az ő hatalmas karjaik alkotó erejét hirdetik. Nyomát viselik maig is a góthok s szaraczenok pusztításainak; de sem emberi erő, sem az idő vas foga nem semmisíthet meg egészen. Minden lépten-nyomon meglát-szik, hogy a romba dőlt római nagyság egyik telepén állunk.

A régi falak, emlékek, épületek közt modern csinoskülsőjü házakra akadunk. Az utczákon élénk nép jár föl s alá, nem törődve a gonoszul kirakott kövezettel. Egész mai Róma kicsinyben. A forrongás élénkség mutatja a román eredetet. Ez sehol sem lép oly tisztán előtérbe, mint Arles városában.

Az ebéd előtti időt gyorsan a város megszemlélésére fordítám. Mindenütt az ókor képe köszönt. A téreken s piaczkon a régi római nagyság emlékei. Az indóházhoz vezető uton a házak tömkelegéből kiszabadulva egyszerre előttem állott Arles első nevezetessége, mely miatt legtöbb turista megállapodik ott, a régi római amphiteatrum.

Idomtalan nagy kőrakás, nagyrészben teljesen rom; colossalis négyszegű durván faragott kövekből összeállítva. Külső részén még láthatók a tömör dór oszlopok, míg ezek fölött a második emelvénynél karcsú korinthei oszlopok tűnnek föl. Benseje szomorú pusztulás képét mutatja. A negyvenhárom soros köralakú ülőhelyeken elfért huszonötezer ember. Hajdanta, a római birodalom fénykorszakában nagyszerű játékok tartattak itt. A vad legionáriusok harcsi szenvedélyét nagyban emelték az itt előadott véres játékok. Állítólag Tiberius Nero vagy az Antoninek alatt épült. A szaraczénok s gothok várerődítményé alakíták át. Az a két óriási torony éjszak- és délre még az ő munkájok. A későbbi korban, midőn Arles mint Provence városa szelidebb erkölcsöket és szokásokat vőn föl, az óriási épület hanyatlásnak indult. Oldalfalait össze-vissza építék mindenféle kalyibákkal s kunyhókkal, úgy, hogy az külön egy egész városrészt képezett. 1825 óta, midőn a francia kormány a római régiségek iránt melegebben kezdte érdeklődni, e hozzá nem tartozó szennytől megtisztított, s teljes helyre állítása folyamatban van. *)

Minden tekintetben nagyszerűbb s figyelemreméltóbb a római színház, mely az amphitheatrum mellett néhány lépésnyire délkeletnek fekszik. Az orangeihez hasonló, de sokkal jobb állapotban van. Óriási félkört képez, melynek átmetszetén állott a scena, e proscenium, s a parascenium. Két győ-

---

*) Készakarva nem időzünk soká e monumentalis emléknél; annál is inkább, mert a nagy colisséót Nimesben bővebben ismertetjük s itt csak ismétlésbe esnénk.

nyörű alakú korinthetai szobor áll még egyedül, fönt egy óriási négyszög alakú kődarabbal összekötve, e helyen. E kis rész feltűnően emlékeztet a római forumra; ott is épen ily két árván maradt oszloppár búslakodik elvesztett s romban heverő testvérei fölött. Ez oszlopok maradványai ama festői csoportozatnak, melyek a proscenium előrészét képezték. Lejebb szépen, márvánnyal kirakott tér látható; ez volt a zenészek helye. Azután az alsó ülések, most már szétdulva s betemetve, s a félkörben lépcsőzetesen fölfelé vonuló mindinkább magasabb ülések. E szinkörben elfért 16 ezer ember. A régi gall nép, mely a római szokásokat csakhamar elfogadta, e helyen tanulta ismerni a római színjáték-írók műveit. Az épület oly szilárdan volt építve, hogy tizenöt száz éven át daczolt az idők hatalmával. Róma nagysága rég elveszett, s öt különféle birodalom bukott az enyészet ölébe, ez épület még mindig sértetlenül állott. Bizonyos benső pietással tekinte arra a román fajból eredt arlesesi, s mit az idő megkimélt, azt ő is tiszteletben tartá; de midőn a romboló kor az első követ kimozdítá helyéből, elveszett ez ősi tisztelet s az emberek kezét fogtak a pusztító hatalommal. Óriási köveit elhordták ide s tova. Századokon át kész kőbányának tekinték azt. Csak a legujabb kor utolsó éveiben ébredt föl ismét a régi kegyelet és sietett megmenteni azt, ami fönmaradt.

E helyen találták 1651-ben az ugynevezett arlesesi Venust, mely Párisban a Louvreben a világhírű milói mellett megállja helyét. Azóta gazdag bányája a római régiségeknek, s Franciaország első-

rangú gyűjteményei e helyről szaporodtak. E buzgalomnak eredménye azonban az lőn, hogy Arles maga nélküli legszebb ritkaságait.

A hely most elhagyott és kietlen. Igaz ugyan, hogy a napnak minden órájában láthatunk ott járókelő embereket, régiségbuvárokat, tudósokat; de ez már oly megszokott valami, mint a régi falon a pók-háló. Azok a botorkáló tudósok mind azért bolyonganak ott, hogy lássák, mit vihetnének el. Minden nemzet régiségbuvárai a tulajdonjogról sajátos felfogással birnak. A szabadban levő régiségeket úgy tekintik, mint a verebek a tömött asztagokat, melyeket az égiek csak is azért helyeztek oda, hogy ők elhordják. Ugy gondolkoznak, hogy másoknak azzal nem ártanak, nekik pedig használ. A francia s angol régészek éveken át gyakorlák az elemelés nemes művészetét e helyen. A kormány tilalma épen jókor jött; akkor, midőn nem volt már semmi elvinni való.

A régi Arlas, a későbbi Burgund fővárosa egész eredetiségében itt domborodik ki leginkább. Bár a város minden pontján római régiségekre bukkanunk, de az antik jelleg itt van öszpontosítva. Az arlesi maig is úgy tekinti, mint őseinek szentelt helyeit, melyekhez multjának legszebb emlékei fűződtek. Sőt vannak az évnek bizonyos napjai, midőn e hely egy jelenetet mutat Róma dicsteljes napjaiból. A roppant szinkör megtelik a város és környék népeivel, s ott, hol egykoron halálra induló meztelen gladiatorok, vagy Afrika sivatagairól ideszállított fenevadak mulattatták vérengzéseikkel a nézőket,

most bősziált bikákat hajszolnak, s a spanyol mata-dorok itt végzik tanulmányaik első iskoláit. A ca-margnei mocsárookban vannak az arlesi bikák gymna-siumai, honnét azután, ha megerősödtek s harczké-pesekké lőnek, Arles vagy Nimes szinköreibe szálit-tatnak. Már ez is jellemzi Arles népének tiszta román eredetét, hogy ilyen vérengző, izléstelen s régi bar-bár szórakozásokon mulatni tud. Ez az egy megma-radt a római vérből ugy a spanyoloknál mint déli Franciaország román eredetű népeinél. Az ily ün-nepélyeken együtt van az egész város. Akkor látha-tók ott az ős román s a massiliai görög vér vegyü-lékéből származott arlesi szépségek, festői öltözetök-ben, jellemző délies arczvonásaikkal. Az arlesi nők modora általán nem oly szerény, oly egyszerűen nemes, mint a tarasconeieké. Itt már a birtok öntu-data meglátszik különösen idegennel szemközt. A női hiúság a természet adományainak értékéből jócskán elvesz; de azért festőknek s bolondoknak elég érdekes tanulmány. Vannak is olyanok, kik hasznosabb foglalkozás hiányában e pávasereglet bámulatára messze földről ide vándorolnak. Külön-ben, ha a híres német író Börne azon tanácsot adta a házasulandó fiatal embereknek, — »aki tánczvi-galom vagy színházban hóditotta meg szivedet, azt el ne vedd feleségül« — még bátran hozzá tehet-e volna a bikaviadalon kötött ismeretségeket is. Az arlesi nők semmivel sem rosszabbak a régi Vestaszü-zeknél, kiknek a gladiatorok véres viadalain megfor-dított hüvelykujjok jeladásával előjoguk volt a győztest figyelmeztetni, hogy immár megadhatja

a kegyelemdőfést. Az arlesi bikaviadalokon, mint Spanyolországban is a nők tapsolnak legjobban.

Az utczák szögletein nagy falragaszok hirdették, hogy a jövő augusztus 15-én nagyszerű bikahajsz fog tartatni. Nem mondom, hogy más körülmények között s más uti czél esetében nem szántam volna el magamat az ős római játékok e sajátságos maradványát habár kisebb kiadásban mint Sevilleben szokott történni, megtekinteni; de jelenben ily áldozatra semmikép sem határozhattam el magamat. Sokkal mulatságosabb parlamenti ökleléseknek lehetek tanúja otthon. Azok sem rosszabbak ennél, amennyiben szemléletöknél a publikum az ősi közmondás szerint *sirva vigad*.

Még volt időm ebéd előtt Arles ritkaszép templomát, a szent Trophimusról nevezett kathedralist megtekintenem. E monumentalis épület a *place royalon* áll, közelében ritka szép s mintegy ötven láb magas obeliszk látható. A templomhoz, melynek homlokzata tul van halmozva csodálatos faragású s oroszlánokon nyugvó oszlopokkal, hat lépcső vezet föl. Az ajtó fölött régi faragásu domborművek diszlenek. A templom benseje inkább hasonlít egy muzeum régiségtári termeihez, mint imaházhoz. Ütött, kopott sarkophágok, régi siremlékek, föliratos emléktáblák minden lépten, nyomon. Mint mindenütt a Provence földén létező templomokban, itt is kevés az áhitatra indító. Még a keresztút is egy ódon római kőkoporsóval van helyettesítve, s az arlesi ujon szülött honpolgár onnét meríti az üdvösség életét, hol valamely őse a halál álmát aludta.

A költői rendetlenség s a meg lehetős mennyiségű por és szenny itt is hiven megjelenvén, rövid séta után emlékül lerakodik a látogató kabátjára. Általában bár mily buzgó s vallásos legyen is Provence mai népe, a tapasztalat tanúsítja, hogy templomaira nem sok gondot fordít.

Mindjárt a templom mellett vonul el egy négyszegű nyitott csarnok, ugynevezett kereszt-folyosó, mely mint a kilenczedik századtól a tizenharmadikig terjedő román építészeti modor remeke megérdemli a figyelmes szemlélést. Meglátszik, hogy három századon át épült; megvan benne a csúcs- és köríves modor minden válfaja. A nyugati s déli csarnok a legtisztább góth; a keleti román-byzanti styl. Legrégibb az éjszaki szárny; ebben a kilenczedik század czifrázatlan, egyszerű, de mindig nemes modorával találkozunk. A csarnok nyílt és világos; egyik szöglettől a másikig tekintve meglepő képet nyújt. Ha nem volna történeti tény, tán el sem hinnők, hogy ez építészeti műremek több századokon át romok alá volt temetve és csak ezen század elején, a mellette levő zárdával együtt, hozatott helyre. Mostani alakjában mint a különféle ivezetek művészi conglomeratuma a szaktudósok méltó tanulmánytárgyát képezi.

Öt óra volt délután, midőn vezetöm, egy valóságos franczia gamin, csakhogy valamivel nagyobb, mint a többi, a régi forumon át s Constantin császár egykori fényes palotájának romjai mellett elvezetve, a hôtél du Nord elegáns étterme felé irányzá lépteimet. Az ott levő tisztas társaság már nagyban fala-

ozott, midőn megérkeztem, s nekem itt nyílt először alkalmam meggyőződni arról, hogy a kisebb provencei városok nyilvános éttermeiben az elkésett vendég mindig több előnyben részesül s jobban jár, mint aki pontosan megjelenik. Három frankért oly dinée fogadott, mely egy bankettnek is beillett. Az asztal körül néhány fekete rokolyás és fehér fejkötős arlesi pinczérnő forgolódott meglehetősen affectatióval viselve hivatalát. Mosolyognom kelle rajtuk. Itt is meggyőződtem, mennyire fölötte áll az egyszerű természetesség az erőltetett naivitásnak.

Ebéd végeztével az udvarias főpinczérnő erősen nógatott, nézném meg a szálloda alatt levő katakombákat, melyek ugymond a rómaiak korából épen maradtak s fölötte érdekesekek. Egy hórihorgas ficzkó csomó kulcsal s égő lámpával már ott is állt az ajtóban, hogy a vállalkozóknak vezetőül szolgáljon. Néhány turista rá szánta magát; én azonban épen nem találtam alkalmasnak az ebéd utáni siestát földalatti üregek s pinczék látogatásával elcserélni. Ily állapotban az ember mindenre inkább hajlandó, mint hogy katakombákat látogasson. Sokkal inkább érdekelt az arlesi alyscamps, régi római temető, mely a városhoz negyedórára, kint a szabad ég alatt van. Egy rövid séta oda mind a telt gyomorra, mind a lelohadt képzelemre üdítőbb hatással birand, mint a hôtél du Nordnak boros pinczékké devalvált katakombái.

A városon kívül árnyas fasorok közepette terül el a holtak csöndes mezeje. Szétszórtan, egymástól távol még láthatók a sirkápolnák, melyek alatt az

arelisi patriciusok családainak hamvai nyugodtak. Századokon keresztül míg a római uralom tartott, a tetrarchák, procuratorok Róma ősrégi családjaiból, a Fabiusok, Corneliusok, Tulliusok ide temetkeztek. A kegyelet megszépíté e helyet, s annak hire annyira terjedt, hogy a római patriciusok messze földről ide hordaták szeretteik hült tetemeit, hogy e természet-áldotta csöndes mezőn, a cziprusok árnyaiban nyugodjanak. Az arlesli római temetőnek hire még akkor is fenmaradt, midőn már a birodalom feloszlott, az óriási üstökös apró csillagokra törött. A keresztény kor annyi előszeretettel viselteték e folyton ápolts művészi kincsekben gazdag hely iránt, hogy hasonlóképen elhunytjainak nyughelyéül választá. Ariosto és Dante élénken emlékeznek a Rodanus partjain levő csöndes temetőről. Maga nemében egész az új kor közepéig páratlan volt; mert ily teljesen fentartott s jellegét megőrzött római temetőt sehol sem találhatni. A későbbi idők tudományszomja azonban nyitott bányát talált e helyen. A gyönyörű faragású sarkophágokat, urnákat, edényeket, lámpákat, obulusokat elhordták ide-oda francia s olasz városok muzeumaiba, s a tudománynak folyton kamatozó együttes összegét fölválták apró pénzre, hogy mindeniknek jusson, és senki se vegye hasznát. Szélnek lönek eresztve a századokon át nyugvó hamvak; a »siste viator«, — hic situs est« feliratok elvándoroltak muzeumudvarokba, hol senki sem néz rájuk. E hely is pusztulásnak indult. A hősök szétporladt tetemei fölött most robogó vonat rohan végig, s az ott lenn nyugvó praetorok, aedilisek senatorok törhetik

a fejöket azon, minő lárma ez fönt az élő világban, mely még a holtak csöndes álmait sem kiméli.

A nap már nyugvóra szállott, midőn a csöndes temetőt elhagyám. Visszasiettem a városba. A holnapi nap ismét a középkornak volt kiszemelve. Aigues-Mortes-ba szándékozám; ama sötét középkori városba, mely századokon keresztül a földközi tenger egyik kulcsa volt, s mely fényes multját a keresztes hadjáratok idejébe viszi vissza.

Aigues-Mortes, Les Baux pendentja.

XII.

Aigues Mortes.

Ismét egy sorvadó test a szabadban. Aigues-Mortes, a holt vizek városa. Ugy látszik, az ujkor vívmányai elől szaladó középkor nagy sietségében itt felejté e várost óriási falaival, merész tornyaival, időt muló roppant erődtítményeivel, s azóta ott áll némán, egyedül küzdve, harczolva az idők hatalmával s nem engedve annak egy kövecset. Les Baux úgy tűnik föl, mint egy óriási százados cser, melyet a vihar kidöntött s mélyében lassu szúféreg rágódik, mely észrevétlen, de bizton pusztit; Aigues-Mortes fenn áll most is, egyenesen, merészen az égnek nyulva, bár lombjait az idők leszaggaták. Les Baux varázseje a művészetben rejlik, mely előállitá; Aigues-Mortes művészete azon csodás erőben, melyet együtt összesítve hiába keresnénk másutt. Ez is egy darab a középkorból, teljesen sértetlenül, kevesebb művészettel, de annál több erővel. Amazt a középkori nemes művészet emelé, ezt ama vashatalom, mely a középkornak tulajdona volt; az védhelye volt a tudomány-és művészetnek, ez a jognak. Mindkettő, mint a középkor két nagy eszméjének symboluma, még mindig fennáll s nem ismer végpusztulást.

Már Lunelen túl csakhamar feltűnnek a látharon a sötét, komor falak, a szegletes és gömbölyű tornyok, melyek mintegy a földből látszanak kinőve lenni. Közelebb jövén, mindinkább kivehetők a phantastikus alakú erődítvények, mintegy öröklétre épült körfalak, a nehézkes, lomha tornyok a déli nap fényétől s a fölöttük elvonult viharoktól sötétbarnára festve. Körültük vidám rét, mező helyett dögleletes büzt gőzölgő mocsárok, sással, náddal benőtt ingoványok, melyek közepéből mint egy elátkozott vár, nyugalmat nem találó kárhozott szellemek félelmes tanyája emelkedik ki a sötét kőhalom. Rovátkos szagatott teteje messziről olyan, mintha a földöntúli erők hányták volna széjjel. Csak ha egészen közel jövünk, vesszük észre, hogy a kiálló tornyok csücskei, a csipkés falak, az óriási kapuk nyujták e bizarr látományt. Ott fekszik a büzhödt mocsároknak közepette, mint egy kővé aszott óvilági szörnyeteg, szétterpesztett lábaival és karmaival, guggolva a napfényen; nyitott kapui mint nyitott üres szemek bámulnak a közeledőre. Ez Aigues-Mortes.

Különös érzés fogott el, midőn e második holt város falai közé értem. Nem volt abban ama fájó vigasztalás, melyet Les Bauxban éreztem. Aigues-Mortes ijesztő, megdöbentő hatást tesz arra, ki falai közé lép. Mintha egy óriási börtön előtt állana, elképzelve mindazon szerencsétlenek siralmas sorsát, kik ezen érzéketlen rideg falak között elsenyvedtek. Pedig Aigues-Mortes nem volt börtön, hanem határvár, Provence védelme a földközi tenger részéről, mely még a régi időkben sokkal közelebb volt a városhoz,

s ha nem is látott fényes napokat, emléke még sem oly szomorú a történelemben. De külsején oly erős, oly imponans vonásokban írta le magát a középkor, hogy a jelen embere ezen egyetlen helyről el tudná ítélni az egész kort, melyben létrejött. Ezen hatást tette rám is. Azon korban, midőn ezen roppant erő épült, még bujdokolnia kelle az igazságnak, vastag, megvihatlan falak közé menekülnie az erőszak elől; azon korban a hatalomnak kelle képviselni a jogot, az erőnek az igazságot, különben nem lett volna szükség ily egész emberéletet elemésztő óriási erődítményekre.

A nyomasztó benyomást épen nem enyhíték a várfalakon belül megpillantott modern házak, elég széles utcák; számra oly csekélyek azok, hogy csak röpke pillanatokra feledteték velünk, hol vagyunk. A legtöbb épület még a régi állapotban van, a hogy sz. Lajos idejéből hátramaradt, barna, kemény szikladarabokból egymásra rakva, apró fatáblákkal ellátott ablakokkal, alacsony tetővel. A házak mentében, a piacok szögleteiben fölverte magát a fű, utczai gaz, mely különböző nagyságú dombokat képezve, szomorú elhagyatottságra s nemtörődésre mutat. Embert alig láttam az utczákon. Oly néma és holt itt minden, mint Les Bauxban. Csak néha az utcza végén látni valamely különös formájú idegent, vezetőjével nagy sebten feltünni, majd ismét elveszni. Ezek is egyenkint jönnek néhány órára, s azután futnak vissza mint a halottas koporsótól. Aigues-Mortes-on mintha átok feküdnék; ritka turista látogatja, még ritkább, hogy valaki ott töltse az éjt. E helynek nappala is:

oly szomorú, költőietlen, kedélynyomasztó, hogy boldog az utas, ha elhagyhatta. Nagy vezeklőnek kellene magát éreznie, ki elhatározná önként, hogy örökké itt lakjék.

A város főpiaczán, hol mégis némí életjellel találkozunk, áll szent Lajosnak szobra. Igénytelen, szomorú emlék, bár Pradier mesteri kezétől eredt. Aigues-Mortes e lovagias nagy királynak, a középkor e fenséges, kiváló alakjának köszöni létét. Ő emelteté ez iszonyú falakat, e rémes nagyságú tornyokat, erkélyeket, melyek feladata volt a tenger felől jövő ellenségnek utját állni. Innét indult ki 1248-ban aug. 25-én 800 gályával s negyvenezer keresztes vitézzel a hetedik vagyis utolsó hadjáratra. Valódi lovag volt, kora legnemesebb szellemében. Midőn a hatodik sikertelen hadjáratból visszatért, úgy állítá magát anyja, az erőslelkű, s nagyszellemű Blanka elé, mint ki adott lovagi szavát nem váltá be. Új hadjáratra készült. Mintha érezte volna, hogy szép hazáját soha sem fogja viszont látni. Ugy is történt. Szent Lajos, mint király, bajnok és hős meghalt adott szaváért idegen földön, messze országától. Itt hangzottak el utolsó bucsúszavai, s itt mondott Isten-hozzádot a francia nemesség utolsó virága, mely lovagias királynak sorsát osztá. Azóta több mint hatszáz év múlt el, de a historia megőrzé nevét. Tán a romboló idők folyama azért kimélte meg e helyet, hogy egykori hőségnek emlékét, mely e helyhez fűződött, föntartsa. Vallásos francia mainap is kegyelettel gondol e helyre, s úgy tekinti mint egyetlen fénypontot Aigues-Mortes multjában.

Vezetóm az utczák tömkelegeiből kiindulva, a várfalhoz közeledék, s kis ajtón át egy szűk, kőből épült sötét folyosóra vezetete. E hosszú sötét folyosó a tour Constance-nál végződött, mely a várfalakon kívül áll, s mint egy óriási kőből rakott faköpenyeg a város egyik őrtornyát képezi. Egy magas, gömbölyű goth terembe léptünk, melynek feltünő, művészi szép boltozata volt. A terem sötétes; a közel huszonöt lábnyi széles falakon alig arasznyi nyílások vannak, melyeken át nagy ügygyel-bajjal tör be a napvilág.

— Ez volt itt, uram! szóla vezetóm, a protestánsok börtöne. Itt szenvedtek a szegény emberek a rideg falhoz lánczolva egyenkint.

— Protestánsoké, mondja ön? kérdém, e rémes helyen is önkénytelen mosolylyal.

— Igen uram! válaszolá komolyan. Ide záratta be őket szent Lajos, kinek szobra lenn látható a piacon.

Kissé bántani kezdett e históriai baklövés. Végig néztem kalauzomon. Száraz, töpörödött, öreg ember volt, rongyos kék zubbonyban. Arczán melancholikus komolyság ült. Érzékeny ember lehetett.

— De ki mondta azt önnek jó ember? kérdém.

— Tudom, szólt nyugodtan.

— De barátom, vezetett már ön ide több touristát? Elmondta ezt valamennyinek? Nem kételkedett állításán senki?

— Nem uram. Miért is kételkedtek volna?

— Mert a protestánsok épen háromszáz évvel később szerepeltek, mint szent Lajos.

— Az lehetetlen!

Elnevettem magamat. Tudományos vitatkozásba bocsátkozzam e szegény emberrel? De utánam jöhet száz, s az mind elhiszi.

— No hát csak mondja tovább is. Aki szó nélkül meghallgatja, méltó, hogy elhigye. Menjünk tovább.

Egy csinos csigalépcsőn fölfelé haladtunk, míg nem egy második hasonló nagyságú terembe léptünk. Vezetőm szerint itt süttette pecsenyévé szent Lajos a protestánsokat. No a szaga még most is megérzett. Kiállhatlan dohos bűz fogott körül. Innét főlebb menve kiértünk egy lapos tetőre. Míg vezetőm komolyan bizonyítgatá, miként hajigáltatta le innét a magasból szent Lajos a protestánsokat, én végig tekinték a nagyszerű tájon. Ott huzódnak végig a rózsaszín fényben uszó Cevennek; balra a napsugárban játszó vakító apró tükrök, a camarguei mocsárok, st. Gillés felé az ezüst kigyó gyanánt futó beaucairei csatorna, s végül délre a végtelenbe elvesző földközi tenger ragyogó sima fölületével. A plateau fölött még egy kisebb torony áll, mely mintegy az előbbeninek a sapkáját képezi. Vezetőm is szólani akart. — Hagyja abba! Tudom már mit akar mondani. Innét mentek egyenesen a mennyországba a — protestánsok.

Ha e komikusan komoly embert a sors hozzám nem rendeli, aligha lett volna okom Aigues-Mortesben nevetni.

A fönséges kilátásnál, mely onnét a magasból nyílik, még nagyobb szerű azon látmány, mely a ma-

gasban álló szemlélőnek lábai előtt terül el. Az egész vár előttünk van számtalan tornyaival, csarnokaival, lőréseivel, keskeny s alacsony ablakaival. Tizenkilencz óriási tornyot látunk onnét, melyek magánosan vagy párosan az egész fal mentében elvonulnak. Mindeniken többé-kevésbé művésziés goth izlésű faragványok láthatók. Az egész sértetlen s alig látszik néhány kődarab hiányozni. Mintha eredetileg is ily barna kőből lett volna emelve. Csak itt-ott vonulnak el a fal hosszában dús fügefabokrok felhuzódva egészen a párkányzatig. A magasból tekintve valódi párja Les Bauxnak, csakhogy szemlélete nyomasztó s leverő.

A várfal hosszában levő tornyok közül egy mind alakja-, mind terjedelmére nézve feltűnő. Az ugynevezett burgundi torony. A tizenötödik század első felében a királyi csapatoknak ellenálló burgundok ide vonultak. Az utolsó csepp vérig védelmezték magokat. A király katonái minden lépést e toronyban drága élet árán vásároltak meg. A hős burgundok egytől egyig elhullottak, s hulláikat azután betemették sóval, hogy a veszélyes kigőzölgéseknek elejét vegyék. Egy századdal utóbb e véres jelenet színellye már királyi teremmé lőn átalakítva. Midőn V. Károly hatalmas vetélytársát, I. Ferenczet Paviánál foglyul ejté, a minden tévedései mellett nagy király e teremben tanácskozáék a szelid V. Károlylyal, melynek vége kölcsönös kibékülés lőn. Károly császár dicsőségteljes tunisi hadjárata után történt e jelenet, midőn a nagy fejedelem K a i r ó bevétele után husz-

ezer keresztény foglyot szabadított meg a pogányok rabszolgaságából.

Hajdan Aigues-Mortes, s annak tengeröble híres hely volt, s a régi nehézkes vizijárművek ott horgonyoztak közel a város falai alatt. A tizennegyedik században még rettegett volt neve a földközi tenger szabad lovagjai előtt, s minden hajós hálát adott az Istennek, ha hosszú vándorlás után megpillantá Aigues-Mortes világító tornyát. Most már eltakartott falai alól a tenger, s undok mocsárokat hagyott hátra, melyekben másfél mérföldnyire a világ minden vizimadara, félig vad bivalyok ütöttek tanyát. Rongyos földrészen fekszik, közel a Rhône deltájához, mint egy a szárazra kilökött amphibium, mely összeaszott az égető nap heve alatt, s ott maradt mint temetetlen hullája a középkornak.

Még egy rövid sétát tettem e mesés városban, s nem mondhatom, mennyire örültem, midőn a cheval blanc-fogadó előtt, egy Lunel felé induló társaskocsit találtam. Épen egy hely volt még üres. A kedélyes bérkocsis kissé szabadkozott; a hely ugyanis egy uri ember számára volt föntartva, ki még ott kóborolt valahol a falakon, de egy kezébe nyomott félfrankos minden leskiismeretfurdalásait eloszlatá. A délfranciaországi bérkocsis egytől egyig mind igen capaciálható ember. Egy nyelvet megért mindenkinél, ha pénzt nyomnak a markába. Becsapta a kocsi ajtaját; néhány biztató szót intézett lovaihoz, azután elvágtatott.

Lunelben egy órányi időm volt még az utolsó vonat megérkeztéig. Ezt arra használtam föl, hogy

a híres luneli bort megizleljem. Minőségéhez képest ez volt a legolcsóbb bor, melyet déli Fanciaországban élveztem. Egy frankért egy üveg tiszta luneli bort serviroznak. Mire az üveg kiürült, a vonat megérkezett. Estére már Nimesbe értem.

XIII.

Nimes.

Ki vannak feszítve a velariumok az óriási szinkör fölött. Kolossális pálmafarudakon színes, tarka vászonlepedők terpeszkednek szét, hús árnyat adva Nemausus összegyűlt népének. A roppant körönd harminczkétsoros gyűrűzetes ülőhelyein hemzseg a nép, festői tarka öltözetben. Lenn a korlátnál szőnyeggel, bársonnyal bevont kőpadokon körben ülnek a patriciusok nejeik- s gyermekeikkel, fönnebb az ordo equestris tagjai, tovább a plebejus nép, legfelül a legionáriusok, s a csőcselék. A szinkörön kívül, az óriási magas fák ágain, mint csiripelő verebek, a kiszorult gyereknépség helyezkedék el az ingyen páholyban ujongva, kiabálva, silány élczetet szórva le a magasból. Alul a fák mentében tarka bódék, sátrak, melyekben csemegét, hűsítőt árulnak. Katonák, örömlányok, árusok, czivakodó, lármázó népjár- kel köztük. Ezek már kiszorultak a szinkörből; pedig kár. Ma Nemaususban nagy nap van. Az új prefectus tart népünnepet. A székfoglalás napja. E napon a városban mindenkinek örülni kell.

Már megfűtták a tubákat. A praefectus épen most lép páholyába. Hófehér palást takarja izmos

vállait. Arcza sima, szakáltalan mint az imperatoroké; feje vékony ezüst karikával van átszorítva. Négy rabszolga helyezi el a bibor-vánkosokat, hogy kényelmesen üljön. Körülte Nemausus legszebb hölgyei, ledér, kihívó öltözetben, epedő pillantásokat vetve a deli férfiú felé, ki mogorván, tagjait palástjába burkolva fáradt szemekkel tekint körül, s szemei sehol sem pihennek meg. A hemzsegő nép üdvivalgásba tör ki, kendőit lobogtatja a praefectus felé. Az nem látszik észrevenni a kitörő hizelgést, a szerelmes mosolyt, az üdvriadásokat. Tekintetével ott kóborol az óriási körönd legmagasabb ülésein, hol a legióbeli katonák tanyáznak. Tudja jól, hogy csak azoktól függ, hogy a halálra induló gladiator caesarnak üdvözölje. Galba, Otho, Vitellius is a legióknak köszönhetik, hogy imperátorok lettek. A többi néppel nem törődik.

Lenn félmeztelen rabszolgák egyengetik a porondot, ügyelve a ludorum magister kiáltozásaira, ki fontos hivatalának érzetében nagy buzgósággal osztja parancsait. A közönség mulattatására nagyokat rúg a lomha ficzkókon, vagy korbácsával jókat húz hátaikra. Még néhány percz, s a küzdőtér készen van.

— Nini! kiált le egyik gyerek a szinkörön kívül álló fa tetejéről. Már jönnek a gladiatorok. Nézd Casca! Az ott Rufus, a massiliai; az egy óriás; mellette lépdel Varrus, a »nemausi angvis«. Jaj beh sovány, kölyök az.

— Gaja konyháján él! szolt kaczagva a másik, vakmerően előre kúszva egy fityegő ágon.

— Hatan vannak. Az az utolsó, ha jól látom, Legulus. Most is részeg. Minő veres pofája van.

— Majd fehér lesz, ha kijózanodik. Vigyázatok!

A hat viador végig haladt a körben, azután megállott a praefectus páholya előtt. Csengő, merész hangon elmondá az ismert üdvözetet, azután a küzd-térre indult.

A remitő jelenet megkezdődött. Mint hat orosz-lán vívotta hat hős a küzd-téren. A föld dobogott kemény lépteik alatt. A felszálló por néha eltakará alakjait. Szúrta, vágta ellenfelét mindenik, ahol érte. A nép tombolt. »Rajta, Rufus! Ne hagyd magad, Legulus! Az arcok kikeltek, a szemek kimeredtek, minden néző tekintetében vad gyönyör s elragadtatás pokoli vonásai. Hárman heverték már a porondon tátozó sebekkel fődötten, midőn egy páholyból sugár, magas, fehérbe öltözött hölgy feláll, kiterjeszti karját, s jobb hüvelykjét lefelé fordítja. Az a hölgy tisztos arczával, ősz fürteivel Laelia, vesta szűz. Neki van joga megadni a jelt a kegyelem-döfésre.

A jelenet elmulik. A holtakat kihordják. A győztesek sebekkel rakottan kitántorognak. Az első felvonásnak vége van. A zaj lecsillapodik. Sokan eltávoznak a következő jelenetig hűsíteni magokat. Lenn, az óriási köröndben roppant szivattyúkat vonszolnak elé, s rózsavizet fecskendeznek a népre. A tuba ismét jelt ad, — most jönnek a gyors futtatók.

Nyolcz kocsit vonszolnak be a porondra. Mindenikben négy ló van befogva; mind a négy egymás mellett. A versenyzők tarka selyemöltözetben, rózsas-

koszorúval a fejen, elrendezik kocsijaikat; fellépnek a hátulsó s nyitott, alacsony alapra, szétbontják ostoraikat. A futtatás megkezdődik. A festői tömeg egy óriási kivehetlen gomolylyá zavarodik össze. Eszeveszett gyorsasággal törnek előre. A nép a padokon feláll, a kölykek künn a fákon üvöltenek, sivitnak. Nőgatás, kiabálás, kaczagás, taps légrázó chaoszá olvad össze. Néhány szekér felfordul, a többi keresztül gázol rajta. Az összetört, szétzúzott kocsisokat a megriadt lovak darabokban hurczolják magok után. Csak midőn a fellegszerű por leszáll, látni a győztes büszkén kimagasló alakját, amint rhedájának aranyzott csúcsára áll, s vasmarokkal visszاسzorítja feldühödt lovait. A többi szerte hever a porondon; ember, ló, kocsi apróra törve, zúzva.

A kép ismét eltűnik s jó helyébe más. Ijesztő állatbögés hallatszik. A körönd rendezői félelmes sietséggel kotródnak el a szintérről. Ideje is már. Az éjszaki alsó nyílás megnyílt rekeszén egy hatalmas bika rohan a küzdőterre. Bőszülten nyargal körül, s vérben forgó szemeit a földre csüggeszti. A néző sereg roppant zsavajjal fogadja. A szörnyeteg állat egy perczre föltekint; megpillantja az ordító tömeget, halk morgást hallat, azután nehézkes léptekkel baktat körül a köröndben. Néha a párkányzatra fölteszi két lábát, sunnyogó merev szemekkel bámul, szaglál, merre menekülhetne; hiába! A párkányzat oly magas, hogy azon keresztül nem hatolhat. Majd előjönnek a venatorok szalagos nyilaik- s dárdáikkal. Célba veszik a roppant állatot. Az első lövésre szilaj düh-hel rohan megtámadóira, azután mintha tudná, hogy

csak ingerelni akarják, végig fekszik a porban, vérző fejét befúrja a földbe, s csak néha rázkodik meg, ha egy éles nyíl bőre alá furódik. A venatorok megtették kötelességüket, s eltávoznak.

Most jó a nagyszerű jelenet; a déli alacsony ajtó láttatlan kezek segélyével megnyílik, s három kiéhezett párducz szökel a szintérre. Midőn a napvilágra kijönnek, egetrázó tapsvihar üdvözli őket. A három fenevad megijedni látszik, vállalai közé kapja fejét, s szorongó elfogultsággal pillant körül. A bika ott a szögletben meglátja ellenfeleit, felhasználja e néhány percnyi időt, hirtelen felugrik, s mielőtt a bámuló macskafaj észrevenné, villámgyorsan közéjük rugtat, s a jövő pillanatban már egyik a levegőben bukfenczet vetve felhasított gyomorral hull alá a porondra. Annál ügyesebb a másik kettő. Egy pillanat, s az óriás állatnak nyakán terem; husába mélyeszi éles fogait s körmeit. A megvadult barom bőszt futást kezd, piros nyelvét kiöltve, rémitő orditással száguld körül, de ellenét nyakáról le nem rázhatja. Nyomában van a harmadik, a legvénebb párducz, ez már tapasztaltabb. Egy fordulónál megvárja ellenfelét, leül a földre, s farkával a porondot verdesi. Az üzött bika neki rohan, szügyébe szegett fejével, — a jövő pillanatban rémitő bögéssel dől el. A párducz torkát szakasztá szét.

Nemausus népe tapsol, örjög; kezeikkel, kendőikkel intenek a praefectus felé, ki bársonyos páholyában aristocratikus hidegvérrel nézi a jelenetet. — Galloknak való játék ez! mormogja fogai között, s

visszaemlékezni látszik a római amphitheátrum dics-
teljes napjaira.

A jóllakott fenevadakat visszaterelik oduikba. A szintér ismét puszta lesz. A vomitoriumok megüresednek, a nép tódul kifelé. Az utolsó jelenetre van még elég idő. Künn a gyerekek is lemásznak a fákról, s elvegyülnek a szinkör körül hemzsegő nép közé. A praefectus rabszolgái ezüst üstöt helyeznek a nagy ur lábai elé, melyben izzó parázs van. Arra azután ráhintenek aromákat, keleti illatos gyantát, s a felszálló fehér füstgomoly bódító illatot terjeszt maga körül. Lenn a szintéren elzárnak gondosan minden nyílást, apró, csodálatos mivű, aranyozott orru hajócskákat erősítnek meg a párkányzaton. Azután nagy erőlködéssel fölemelnek egy kettős reteszt, s néhány pillanat múlva vad bömböléssel rohan be azon a legtisztább, felfogott esőviz. Mire a nép ülőhelyeit elfoglalja, a szinkör egy óriási tavat képez, melynek tükrén tarka zászlós sajkák himbálóznak. *)

Megkezdődik a legszebb, a legmulatságosabb játék. Egy regatta, s tengeri csata az ős római korban. A néző sereg most ismét ember lesz. Megszeli-
dült vonások láthatók az arczokon. A gyermeksereg ott künn ennek örül legjobban. A játék után szabad nekik is a vízben lubiczkolni. A cifra apró gályák, sajkák küzdelembe merülnek, a megmozgatott víztömeg kiveti hullámaait az alsóbb ülésekre. Egy-egy csónak felfordul, népsége kaczagva úszik tovább a víz-

---

*) A csatorna, melyen a vizet a szinkörbe vezették, négy láb széles és hét láb mély, s még most is látható.

ben. Ezer szem kellene ide, hogy mindent láthassunk. Az egész kép folyton mozog és változik. Az uszó fők eltűnnek a víz alatt, majd újra felbukkannak. A tuba megszólal ismét, hosszas, panaszos hangon, s a játéknak vége van. A nép tódul a fanum felé. *)

A praefectus fölkel páholyából, utána a nép. A gyermeksereg rohan befelé, hogy a maradékhoz juthasson. Az idő is elsötétül szépen. A felhők közül kibukkan a hold. Nemausus népe már széjjeloszlék. A szintér néma és csöndes. Most eresztik le a vizet. S im ott a fenéken, az undok iszapban hevernek a belefultak, kiket már Nemausus népe nem lát, csak a felettök reszkető hold halvány világa vet rájuk kísérteties világot.

Ime egy álmom a régi római világból, midőn Gallia dicsekvék azzal, hogy a mindenható Rómának — provinciája.

Tizenhat század mult el azóta, s a roppant amphiteatrum áll mai napig is. Ott mászkáltam szédítő gyűrűzetein egy magamban. Nincs a nagy római hatalomnak egyetlen emléke, mely az idők romboló hatásának inkább ellenállott volna, mint ez. A két emeletes tojásdad alakú roppant szinkör hatvan egymásba fonódó iveztből áll. Remeke az építészetnek. Voklatról itt szó sincs. Az egész kolossális négyszögkövekből **) van egymás tetejére rakva, s egyszerű vékony vaspántokkal összeszorítva. Kivülről mesterileg

---

*) A mai Maison carrée. Most is teljesen épen áll, néhány lépesnyire a színháztól.

**) Minden darab egy öl magas és három öl széles.

faragott kettős oszlopsor veszi körül. A hatvan kapuboltozat most külön-külön vasrácsozattal van elzárva. Minden kapu alatt pompás, kényelmes lépcsők vezetnek a felső galleriákba. Fenn az egész épület tetején gyönyörű attika vonul végig. Még láthatók a nyílások, melyekbe az óriási rudakat erősíték. Azokon voltak kifeszítve a velariumok.

Benn festői kép tárul elénk. Harminczkét sor ülőhelye van, melyekhez kényelmes feljárások vezetnek. Teljesen ép. Minden hiányzó darab ki van pótolva. Láttam a világ két legszebb amphitheátrumát, a római colisseót s a veronai arenát. Azok szomorú romok. Ez legtöbb részében ép. Husz ezer nézőt volt képes befogadni.

Sohasem éreztem annyira, mily mértékben vagyok hajlandó egy mai divatos bűnre, mint midőn e roppant kőszörnyeteg bordáin járkáltam. Nagyon is erős szédelgés fogott el. Midőn a legmagasbb gyűrűzetre felhatoltam, s a régi Nemausus mai modern képén onnét a magasból széttekinték, aggasztó félelem fogott el. Nem szégyellem megvallani, hogy lejövet sok jeles hazafi példáját kényszerültem követni, s valódi bravourral gyakorlám magamat a csúszás-mászásban. A jámbor muzulmánok magasztalt fináncziája sem volt soha oly ingó állapotban, mint becses személyem. Ma sem tudom megérteni, miképen jöttem le ép-kézláb.

Lenn a podiumon, melynek fővényét haldokló gladiátorok öntözék be kihulló vérökkel, jelenben egy szinpad összeállításával foglalkoztak. Oda sétáltam a munkások közé, s megkérdeztem a nagy buzgóság okát.

— Holnap délután nagyszerű előadás lesz itt, — mondá egyik szolgálatkészen. X. hires lovar-társasága fog föllépni. Olvassa ön a plakátokat. Ott lóg egy.

— Bikaviadal is lesz ?

— Nem uram ! Azok csak tavasszal tartatnak.

— Miért éppen tavasszal ? mondám, némileg boszankodva, hogy e helyütt nyilnék ugyan alkalmam e sajátságos népmulatságot megnézni, ha a derék város nem rendezné éppen akkor, midőn a középajtájú turista még mind otthon van.

— Az nagyon természetes, szólt a munkás nevetve kérdésemén. A tavasz a bika-saison. Akkor minden bika dühös.

— Vagy ugy. No lám ! Erre a gondolatra nem is jöttem volna magamtól. Megköszöntem a felvilágosítást.

Kisétáltam a köröndből, miután hosszas kóborlások után sikerült ismét megtalálnom azt az ajtót, melyen bejöttem. Az épület kívülről is imposáns. Nem áll oly szabad téren, mint a római vagy veronai, sőt egészen körül van véve modern-alakú emeletes palotákkal, s ezáltal sokat vesz benyomásából, de ijesztő nagyságú masszív falai, hatalmas ivazetei még mindig hirdetik ama már rombadőlt nagy hatalmat, melynek létét köszöni. Alig látszik rajta valamely sérülés. Pedig a középkorban is nagy szerepet játszott. A rövid-éltű vandálok várerődnek használták. Megrakták tetejét tornyokkal, falait lőrészekkel ; széles, világos csarnokaiban termeket, laktanyákat rendeztek. Biz abban ellakhatott egy egész hadse-

reg, Később azután, hogy e középkori sáskasereg amint jött, nyomtalanul elpusztult, sok évszázadon át állott a roppant épület kitéve az idők pusztításainak. Senki sem törődött vele. Mint gazdátlan jószágoknak azonban csakhamar akadtak birtokosai. A nimesi szegények, naplopók, csirkefogók ütöttek tanyát tágas falai között. Mint az istenadta verebek, fecskék összevissza, minden alkalmas zugban ott fészkeltek. Ha azután egyik másik rongyos iparlovagot a rendőrség elfogni akart, hogy tisztességes állameltartást szerezzen neki, amint megérdemelte, volt dolga, míg ez összevissza épített, ragasztott kunyhókon, kalibákon keresztül hatolva megcsipette. Ez adta a derék francia kormánynak az eszmét, hogy mégis szégyen egy 60 ezer lakóval bíró város közepén egy általán ismert zsebmetszőkaszárnyát eltűnni. Egy napon kipörkölték onnét valamennyit. Amit hét évszázad e dicső emlékhöz hozzáragasztott, mint oda nem illőt, gondosan eltávolítottak. Még most is tisztítják és javítják. Az utókor nagy hálával viseltethetik e tolvajok iránt; nekik lehet köszönni, hogy a kormány az ó-kor legszebb remekeinek egyikét a végpusztulástól megmentette.

Az amphitheatrumhoz néhány lépésnyire áll a régi Nemausus második érdekes maradványa. A maison carrée. Ez nem nagyságával, hanem művészetével hat. Harmincz, művészileg faragott elegáns korinthetai oszlopon nyugszik egy lapos, csúcsos ékbe végződő tetőzet, elül a homlokzatánál széles háromszöget képezve. Egészen olyan, mint a régi Theseustemplom. Széles, kényelmes lépcsők vezetnek föl

hozzá. Teljes, tiszta példánya a római templumoknak, minőket a császárság aranykorszakában építettek. Valaha nyitott csarnokot képezett; most az oszlopok közötti tért, kivéve elül a homlokzatot, beépítették szépen. Az oszlopok, s a művészien faragott párkányzatok egészen feketék már. A homlokzat háromszögének udvarában kivehető a felirat, melyet tudós régiségbuvárok ighen fejtének meg:

»C. Caesari Augusti F. Cos. L. Caesari Augusti Cos. Designato, Principibus Juventutis« vagy is ez épület Agrippa fiainak Cajus Caesárnak, s Lucius Caesarnak, kiket Augustus császár örökbe fogadott, volt felajánlva. Ha ez áll, ugy ezen épületet épen akkor emelték, midőn Krisztus Urunk született. Tán helyesebb a nézet, hogy később, Jeruzsálem elpusztulásának éveiben építették.

Erről az épületről is megfeledkezett az enyészet. Töméntelen generatiót látott maga körül létrejönni s elpusztulni. Sorsa is tarkabarka. Volt már kórház, városház, istálló, zárda, — jelenben pedig muzeum. A széles, négyszögű vasráczozat, mely körülvész, egész udvart képez körülé. Az udvar tele van régi római emlékekkel. Colbertnek fejében forgott ezen egész templomot Párisba vitetni; hanem mivel egy kissé nehéz volt, szerencsére abbahagyta.

Nimest a régi időkben kis Rómának nevezték. Ép ugy mint az örök város, hét halmon épült. Azon korban a római előkelő világ nagyon örömet tartozkodék falai között. A lakosok száma négyszerannyi volt, mint most. Nincs is déli Franciaországban hely, mely oly gazdag volna régi római épüle-

tekben, mint Nimes. A közel eső jardin de la Fontaineban van Diana nagyszerű temploma; romjai mutatják, hogy valaha fenséges épület lehetett. A halom tövében áll ama csodás bőségű forrás, mely Nemaususnak létet adott. Ennek habjaiban találták a mult században ama remek »torsót«, mely méltó párja a rómainak. Innét távolabb kacskaringós uton feljuthatni az ugynevezett Tourmagehoz. Ez egy római sírbolt. Három etageja most is áll, s közel kétszáz láb magas. Hasonlít Hadrián sírboltjához, vagyis az angyalvárhoz, Rómában.

A város most is colossális falakkal van körülvéve. A kapuk közül némelyek, mint a porte Auguste, mely a régi via Domitianara vezetett, még teljesen épek. Régiségbuvárok előtt e hely gazdag bánya most is. Nemcsak a város maga, de több órányi távolságra az egész vidék tömve van római emlékekkel. Nem is lát az ember sehol annyi tudóst együtt, mint Nimesben és vidékén. A közel fekvő pont du Gard a legszebb aquaeduct, mely épségben fönmaradt.

A mai Nimes egészen modern város. Széles boulevardjai, barátságos házai, emeletes palotái, árnyas sétányai elhitetnék velünk, hogy Páris egy faubourgjában vagyunk. Ugy látszik, a történelem muzsája megszerette e helyet. Most, miután már nincs világraszóló szerepre hivatva, másképen kárpóttatik e veszteség. Nimes, az eleven, üde délfranciaországi város arról nevezetes most, hogy hires embereket ad a francia nemzetnek. Azt nem is említjük,

hogy a legnagyobb római császárok egyike, Antoninus Pius itt született. Kezdjük az újabbaknál. Itt született Nicot János ur, kinek sok magyar emberrel együtt én is nagy hálával tartozom. Ez hozta be Európába a dohányt, sok elbusult hazafi s tobákos öreg ur nagy vigasztalására. Trancat, ki szintén itt született, a szederfát honosítá meg, s ezáltal jótévője lön Provence- s Languedocnak. Itt született a nemeszivü Flechier, e nagy pap és emberbarát, azután egy csomó nevezetes emberen kívül még Reboul Jakab mesterségére nézve becsületes péklegény, másik mesterségére nézve pedig ünnepeelt népköltő, kinek ép oly könnyü volt költeni egy berdót, mint meggyurni egy balladát, — végül Guizot, a kevéssel ez előtt elhunyt tiszta, önzetlen államférfi, s nagy történész.

Nem itt született, de itt szokott tartózkodni és pedig meglehetősen elősz eretettel egy más valaki is, kiről már eddig sokszor szólottunk, de illő, hogy őt közelebbről bemutassuk. Ezen nemszeretett valaki a — m i s t r á l. Egy kimondhatlan barátságos szörnyeteg; lakik a montventouxi sziklahasadékban, s onnét szokott kijárni portyázásokra. Ezen gonosz udvariatlan éjszaknyugati szél az, melyet Strabo valódi történészi gorombasággal így fest le: »A circesius (= mistral) heves, borzasztó szél, mely a sziklákat megrepeszti, felforgatja, embereket, állatokat feldönt, lehuzza az emberről a ruhát, kiveszi kezéből a fegyvert, az ellenállót földhöz vágja, s csontjait összetöri.« Ez impertinens szörnyeteg túlélte a

századokat, s most is oly erős, oly pajzán, oly goromba, mint Strabo idejében. Századokra megy a panasz ellene, föl sem veszi. Mintha nem is neki szólna. Rendes útja a hegyekből kifelé, a Rhone-völgy hosszában egész a carmagnei mocsárokig; utközben betekint minden közbeneső városba, faluba. Csinál zenebonát, hogy elég három hónapra. Az embereket tisztességre tanítja, leveszi kalapjokat; aki nem fut előle, azt földhöz teremti, meggyomrozza. A nőkkel csunya tréfát üz; elszedi kalapjokat, ernyőiket, chignonjaikat, — elemel tőlük minden elemelhetőt. Valahol nyitott ajtót talál, vagy ablakot, azokba rögtön belekapczászkodik, rútol összepofozza valamennyit. Nagy pikkje van a lógó borbélytányérokra, czégérekre, czimtáblákra. Ezeket nem szenvedheti, kitekeri a nyakukat. Ha épen igen rossz kedve van, neki esik templomtornyoknak, kéményeknek, háztetőknek, szétzúz, tör, lehajigál mindent. Így sétál végig a völgyön egész a mocsárokig. Ott megla pul egy ideig, s midőn az épen nem kellemes mocsár bűz megüti orrát, bősziült nyargalással iramlik vissza a durencei völgybe, s Etang de Berren át, neki rohan a tengeri alpoknak. No ezek a kemény legények viszatartják, különben bemenne Olaszországba, hova régóta vágyik.

A természetnek e faragatlan gyermeke izetlen játékait rendesen öt, hat, kilencz, ritkán tizenkét napon át üzi. Ha naplemente előtt megszünik játszani, akkor baj van; mert másnap azután infámis szemtelenné lesz. De ha naplemente után is sir, fütyöl, tánczol, bömböl, — akkor éjjelre elalszik. Nagy ficzkán-

dozásában szörnyen megszomjazik. Felszarít minden nedvességet. Csak egy jó származik belőle; magával visz minden rossz miasmát, s ahol elvonult, nagy ugyan a pusztítás, de a levegő tiszta.

Ezen hosszúlábu szörnyeteg (egy másodpercz alatt husz metert ugrik) rendes vendége Avignonnak, Nimesnek, a Rhonevölgyi városoknak, egytől egyig Volt szerencsém megismerkedni vele a nimesi octogonon. Mondhatom, nem nagyított sem Strabo, sem valamennyi historikusa a világnak, ki valaha róla irt. Csak annak örültem, hogy nem csipett meg az amphitheatrum tetején. Nem lévén fontos személy a társadalomban, ki lettem volna téve a szerencsének, hogy aeronautává váljak. Kalapok repültek, házcserépek hullottak, emberek futottak, kocsik vágattak, a boulevardi fák mint sétapálczák meghajlottak, vágni való por mindenfelé. Ugy megijedtem, mintha képviselővé választottak volna. Befutottam egy kapu alá, hol menten rám zárták az ajtót. Egy negyed óra mulva némileg megszűnt e boszorkány-polka. Kimenekülhettem. Siettem el e megátkozott városból, hol az ember látatlan ellenséggel kénytelen küzdeni. Ott hagytam templomait, muzeumait, ritkasági gyűjteményeit, elég volt nekem ez az egyetlen — ritkaság. A nehéz kő, melynek köszönhetem, hogy e goromba szél a levegőbe föl nem kapott, mint egy pelyhet, csak akkor esett le szivemről, midőn ismét benn ültem a vagonban. El is tettem e követ emlékül. Majd ha egyszer hozzájutok, kifaragtatom rá megczibált saját becses alakomat. No majd kifo-

gok rajtad! gondolám magamban, s megfordítám kocsim rudját, hogy a sarkamban járó gonosztevőt elhagyjam. Mire a mistrál elérte a camargnei mocsárokat, (hogy fulladna bele egyszer) már én akkor Ceteben voltam.

XIV.

Cette.

»Ne gondolj a holnappal; viselje minden nap a maga terhét.« . . . Ezt mondja valahol Knebel, anélkül, hogy oly acsarkodó démonok kergették volna életében, minők engem űztek el Nimesből. Montpellierben kiszálltam volna néhány órára, ha üldöző szellemem bántó sohajtásait nem érzem még hátam mögött. Különben is a vonat e nagy városnál elég sokáig időz. A sors azonban, mely mint Jean Paul mondotta:»legtöbb alaptalan apprehenziót kénytelen az embertől eltűrni«, megelégette siralmas ijedtségemet s kárpótolt más uton.

A vagonban ketten valánk, én és egy fiatal végzett orvosnövendék, ki éppen akkor jött diplomájával a montpellier-i híres egyetemről. Előtte való napon rigorozálván, roppant bőbeszédűségét nem tudom minek tulajdonítsam; annak-e, hogy az izzasztó vizsgákon annyira belejött a beszédbe, hogy mint kilőtt puskagolyó nem tudom hol fog megállapodni, vagy pedig annak, hogy ugyanott tanusított szerény hallgatását itten kárpótolja? Szóval, a jeles fiatal ember másfélnapos doktor létére beszélt annyit, mennyi elég lenne egy jubiléris vén orvosnak, ki meg-

népesítette a temetőket, ennél fogva vannak érdemei s van miről beszélnie.

A régi *mons puellarum*, — nem tudom honnét vette nevét, — mai napig is nevezetes az ő egyeteméről. Az orvosi facultás a legrégebb időktől fogva ezen egyetemen volt a leghiresebb franczia földön. Falai közül világhírű orvosok, sebészek, mütők, s egyéb becsületes emberfaragók kerültek ki. Még most is az orvosok hazája s bölcsője. Itt tanult és végzett a híres *la Peyronnie* is, XV. Lajos ismert sebésztudora, ki nagy ügyességgel tudott eret vágni szeretett királyának karján és zsebén; *Arnold Bachurne* a vegyészeti első fejedelme korában és sok mások. Itt nyerte a doctori diplomát *Rabelais* is, kinek köpenyét a tudori felavatásnál maig is használnák, ha szét nem mállott volna. A montpellier-i orvosi egyetemnek oly előjogai voltak, sőt részben most is vannak, minőket senkinek sem kívánok. A halálra ítéltet, a valamely kikeresett halállal kimúlt öngyilkosokat, curiosus örülteket, csodaszülötteket, mind ezen egyetemnek ajándékozzák feltranchirozás végett. A nagy forradalom alatt oly bőséges szállitmányok jöttek a boncztermekbe, hogy azok nem győzték befogadni. Pedig csak a javát küldték. Szóval *Montpellier* most is a tudós orvosok *seminariuma*. Képzeltetni tehát, minő tisztelettel néztem fiatal utitársamra, ki ezen világhírű gyárból épen most került ki.

— Ön valóban irigylésre méltó, uram! mondám neki, midőn tudományos *essayjében* megállapodva, egy kis időt engedett arra, hogy én is közbeszóljak. Azon véleményben vagyok, hogy önöknél a doctori

czim, ép azért, mert ritka, nagy jelentőségü. Nálunk ha nem is oly mértékben, mint Németországban, hol minden ötödik ember doktor, nem sokat adnak rá. Az egész igen felületesen megy, kivéve a hittani szakot. Ott meg van még a régi szigor.

— Oh nálunk nagyon megforgatják az embert, válaszolt tüzzel. Az elméleten kívül a gyakorlati téren is teljes otthonosságot kell kimutatni. Ezen szigor kiváltképen alkalmaztatik Montpellierben.

— Annál biztosabb alappal bír az ön jövődjöje.

— Elhiszem azt. Hat évi cursus, hét évi praxis! Sokat mond. Már kaptam is meghívást egy igen tisztes hivatalra. Tanárain egyikének ajánlata folytán a beziersi halottkém állására van kilátásom.

Lehetetlen volt a mosolytól visszatartanom magamat.

— Hogyan, uram! Ön halottkémnek készül?

— Bocsánat, az igen szép, fontos és hivatalos állás. Mellette a magán gyakorlatra is idő marad.

— De, mondám, előttem mégis egy kissé furcsának tünik föl, hogy ön uram, ki a világhirü montpellier-i egyetemen tanult, ily hivatalra vállalkozik.

— Meg nem érthetem, miért találja furcsának?

Megmondom. Előre bocsánatot kérek, némileg járatlan vagyok az ön sphärájában. Ha önöknél is ugy lenne a dolog, mint a chinaiaknál, kiket mi ki-nevetünk, pedig okosabbak nálunknál, akik ugyanis addig fizetik az orvost, mig egészségesek, — s ha megbetegszenek, nem fizetnek semmit; az orvosnak tehát nagyon is fontos kötelessége, hogy patiensét meggyógyítsa; — ha ugy lenne a dolog, nem szóla-

nék semmit. Honny soit qui mal y pense! Lássa nálunk megforditva van. A szegény orvos is élni akar; mi természetesebb, mint hogy az ügyes ügyvédként, ki a pört halasztja, hogy belőle élhessen, hasonlóan huzamosítja a kurát. De a dologra! Ön halottkémnek készül. Jól van. Tudja mi ebben a furcsa?

— Épen arra vagyok kíváncsi.

— Nos hát, ön kritikusa akar lenni kollégái műveinek. Uram, a bíráló mindig fölötte képzei magát azoknak, kiknek munkáit bírálja. Ön még nem küldött másvilágra patientseket, tehát még nem jelentek meg művei, s már is bírálni ohajt.

A fiatal ember cordialiter elnevette magát. Megtalálta ő is a komikumot.

— Uram, ha valahol, ugy nálunk mindenenk fölött nehéz a kezdet. Az ügyvédi és orvosi pálya az, melyen az ember a legszebb ismeretek mellett nem boldogulhat, mig valamely bármily csekély hivatalos állásban meg nem ismerik. Elhitheti nekem, a hivatalos állásnak sehol sincs oly nymbusa, mint nálunk. Az a sergent ott, ki a sortie megett áll, csekély ember, de nézze komoly arczát, feszes állását, ő hivatalos személy, azt érzi. Ön nem is hiszi, hogy az én leendő hivatalos állásomnak mennyi előnyei vannak.

— Erre én lennék kíváncsi.

— Tehát, szolt jókedvüleg, először is hivatalos állásom előtt minden ház megnyilik, főranguakhoz, gazdagokhoz, ugy mint szegényekhez bejutok. Az ismerettség megvan. Midőn a holtat vizsgálom, alkalmam nyilik megjegyzéseket tennem annak helyes,

vagy helytelen kezeltetését illetőleg. Nem fogok késni kimondani, hogyha én kezeltém volna mint beteget, most élne. Ez, uram, a renommét emeli.

— Ah uram! mondám nevetve, ön megéli azt, mit Nelatonnak mondott egy hizelgője midőn egy betegének uj orrot faragott: »alig várom uram, hogy orromat elveszítsem, s ön által ujat csináltassak.« Most már értem az ön lelkesedését. Nem akar azok közé tartozni, kikről Scarron mondá: — les doctes assassins, que nous appellons médecins!

A fiatal embert egy kissé kellemetlenül érinté ez utóbbi megjegyzés. Mire azonban Cettebe megérkeztünk, kibékült. Nem tartozott azon jellemek közé, kik gyanus voltukat épen azzal árulják el leghatározottabban, hogy minden ártatlan tréfáért megapprehendálnak. Mert tagadhatlan, hogy a legelzárkozottabb jellemnek egyik kulcsa az, megfigyelni, miért szoktak bizonyos hozzáférhetlen emberek megharagudni. A komoly vád, ha alaptalan, fölkelti a védelem szükségét minden jellemteljes embernél. A tetetőket meg lehet ismerni arról, hogy a tréfán is felháborodnak.

Szinte sajnáltam, hogy a montpellier-i egyetem legujabb sütetü tudorától el kelle válnom. Cette ugyanis nem azon város, mely valamely turista czélját képezze, — hanem a délfranciaországi utban aféle pihenő hely, melyen az ember megállapodik, mert tovább nem mehet, mert utóvégre is az örökös hajszot megunja. Udvariatlannak kell lennem olvasóim iránt, midőn azt mondom, hogy rövid tizen-

nyolcz órai tartózkodás alatt leginkább untam magamat Cetteben.

Pedig nem érdektelen városka. Idealizálva van benne a piszok. A földközi tenger egy nem tudom hányadrendü kikötő városa, melyről szégyenemre kell megvallanom, csak valamivel kevesebbet tudtam a semminél mindaddig, míg a véletlen falai közé nem vezetett. Alkalmam volt az adriai, genuai s lyoni öbölök nevezetes kikötő városait látni, sőt Ancona és Livornó sem ismeretlen előttem. Cette egyikhez sem hasonlít. Cette valóságos dugárusfészek, s a földközi tengeren czirkáló csempészek főrakodó helye. Ezt igen jól tudja a francia kormány, hanem hát mit tehet ellene?!

A tengeröböl Cettenél szaggatott, rongyos, mint egy cigány brugós elviselt fellegtakarója. Foszlányos malaczópó a vén Európa kisasszony vállain; szaggatott fodrai e ledér világrész alsószoknyájának. A tengerbe benyuló apró földdarabokra van építve az egész város. Összevissza, ahogy az embereknek eszébe jutott. Az óriási gályák, három árboczos nagy vitorlahajók, kisebb-nagyobb tarka-barka járművek, e viharlátott vizipókok betolakodnak a házak közé. Ott vannak szorosán egymás mellett a világ minden nemzetének apró kereskedőhajói; az ember szinte kétségbeesik, ha azon töri fejét, miképen fognak ezek innét kimozdulhatni. A lapos tetejű, magas és keskeny házak szennyesek. Apró fatáblás, szintelen ablakaik ijesztőleg meredeznek a jámbor utasra. Minden harmadik ház korcsma, a partok hosszában minden ház raktár. Vannak utczák, melyekben csak

négyféle czéget találni: korcsma, kávéház, trafikbolt, és — a negyediket nem emlitem. A vad tengerész, ki hónapokon, heteken át kóborol a szabad tengeren, küzd, fárad, sőt éhez is, a hajó födélzetén nyomoru rabszolga; amint a szárazra lép, gavallér lesz. Amit hónapokon át gyűjtött, nyomoruságban megkeresett, egy hét alatt a szárazon elveri. Megkezd a mulat-ságot a korcsmánál, s végzi az utolsó házban. Mikor az utolsó garas is elgurult, s a bor- és kéjittas matrózt kilökik az utczára, az kitörli szeméből a mámort, s körül néz uj munka után. Már akkor ég talpa alatt a föld. Evad emberek meghalának a szárazon. Olyanok, mint a két-éltűek. Emberi amphibiumok. Meg lehet ismerni valamennyit nem ruházatáról, külsejéről, hanem járásáról. A valódi tengerész, ki egész életét az óceánok háborgó habjain tölté, ha a szárazra jó, épen mint a rák, lassan, ügyetlenül mászik; hanem a vizen fürge és eleven. Cette bővelkedik ilyenekben. Minden lépten-nyomon rikoitozó, ordító, káromkodó matróz-sereggel jó szembe az ember. A tenger merész fiai sajátyszerű gyűlölettel viseltetnek a szárazföldi ember iránt. Nem tanácsos utjokban állani. Széles szalmakalap, nyitott, meztelen mell, kurta öv, bő tarka bugyogó, rhum- s kapadohány-búz már messziről megismerteti őket. A finomabb szárazföldi ember, hacsak lehet, kerülje őket. A köztengerész szárazföldön maga a krystalizált brutalitás.

Különösen ezek! Cette kereskedelmi kikötőváros. Személyszállító hajók nagy ritkán kötnek itt ki. A személyszállító hajó legénysége civilizált nép, de ezek a vízi furmányosok, a durvaság válogatott

aristocratái, nem tudnak mást, mint inni, káromkodni. Durva, nehéz munka, álom, evés-ivás, e háromból áll életök. Sehol a földön nem láttam oly pregnans kalózpofákat, napbarnította gyilkos, emberevő alakokat, szemenszedett akasztófa-virágokat, mint itt, — minden lépten és nyomon. E szánandó lények a szárazon pazarlók, gyönyörvadászok, iszákosak, mértéketlenek az állatiasságig, verekedők, istentelenek, — a hajón, midőn a tengeren vannak, mértékletesek, józanok, vakon engedelmeskedők, sőt ájtatosak. Soha sem láttam emberben azt az ellentétet, mint a tengerészekben.

Hogy időm muljék, kimentem sétálni a városba. A látott kép épen nem volt alkalmas arra, hogy felvidítson. Bánatra hangolt kedélyem nem is engedé a szemeim előtt elterülő bizarr látványos kép élvezetét. Minél közelebb jövök végcélomhoz, annál inkább elfogott egy édesbús érzélem. Midőn az igénytelen világító-toronyhoz kísétélva, végigtekinték a tenger sik tükrén, melyen mint apró pontok közel s távolban uszkáltak a vízi járművek, önkéntelen szép hazám jutott eszembe, melytől most oly távol vagyok. Ah! a hazaszeretet édes érzelme, e magasztos szent érzés sohasem feszíté keblemet úgy, mint ekkor. Sokat járkáltam már életemben, és — nem tudnám megmondani miért — sehol sem érzém magamat oly idegennek, mint itt.

De nem kell a sors ellen zúgolódní. Visszajövet betévelyedtem a mólókba. Vasárnap levén, az emberek nem dolgoztak. Minden hajó kiholtnak látszék; legfőlebb az egyik hajókutya diskurrált a szomszéd hajókutyával, fülsértő ugatás- s vonítással. Volt

itt három, két, egy árboczos, kicsiny, nagy gálya, hajó, dereglye százával mindenféle nemzetből. Egész erdő. Köztük sétáltam. A partokon Cette városának vasárnapi publikuma, privilegizált iparlovagok, naplopók, szegények, utczagyerekek szépen sorban ülve, óriási póznákkal horgászva. Távolabb minden huszonöt lépésnyire egy impertinens szigoru arczu pénzügyőr, lesve, fülelve jobbra-balra. A házak itt mind raktárok. Minden cégnek külön, néha többnek együtt közös raktára van. Fenn laknak, alúl a szállitmányt helyezik el. Mert Cette bármily szennyes, kicsiny kikötő város, mégis a legélénkebbek egyike. Főgyártmánya a csinált borok, tőkehal, osztriga s tengeri só. Évenkint másfélezer hajónál több fut be mólóiba. Az egész földközi tenger hajósai Kis-Ázsiától Gibraltárig képviselve vannak itt.

Bármily természetes egykedvűséggel sétáltam is fel-alá a partokon, s meglehetősen közönyös arcczal vizsgáltam az egyes hajókat, céltalan bolyongásom s egykedvűségem csakhamar gyanút ébresztett a parton czirkáló pénzügyőrök előtt. Ezek egyike nem is késett bizonyos távolról követni, minden mozdulatomat megfigyelni, néhány társával sokat jelentő pillantást váltani. Mig én elmerülve gondolataimban, az egyes különös alaku gályák szerkezetét lámulgáltam, kiváló figyelemmel szemlélgetve a nemzetiséget kifejező zászlókat, egy hórihorgas pénzügyőr, arczára huzott lapos sipkával és hátratett kezekkel, csendesen nyomaimba lépett. Egy különös alaku gálya előtt hosszabb ideig álldogáltam. Sajátszerű ódon alakja, kidülledő, nagy aranyozott orra az argonauták hajóit

juttatá eszembe. A majdnem emeletes magasságnyi födözetről keskeny kötélhágcsó lógott le. Nemsokára egy vén matróz bukott elé valahonnét a hajóról, lemászott a hágcsókon, s néhány pillanat alatt künn volt a parton. Nem állhattam, hogy meg ne szólítsam őt.

— Egy perczre uram! Minő nemzetbeli e hajó?

A vén tengerész rám meredt, megnézett tetőtől talpig, fogai között egyet csettentett, s meglehetősen durván felelt:

— Non intendo. Azzal elkotródott.

Még alkalmam sem volt ez udvariatlan ripostrá magamhoz jönni, midőn megfordulván, észrevettem, hogy buzgó pénzügyőröm rögtön előfogja az elsiető matrózt, kérdezget tőle valamit nagy fontossággal, s felém nézve, rám mutat és integet.

Hollá! Ez komoly kezd lenni. A pénzügyőr felém tart. Már most fussak-e? maradjak-e? mivel lesznek kevésbbé gyanus?

— Uram! szólt elém lépve, s fürkésző pillantást vetve rám, — akar ön valamit e hajón?

— Én? Nem, semmit.

— Ön ezen hajó patronját megszólítá?

— Igen; azt kérdeztem, minő nemzetbeli? Ez a három árboczos feltűnt előttem alakja miatt, azért kérdeztem.

— Portugall, uram!

— Köszönöm. Csak ezt akartam tudni.

A pénzügyőr gúnyosan mosolygott.

— Ön talán keres valakit a kikötőben.

— Nem.

— Hm! Több mint egy órája jár-kei ön itt uram. Valami szándéka csak van. Legyen szives egy kissé velem jönni.

Megijedtem. Minek néz engem ezen ember? Első pillanatra meglehetősen zavarba jöttem, mit becsületes pénzügyőröm éles szemei legottan észrevettek. Csak mentem vele egy darabig szó nélkül.

— Ön idegen? szólt hozzám fordulva hirtelen.

— Valóban. Messziről jöttem. Hallotta ön híret Magyarországnak.

A buzgó ember ismét rám néze, azután megfordítva útját, egy hidon átvezete, s egy hajó előtt megállt velem.

Ki írhatja le meglepetésemet. Amint fölpillanték, a csinos hajónak legmagasb árbocán ott lengett a magyar nemzeti zászló, közepén a czimerrel. A hajó hátulján nagy aranyos betűkkel írva állott e két szó: »Rosetti. F i u m e.«

A pénzügyőr valamely előttem ismeretlen nyelven átkiáltott a hajóra, melyen eddig egy lelket sem láttam. A kiáltásra előbotorkált egy borzas matröz-kölyök, hadart valamit olaszszal vegyes szláv vagy francia nyelven. Nemsokára előjött egy csinos fiatal ember tarka csikos ingben, széles szalmakalappal a fején; ez megkezdte a parlamentirozást. Én csak álltam ott, s vártam, mi lesz belőle.

A matröz leszállott a hajóról, kiugrott a partra, s egyenesen hozzám fordulván, megszólít németül:

— Sie sind ein Ungar? Én beszélek különben magyarul is.

Egész délfranciaországi utamban ez esett ne-

kem legédesebben. Még előbb a honvágyról panaszkodtam, ime a sors mily szépen megvigasztalt. Majd megettem a fiatal embert. Születésére nézve dalmata volt, de néhány évet osztrák-magyar katonaszolgálatban töltvén, mindkét nyelvet meglehetősen elsajátítá.

Oh, hogyan örültem, midőn oly távol az édes hazai földtől, nemzetem nyelvén szólottam. Nyelvem pergett, mint a rokka, a hosszú némaságot kárpótolandó. Midőn derék pénzügyöröm, kinek gyanakodása nélkül aligha lett volna e néhány kellemes percz osztályrészem, élénk beszélgetésünket hallaná, arcza elsimult s igen ügyes fordulattal kívágta magát.

— Csak azt akartam, ugymond, hogy honfitársakra találjon. Azután ajánlá magát, s elment.

S én igen jól elmulattam e távol földön talált honfitársammal. A derék fiatal ember elkisért fogadómba, ciceróném volt egész napon át. Nagyon nehezemre esett, midőn másnap tőle elváltam.

Lám! E kellemes napot a durva mistrálnak köszönhetem; az kergetett Cettebe. Soha sem kell tehát elhamarkodva ítéletet hoznunk.

XV.

Cettetól-Toulouseig.

Bámulatos, nagyszerű azon töltés, mely a szárazföldről a tengeren át Velenczébe vezet, de még sem olyan, minő Cetteből Beziersig a földközi tenger habjai között olykor kétségbeesésig keskeny terjedelemben elvonul. A merész keskeny töltés, mely tulajdonképen csak Adgeig tart, mert azon túl már mocsáros száraz földön van, oly könnyed, hevenyében összehordott kavicsrakásnak látszik, hogy az utas, ha jobbról-balról alig égy tenyérnyire a háborgó tengert látja lábai alatt, szinte elrémül. Pedig minden massiv s hosszú nagy időkre van építve. Franciaországban a vasutak építésében divatozó szédelgést még nem ismerik. Örök időkre látszanak számitani. A keskeny töltésen villámgyorsasággal sikamlik át a vonat, mintha szabadulni akarna mielőbb azon sivár, szomorú képtől, melyet a táj mutat. Narbonne előtt már feltűnik a canal du Midi, a vízépitészet remeke francia földön. E nagyszerű csatorna kétszáz évvel ezelőtt épült a lángelméjű Colbert minisztersege alatt. Méltó, hogy ennek néhány sort szenteljünk.

Toulouse fölött két kilomaternyi távolságban

a Garonne jobb partján egy óriási művészileg készített csatorna vonul végig, mely folytonosan délnek tartva, Castelnaudary mellett kolossalis víztartót képezve, alább Carcassonnál széles kikötőt alakítva. Adge közelében az Etang de Thaubas onnét a földközi tengerbe szakad. A legegyszerűsebb összeköttetést képezi az atlanti oceán s a földközi tenger között. Az óceánról jövő hajók, melyek olajat, gabonát, borokat, szappant és zsiradékot szállítanak a bordeauxi kikötőbe, a Garonnen alá szállva, belejutnak e mesterséges csatornába, s leveznek a földközi tengerig, 239.508 meternyi hosszúságban. Riquet vízimérnök e remeke keresztvonást tett azok számításán, kik a gibraltari szorosot a földközi tenger kulcsának szerették tekinteni. Került ez óriási mű 35 millió frankba. A meghatározott nagyságú hajók Toulousetól nyolcz nap alatt a földközi tengerhez érnek. Onnét azután nyitva áll előttük három világrész.

A déli vonat csaknem folytonosan a canal du Midi mentében halad. Folyton láthatók rajta a sűrűen egymást követő kisebb-nagyobb vízi járművek; mintha egy folytonos csónakverseny tartatnék hullámain. Narbonnenál már elvész az utas szemei elől. A láthatár megváltozik. A sík s pusztaszerű táj dombos és hegyes lesz. A messze távolban feltűntek már a kékes pyrénéi heglánczok, a ködös léggomolyból kibontakozik egy bizonytalan körvonalakkal bíró alakzat, a narbonnei saint Just katedrál tornya. Majd eltűnik ismét minden s a vonat berobog a narbonnei indóházba.

»O pulcherrima Narbo!« — így kiált föl a

szeszélydús Martialis, midőn évszázadokkal ezelőtt a római imperatorok arany korszakában e nagyszerű római provinciális város falait megpillantá; míg Sidonius Apollinaris elragadtatva szól a régi Narbo fényes palotáiról, templomairól, piaczaíró, boltozatos csarnokairól, fürdőiről, kapitoliumáról, színházairól. Mert a régi Narbo a nagy Galliának Massilia (Marseille) után első kereskedelmi városa volt. Itt született Carinus, Numerianus. Polybius, Strabo és Diodor történészek Narbót úgy említik, mint a hatalmas Róma kincses ládáját, melyből soha sem fogy ki a pénz. Gallia földén a praefectus narbonensis volt az első úr. Fényes, gazdag multja benyulik a középkorba is. Midőn a nagy óriás elesett, s a roppant üstökös töredékei után keletről jött ismeretlen vad népek nyujták ki véres kezeiket, az elgurult koronák között Narbo volt a legékesebbek, legdrágábbak egyike. E gazdag zsákmányt a nyugati góthok ragadták magukhoz. A góth uralom megfészkelte magát e földön s több századon át. A császári ház Rómában roppant hatalmának romjain már kitüntetésnek tartá, hogy a barbár góth király Ataulf családjának egy tagját, Placidiát nőül vevé. A góth királyok igen jól érezték magukat Narbo kapitoliumában. S ott, hol most saint Just magasztos egyháza áll, emelkedék fényes csarnokaival a királyi lak. A nyugati góthok is a történelem téhelyröpüi közé tartoztak. Midőn a periodus lejárt, el kelle veszniök nyomtalanul a föld színéről. A fényes góth uralmat a spanyol arabok zúzták tönkre. A kapitoliumon századokon át ragyogott a félhold. Majd jöttek a fran-

kok s két évi makacs ostrom után kiűzték onnét a büszke, daczos, de mivel t mórokat, s azontul Narbonne fénycsillaga halványulni kezdett. Mint érseki székhely s külön grófság már észrevétlen úszott az események felszínén. Midőn Foix utolsó grófja meghalt, Narbonne függetlenségét örökre elveszíté.

Van itt valami eredetiség. A várost már első Ferencz francia király falakkal véteté körül. Minden a rómaiak korából felmaradt emlék, u. m. faragott oszlopok, capitelek, feliratok, sirkövek e falakba vannak berakva s a végenyészettől megóva. A várost körüljárni annyi, mint egy archaeologiai muzeumban sétálni. Ami azonban még e fölött is áll, az a saint Juste székesegyháza, mely a strassburgi münster után a legszebb góth templom Franciaországban. A tizenharmadik században kezdték építeni és 1332-ben fejezték be. Ennek falai közt nyugovék bátor Fülöp. Az 1793-iki szabadság-hősök szétdul-ták e sirt, leverték a mesteri faragványokat, falfestményeket. A veres sipkás honboldogítók gazdálkodásának nyomai maig is láthatók.

Narbonneből még látni a tengert, hanem azontul a vonat éjszagnak tart, s a tenger elvész a szem elől. Minél közelebb jövünk Toulousehoz, annál közelebb köszöntenek a középkori eseménygazdag élet légsötétebb emlékei, melyek az albingensek véres napjaira figyelmeztetnek. Itt van Carcassonne, e már Caesár korában hirneves hely, mely Bezierssel együtt jelentékeny bűvhelyét képezé a keresztényietlen, fanatikus, vérontó sectának, mely első bizonyítá

be amaz elhinni nem akart igazságot, hogy ki az egyház tekintélyét aláássa, rögtön utána a világi tekintély ellen fordul. Ott terült el előttem e most népes, élénk város, hol egykoron a boszúszomjas Montfort Simon négyszáz lovagot hurczolt a máglyára, kikről fennen hirdeté, hogy azért hálnak meg, mert hitetlenek, valójában pedig azért haltak meg, mert e büszke s daczos fejedelemnek ellenállottak. E falak között működött először az inquisitió, mely a délfrcanzia vidékeket előzőnlő vallási s politikai forradalmárok kiirtását czélozta. Tudnunk kell, hogy azon időkben Franciaország egész déli része merőben apró s független fejedelemségekből s grófságokból állott. Ezek urai folytonos harczban voltak egymással. A párt-szellem átka befűrödött a vallási életbe is. Az emberek akkor is nagyon tudtak gyűlölni, s e gyűlölet nyers, meztelen alakjában mindent felhasznált fegyverül. A toulousei grófok, mint látni fogjuk, mesterek voltak ebben. Személyes gyűlöletöket, igaztalan véres tetteiket mind egytől egyig a vallás köpenyével takarták el. Az orránál tovább nem látó történész persze arról beszél, hogy a carcassonnei vértanuk a katholikusok fanatismusának áldozatai.

Carcassonnen túl a távoli sötét hegyeken egy fehér pont tűnik föl, az a Montagne-Noire. Elzártan a világ zajától, a béke malasztos ölében egy igénytelennek látszó benczés-zárda van ott. Szent áhitattal fordítám e pont felé tekintetemet. Miért? Azon zárda csöndes falai között hajtá örök nyugalomra

fejét a XIX század egyik legnemesebb, legszebb jel-
leme, — a nagy Lacordaire.

Mily bús képek köszöntnek itt? A rohanó vo-
nat Castelnaudary-ba ér. Ez a góthok által emelt
régí castrum novum Arianorum. Szomorú kőhalom
magas dombon, melynek kísérteties tekintete
nyomasztólag hat az emberre. Egy nagy vértanú
szülőhelye: Castelnau Péteré, e jámbor szent életű
szerzetesé, ki a halál vágyával ment eltévedt test-
vérei közé, hogy őket a szelid Megváltó nyájához
visszavezesse. Az albingensek közt ő volt az első vér-
tanú, — de nem utolsó. Néhány óranegyednyire
tovább egy másik szomorú város áll előttünk. Ez
Avignonet. Visszataszító, félelmes hely, mely a mul-
tak átka alatt görnyed. Itt mutatják azon hidat,
melyen az inquisitorok az albingenseket családostul
megégették. Kár, hogy az avignoneti palota azon
szobáját nem mutatják, melyben jóval előbb az al-
bingensek Arnaud Vilmot, a nagy inquisitort kike-
resett kinok között gyilkolták meg. Villefranche
szétdult, romszerű falain még maig látni, miképen
értelmezték a derék albingensek az evangeliomi
szabadságot. E helyekre, egymás után amint jönnek,
a középkor minden szennye ráragadt, itt rakodott
le. Talán ez oka annak, hogy e hagyományos fana-
tismus iránti előszeretetből a hugonották is szeret-
tek itt fészkelni. A toulousei parlamentnek ugyanis
sok gondot adtak a villefranchei kálvinisták, kik
miatt nyugodtan alhatott volna a világ, ha nem let-
tek volna egyuttal a trón és királyi ház ellenei. A
kálvinizmus csak köpönyeg volt.

A vonat ismét eléri a canal du Mídít, melynek habjai már az ősi Tolosa falait mossák. Még néhány pillanat, s a vonat behajtat déli Franciaország legnagyobb városába, a történelem nagyszerű drámáinak leggazdagabb színterére, — Toulouseba.

XVI.

Toulouse.

A tizenkettedik században déli Franciaország különböző vidékein egy sajátos vallási felekezet kezdte lábra kapni. A régi s már feledésnek adott gnostikus- és manicheustan, ugyanazon alappal, csak hogy más alakban, azon kor vallásos és rajongó népeinél újra életre kelt. Languedocnak Albi nevű városában üté föl fejét először. A mysticismus iránti előszeretet, mely azon korban még erősebb vala, mint most, oly mérvben szállta meg az emberi kedélyeket, hogy sokan a kinyilatkoztatás tiszta forrását odahagyva, a legképtelenebb eszmékre ragadtatták magukat. Az indok, mely az emberiség nagy küzdelmeit sokszor értékében annyira alászállítja, e merész s feltörő törekvésekben nem vala nemtelen a vágy ugyanis a jobb, a tökéletesebb után. Az Albi városától albingenseknek nevezett felekezet annyira öndutában vala a fölतालált igazság- s tökélynek, hogy magának fensőbb inspiratiót tulajdonított; e sekta követői magukat tisztáknak, *καθαροί* nevezték. Az igazság keresése, a szabadságnak magasztos vágya lassankint leterelte őket a csöndes szemlélődés teréről, s a mily mértékben távoztak el a revelatio tiszta

és szent tanaitól, époly mértékben ébredt föl keblökben egy lelki anarchia, az igazság utáni vágyból annak üldözése. Az albingensek eddig eltévedt szegény testvéreink voltak, leszakadva az édes anya szerető kebléről. De midőn a szelid ellenmondás nyílt harczba ment át, az elszakadt gyermek szülőire emelé szentségtörő kezeit, az albingensek felekezete megszűnt lenni tévedő, s lett belőlük lázadó. Délfranciaország minden városa hemzsegett küldötteiktől; a jámbor, tudatlan nép felbőszítve, csendes nyugalmából kizavarva, mint vértzagolt vad önkeblét tépte össze. Hiába volt az egyház szelid, szeretetteljes eljárása, melylyel az eltévedteket békére s nyugalomra óhajtá vezetni. Az egyház nem viselt harczot önfelei ellen, s midőn a templomokat bezáratta, a malaszt eszközeinek forrását elzárá a fellázadt gyermekek elöl, tisztán áll a történelem előtt, s nyugodtan várhatja eljárása fölött annak ítéletét, kinek e földön hirdetett igazságait csalhatlanul megőrizé.

A gyászos forrongás, melyet a szeretetet sugárzó s minden izében emberies egyházi szigor eloltani törekvék, új fordulatot nyert akkor, midőn déli Franciaország hatalmas kis királyai, független hercegei, grófjai, apró fejedelmei aszerint, amint az önhaszon sugallta, az albingensek ellen vagy mellett fölléptek. A tizenharmadik század elején már az albingensek mint politikai államveszélyes forradalmárok szerepelnek. Szó sem volt többé dogmákról, istentiszteletről, kinyilatkoztatásról. Déli Franciaország lángokban állott. A tévtan csak czég volt. Amely fejedelemnek spekulációja magával hozta,

hogy az albingensek ellen harczoljon, az fennen hirdeté, hogy az egyház s pápa^a érdekében fogott fegyvert. Ölt, rabolt, rakásra mészárlá a szerencsétleneket az egyház és pápa érdekében. Pedig soha sem volt az egyház érdeke, hogy embert öljenek. A meggyújtott máglyák gomolygó füstjénél ott állottak a szerzetesek, papok nem mint végrehajtók, hiszen nem egyszer testvéreiket látták ott elhamvadni, hanem mint az elítéltek kísérői. Montfort Simon, e nagy keresztes hős, a középkor legkitünőbb daliája nem a pápa érdekében, az eretnekek ellen viselt háborút, midőn VI. Raymundot, a szerencsétlen toulousei grófit ostrom alá vette, s Toulouse falai között vérfürdőt rendezte, hanem hogy a szép grófság birtokába jusson. Ezrenként hurczolá a máglyára Raymund hiveit, mint eretnekeket. III. Incze pápa, a hires Conti családból, hiába kárhoztatta kegyetlenkedéseit. Midőn az albingensek Castelnau Pétert megölték, e vértanú halála csak ürügy volt az eretnek érzelmű városok elfoglalására.

Éveken át dült e keserü testvérharcz Provence és déli Franciaország vidékein. A kiontott vérszennye leüllépedék azon eszmére, mely a történelemben soha mélyebben meggyalázva nem volt, mely lobogóként hordatva körül, az emberietlen politikai gyűlöletre a vallásharcz jellegét nyomá. Hatszáz év mult el azóta, s a történelem múzsája gúnyosan mosolyg, midőn az álmából föléledt régi felekezeti gyűlölet, vagy tudatlanság még maig is Krisztus egyházát törekszik a középkor vad hóhéraiban felmutatni.

Az albingensek véres tusája egy a történelemben szomorú emlékű intézvénynek adott létet. Ez az inquisitió. III. Incze pápa, kiről, midőn harminczkét éves korában már az egyház feje lőn, a dalnok madárbarát Walther ilyen kiálta föl: »Oh Weh! Der Babst ist zu jung; hilf Herre deiner Cristenheit,« kit magasztos erényeiért még a papfaló epés Sismondi is magasztal, az eretnokségek megszüntetésére s a valódi igaz hit fentartására a negyedik lateráni zsinaton rendelte el azt, IX. Gergely pedig a dominikánus szerzetet megbizta az eretnokséggel vádoltak ügyének megbírálásával. A kevéssel azelőtt megalakult szerzetes rend, a prédikálók rende kiváltképen az eltévedt albingensek megtérítése végett jött létre. E rend tehát, mint az inquisitió vezetője, az azon kor felfogása szerint a vádlottakat kihallgatta, s csak is azon esetben, ha politikai bűnösök voltak, a világi hatalomnak kiszolgáltatta. Nem lehet tagadni, ¹⁾ hogy az egyházi inquisitióknál is előfordultak elhamarkodott ítéletek, sőt volt néhány eset, midőn tortura is alkalmazásba jött, — de az egyes visszaélések miatt, melyekre fájdalom azon kor emberei a viszonyok, körülmények, a korszellem által kényszerítették, az intézvény nem ítéltető el. A világi inquisitió kegyetlenkedéseit nem lehet, nem is kell tagadni. Ez a legembertelenebb spekuláció elemeiből állott, s a szennybe, melyet vérengzései, igaztalanságai, autodaféi emlékül az utókorra hagytak, belerántá az egyházi inquisitiót is. Holott pedig,

1) Permaneder Kirchenr. §. 577. 3.

midőn Raymund Toulouse grófja és Montfort Simon az ugynevezett albingensi háborút viselték, e két ember elkövette vérengzésekben a vallásnak épen semmi része sem volt. Midőn a pápa megtudta, hogy Simon de Montfort a kereszténység nevében gyilkol és rabol, első volt, ki őt kárhoztatta s a segílyt tőle megvonta.

E borzasztó kegyetlenségeknek főhelye volt Toulouse, ama régi celta Tolosa, a tektosagok törzsének fővárosa Galliában, melynek mesés gazdagságáról s kincseiről csodálattal eltelve szólnak az ókori latin írók. E kincseket férfiak őrizték, kiket a dicséretfösvény nagy Caesár is viri forteseknek nevez. A gazdag virágzó város sok viszontagságon ment keresztül, s a történelem egyik, eseményben leggazdagabb szinterévé vált a 877—1271 évek közé eső időkben, midőn önálló grófok tulajdona volt. Ezek között legszomorúbb emlékü VI. Raymund, ki midőn hosszas ellenállás után Toulouse kapuit Montfort Simon előtt megnyitá, a pápa nyílt parancsa ellenére a felbőszült ostromlók napokon át pusztiták a várost. III. Incze kijelenté, miszerint: »tévutra vezetett legatusa és Montfort Simon gyalázatosan jártak el Raymund irányában« — de az mit sem használt. Montfort Simon legyilkoltatá az albingenseket, kiknek a »Makkabaeus«¹⁾ előtt nem az volt vétkök, hogy eretnekek voltak, hanem hogy Raymund pártján állottak. De Simon véren szerzett dicsősége sem tartott soká. Egy kirohanás alkal-

1) Így nevezték el őt, az albingensek.

mával Raymund fia a vérengző hőst egy kődarabbal agyon sujtá.

Mily változatos, gazdag fény- és sötét árnynyal kevert történelme van e városnak! Fanatizmus, vallásgyűlölet, testvérharcz mellett tudomány, költészet s szerelemgazdag élet. Toulouse troubadourjai híresek voltak egész Provenceban. Itt alapítá meg a dalkokczéhet Clemence Isaure, s míg a kard a testvérvértől párolgott, a felgyújtott máglyák lángjaiból a haldoklók jajszava kiáltott az égbe, a költők s lovagok ajkain zengett a dal mámorító hangokban. Az academie des jeux floraux-kon jutalmul arany ibolyát vagy vadrózsát osztogattak. Mily nagy hire volt egyetemének, melyben egy XXII. János, XII. Benedek, VI. Incze s V. Orbán pápák s azon kor legtöbb bibornoka s püspökei tanultak. A szent tudományok elsőrangú tudósai tanítottak ott, s a látogatók száma néha a tizezret felülhaladta. Püspökei közül sokakat szentek gyanánt tisztel az egyház; így az első püspököt sz. Szaturnint (Sernin), kiről a legenda mondja, hogy midőn a templomba indult, a capitolum orákulumait bénúlt némaság szállta meg. Így tiszteli szent Honoratust, sz. Hilárt, sz. Sylviust, sz. Exuperiust, sz. Erembertet. Toulouse püspöki székén ült a marseillei Fulco, koszorus troubadour, kinek vallásos költeményei maig is mintaszerűek. A legváltóságosabb időkbe esék kormányzása, de azért egyház-ellenes írók is fennen magasztalják. 1) Toulouse történelme ott nyer fordulatot, mi-

1) Így Catel »Histoire du Langue doc« cz. művében.

dőn megszűnik önálló grófság lenni s a toulousei grófok s a Montfortok szereplése után a francia koronához jut.

Soha sem feledem el azon vendégszerető szivességet, melylyel Toulouse »Du bon pasteur« című kicsiny, de elegáns szállodának tulajdonosa fogadott. Toulouse nagy város, nagyságra hatodik francia földön; vannak nagyszerű, fényes szállodái, melyek Páris, Lyon, Bordeaux, Marseilleivel egyenrangban állanak. A »Du bon Pasteur« a papok kiváltságos szállóhelye. Az érdeemes hotelier maga olyan, mint egy penzionált öreg plébános; szállodája a csinyt és fényt leszámítva, épen olyan, mint francia papok házai. Minden szobában szentelt víz, szent kép s imazsámoly. Csak a diszszobákban látható Chambord gróf és neje arczképe, ami a derék ur politikai nézeteire is világot vet.

Midőn a jámbor hotelier megtudta, hogy Lourdesba utazom, s hogy visszajövet igen sok valószínűséggel Toulouseben ismét megállapodom, alig tudta helyemet találni. Elmondtam, hogy ohajtanék az érseknél látogatást tenni, s a város nevezetességeit megtekinteni. Nagyon sajnálta, hogy gyöngé lábai miatt nem lehet vezetőm, de ígérte, hogy gondoskodni fog egy mivelt, ügyes vezetőről. Meg is tette. A saint Pierre-egyház egyik káplányát, chevalier Provenzanót kérte föl erre.

E derék lovagnak köszönhetem Toulouseben tartózkodásom legszebb emlékeit; alig néhány lépésnyire tőlem a rue Pergaminiéren lakik. Neki köszönhetem azt is, hogy a saint pierrei egyház lelkészével

abbé Albouy urral is megismerkedtem, ki valódi mintája a művelt s szellemdús francia papoknak. Ez az egyetlen férfiú volt délfranciaországi utam alatt, ki valódi klasszikai szépséggel beszélt latinul, s kinek egyéb tulajdonai mellett megelőző nyájas modora, lekötelező szives figyelme örökké emlékezetes maradandó előttem.

A sz. mise után másnap, melyre a jogot saint Pierre lelkésze szives örömet adta meg, a lovag karon fogott s miután saját lakán kedélyesen megreggeliztünk, megindultunk a városba.

Toulouse jellegében nem hasonlít semmiféle délfranciaországi városhoz. Keverve van benne nagy és kicsiny, fény s rendetlenség, comfort és kényelmetlenség. Palotái, házai, nyilvános épületei, piacjai összevissza vannak építve. Legnagyszerűbb a capitole tere, melyre kilencz utca nyílik. Maga az ugynevezet capitolium egy óriási nagy kaszárnyaszerű épület; tarka mozaikja a régi Tolosa municipiumának. Városház, tanácsház, színház, vigadó, törvényszék, zálogház, akademia s muzeum együtt. E roppant épületben, eltekintve, hogy abban szerepelt a szomorú historiai emlékü toulousei parlament, kettő nevezetes, a »salle des Illustres« és a »salle des jeux floraux.«

Az elsőben vannak Toulouse nevezetes férfainak mellszobrai: Theodorik a nyugati góthok királyáé, ki sokáig székelte Toulouseban; Raymund toulousei gróf s kereszties hős, a hires izgága és zsarnok francia kancellár Nogaret, XII. Benedek pápa, Cajas a nagy jogász, Riquet a canal du Michi

építője és sok másoknak szobrai. Ennél sokkal nevezetesebb a másik terem. Itt áll a provençali költészet mythikus nemtőjének, Clemence Isaurának szobra, ki Toulouset a troubadourok főszékhelyévé avatta. A »gaie science« hősei itt zengék el dalaikat; itt vették a szellemi s külső szépség magasztalt úrnőjének kezeiből az arany ibolyát jutalmul. E dicső emlékü fejedelmi nő azon feltétellel hagyá a palota ezen részét a városnak, hogy évenként (máj. 3.) meglátogassák sirját, rózsákat hintsenek arra, s a provençali költészetet ápolják. A régi, feledhetlen dalnokvilágnak ezen egyetlen nyoma maradt fönn mai napig. Toulouse költői a provençali nyelven, mai napig megtartják ez ünnepélyt. Eljárnak Isaura sirjához s meghintik rózsákkal; szavalnak fölötte szelid és vad verseket, amint jó. Toulouse mai troubadourjai nagyon különböznek a régiektől.

A chevalier erősen nógatott, hogy tekinteném meg a városi muzeumot is, mely francia földön a régiségek s érdekességek gyűjteményeinek egyik leggazdagabbja. Az épület közel áll a capitoliumhoz s egy régi ágostonrendi zárda helyiségeit foglalja magában. Az ó görög s római régiségek, szobrok, oszlopfejek, rakművek, reliefek egy szaktudós lázas elragadtatását idéznék elő; a középkori maradványok időbeli s tartalmi becse előtt a szenvedélyes régész órákig elállna. Szégyenemre kell megvallanom, bármily nagyszerű legyen is e gyűjtemény, engem kevésbé tudott fölmelegíteni. A szaktudomány külön világ, csak fölkentek, választottak gyönyörköd-

hetnek abban. »Kenntniss ist schön, Sachkenntniss ist nützlich« mondá Lessing.

Soha nagyobb szerű román-stylú basilikát nem láttam sehol, mint minő saint Sernin-é Toulouseban, mely Francziaország legnevezetesebb épületeinek egyike. Méltó sorában áll a párisi Notre-Dame, Madeleine-templomoknak, a Pantheonnak, az auchi cathedralisnak, a saint Juste-egyháznak Narbonneban. Óriási tornya, mely szeszélyesen egymás fölé rakott, mindinkább kisebbedő gula-alakú, öt octogonból áll, tetején magas, hegyes kupba végződve, messze, merre a szem elláthat, uralja a láthatárt. De a megható nagyszerűség egész pompája akkor tárul elénk, ha e fönséges öt hajóval biró imaházba belépünk. Kevés templom tett reám valaha hasonló hatást. E magasztos imaházban, mely ama dicső korszakból (1096) veszi eredetét, midőn az isteni vallás teremtő erejének merész hatalmas röpte egymás után szülte remekeit, a román-stylú építészet művészi harmoniája köszönt. Fény és nagyszerűség a kezesetlen csin- és elegantiával vegyül el itt. Az öt hajót felnyúló merész ivek választják el egymástól, mely az alaptól a tetőzetig a román ornamentika valódi remekeit mutatják. Legnagyszerűbb a chorus. A szentély háta megett öt toronyalakú kupolás kápolna van, fenn egy kolossális gömbölyü ablakkal megvilágítva. Ez az ugynevezett »tour des corps saints.« Minden kápolnában van egy művészileg készült, arany és drágakövektől csillogó, koporsó nagyságú ereklyetartó. Egyházunk elsőrangú hősei, a szentek virágai nyugszanak itt, mulandó poraikat, a Szent-

lélek templomának drága romjait hagyva hátra az érző s hívő utókornak. Hat apostolnak ereklyéit foglalják magukban. A sanctuarium oldalán kényelmes s folyton égő szövétnekkal megvilágított lépcső vezet a szentély alatti kryptába. Ugyanazon fény és pompa, mint fenn. Itt nyugszanak Toulouse szent püspökei, az idősb Jakab apostol, Taddeus, Bertalan apostolok. A középső oltáron van gyönyörű foglaltványban aquinói szent Tamás feje. Azon fő, mely egy világot teremtett a tudománynak, melyben születtek a legnagyobb, a legmagasztosabb eszmék, mely parányiségában egy halhatatlan lángelmét foglalt magában. E férfiú vala méltó hallani az örök Mester e minden jutalmat felülmuló szavait: »*Bene de me scripisti Thoma!* Valóban királyok sirboltja nem lehet ennél nagyszerűbb.

Szent áhitattal jártam körül e helyen, melyre oly méltón illenek e szavak; *omnia si lustres alienae climata terrae, non est in toto sanctior orbe locus.* »Bejárhatod a földkerekségét, szentebb helyet ennél nem fogsz találni.« E néhány szó a sirbolt felirata. S valóban, e hely egyetlen párja az apostolok sirjának Rómában. Alig tudtam megválni tőle. Oly forró, szent érzelem reszketett át idegeimen, midőn e nagy hősök hült tetemeinél állottam, melyek fölött vadul száguldott át az idők emésztő hatalma, minőt csak egy helyen még, szent Péter templomában éreztem. Ha nagy és magasztos az érzelem, melylyel izlam népei a Kábára tekintnek, melynek epeztő vágyával Mahomed sirját fölkeresik; ha tiszteletreméltó az egyszerűen nemes hindu vágyódása a Gan-

ges habjai után, mely azonban mind szelid, csöndes álma egy fájdalmas tévedésnek, mily szent, mily nagy lehet a kinyilatkoztatás égi fényénél fölvilágosult keresztény hívő lélek előtt? Ne hordjuk napfényen vallásos érzelmeinket, ne hordjuk piacra a csodás emberi kebel rejtekben élő magasztos eszméit, — de ha a szent elragadtatás túláramló bőségében öntudatlan utat tör magának, — ne álljunk ellen annak.

Saint Sernin egyháza után a saint Etienne, mai nap cathedralis, érdemel figyelmet. Nagyszerűségében komikus épület, épen ezért eredeti. Minden részén házak- s palotákkal összevissza építve bizarralakját belülről is elárulja. Ha az ember belép a fő portalén, szó sincs róla, hogy a főoltárt lássa. A templom egy L betűt képez; csak midőn a szögleten túlhaladunk, mutatkozik a tulajdonképeni templom. Elül homlokzatán kolossális ivezete van, melynek mélyedésében elvész a nagy ablakrózsa. Benn a félhomály miatt alig vehetők ki a tárgyak. Hasonlítani sem lehet az előbbihez.

A du Taur-templom azon helyen áll, a hová Toulouse első püspökét, sz. Saturnint az áldozatbika szarvain hurczolta. E szent vértanú megtagadta az istentiszteletet Minervától, s Tolosa prefectusa e kínos halálra ítélte. A templom karzata sajátyszerű izlésénél fogva érdekes.

Toulouseban igen sok templom van, a des Jacobins, az egykori dominikánus templom, a Cordeliers, most szénaraktár, a saint Pierre, melyben a

római Péteregyházban lévő szent Péter ülő szobrának teljes hasonmása látható, sok tekintetben érdekesek.

Társam a palais de Justice felé vezetett. E helyen állott a római magistratus palotája. Itt székelték a hatalmas toulousei grófok is. Az épület már elveszté régi alakját, de azért fölötte leng a történelem szelleme szomorú és fényes emlékeivel.

Bolyongásaink között a place saint Michelre értünk. Itt van a jezsuiták kollegiuma, — a régi couvent de l'Inquisition. A bemenet egyik csarnokában még mutatják a czellát, melyben sz. Domonkos lakott, e valódi apostoli szellemű s szeretetet lehellő szent férfiú, kit a történelemhamisítók mint kegyetlenségig szigorú embert szeretnek festeni. Más kor, más szellem, más emberek voltak azok. A közeli place Salin volt az autodafék színhelye. Itt hóhérkodtak Raymund s Montforti Simon; egyik megégette az eretnekeket, a másik a nem eretnekeket. Amint Toulouseban a gazda változott, úgy szenvedtek lakói halált vagy nyugalmat. A legnevezetesebb azonban Vanini Julius Caesar megégetése 1619-ben.

A tizenhetedik század eleje kalandos korszak volt. Azon időkben az emberek észjárása nem türt semmi tréfát a vallás dolgában, s épen azért, mert a vallás nagy tekintélylyel birt, annak megtámadása merény volt az állambéke s politikai hatalom ellen is. Vanini valódi mintája volt ezen kor kalandorainak. Bejárta a művelt világrész minden nagyobb országait; nyughatlan lelke, büszke, követelő szelleme elűzte mindünnen. Az egyetemes tudományok minden

ágába beszagolt, s »de admirandis Naturae Reginae Deaeque mortalium arcanis« — czimú művében fényes tanúságot tón arról, minő charlatán volt. Angliában sokáig ült börtönben lázításai miatt. Végzetteljes sorsa elvégre Toulouseba vezeté, a kerek föld azon egyetlen pontjára, hol a vallási surlódások által elkeseredett kedély nem sokat kérdezősködék az ily fajta gonosztevőkről. Itélt, s végrehajtott, legtöbbször nyomása alatt a kor uralgó eszméinek. Mai nap az istentagadók szabadon futkározhatnak fel s alá, de azon kor jobban ragaszkodék szentebb meggyőződéséhez, hogy sem egykedvüleg tudta volna türni szentségeinek lábbal tapodását. Azon kor féltékenyen őrzé a társadalom lelki javát, s nem alaptalanul fogadta el elv gyanánt: jobb meghalni egy embernek, mint elveszni miatta száznak. A toulousei parlament Vaninit mint »blasphémateur du nom de Dieu«-t máglyára ítélte. A per aktáiban azonban más bünök is szerepelnek. Az egész ügy mystikusan homályos. A tulajdonképeni okok mai napig rejtekben maradtak.

A rue de Filatiers-en áll Jean Calas háza, kit végzetteljes sorsa történelmi nevezetességgé tón, s kit Voltaire mutatott be a késő kornak a vértanúság glóriájában. Soha sehol a történelmet úgy nem üték arczon, mint ezen esetben. Calas tekintélyes polgár s kereskedő vala Toulouseban, — és protestans. Egyik fia katholikussá lón, — azért kizárta őt örökségéből. Apja volt, megtehetette; a fiú anélkül is jobb örökséget választott magának. De Calas atyai szigora hozzá hú maradt gyermekeire is kiterjedt.

A fanatikus atya halállal fenyegette gyermekeit, ha hasonló lépést követnének el. A bösz protestáns természetét Toulouseban ismerte mindenki. Történt azonban, hogy az atya kegyetlenkedéseit a másik fiú is megúnta s nem titkolá el hajlamát, öccse példáját követni. Ezt is tudta Toulouseban mindenki. Egy napon e másik fiú szobájában fölakasztva találtatott. A gyanú az apára esett, és ez természetes. Lehetetlen ugyan föltenni, hogy a vakbuzgó apa dühében annyira ment volna, miszerint saját fia ellen emelje kezeit. Jean Calas mégis fiúgyilkossággal vádoltatott. Nem tudta ártatlanságát bebizonyítani. Még a halál küszöbén is felkiáltott: »Ártatlan vagyok; Jézus Krisztus, ki maga volt az ártatlanság, még kegyetlenebb halállal halt meg.« A Salin-téren, ott a hol álltam, mint gyilkos kerékbe töretett. Ez a történeti tény. De Calas-t mint állítólagos fiúgyilkost ítélték el, s azt hiszem volt a toulousei parlamentnek annyi esze, miszerint egy gyilkoságnál nem azt nézte, miért, mi okból ölt valaki, hanem kimondta a halált a gyilkosság fölött. Én magam is meg vagyok győződve, hogy Calas ártatlanul halt meg, — s tisztos ősz fejét e halál nem mocskitá be; de mivel esetleg protestáns volt, s gyűlölte a katolikusokat, azt következtetni Voltaire romantikus s rakétaszerű észjárásánál fogva, hogy a katolikus türelmetlenség áldozata lett, ezt hinni nagyon félszeg és erőltetett felfogás. Tegyük föl, ami igen könnyen tehető, hogy e szerencsétlen ember ép oly fanatikus katolikus lett volna, minő protestáns volt, — talán akkor nem esik a gyilkosság gyanujába? tegyük föl, hogy

muzulmán, zsidó vagy budhaista volt, akkor mint praesumtiv gyilkost épen nem bántja a törvény? Elítélik mint bűnöst, s nem nézik katolikus volt-e vagy protestáns. Nevetség! Hanem a tizennyolczadik század regényes szellemű udvari bohócza, kiről Joung igen találólag mondá: »Thou art so witty, wicked and so thin, That art at once the devil, death and sin,«¹⁾ ritka előszeretettel keresteföl mindazt, amibőlbotrányt csinálhatott a catholicismus rovására. Jean Calas meghalt, — meghalt ártatlanul; a felforgó körülmények szerint meghalt volna, mint zsidó, török, vagy katolikus. A toulousei parlamentről, de a világ semmiféle törvényszékéről sem hallottuk még soha, hogy egy gyilkosságról vádolt emberhez így szólandott: »Szerencséje önnek, uram, hogy katolikus; különben fölnégyeltették volna!«

Az idő már eljárt. A barátságos chevalier velem együtt költé el az ebédet. A szomorú s leverő emlékek mellett is a nap hátralevő részét kedélyesen töltök el. Bousquet ur kitett magáért: Három frankért fejedelmi ebédben részesített és saját becses személyében szolgált föl. A délutánt, miután az érseket nem találtam honn, közösen a Jardin des plantes hús és árnyas ligeteiben sétálással töltöttük. Társam sok érdekes részletet beszélt el a francia papok magán életéből. A hely szüke nem engedi, hogy itt azokat visszaadjam. Annyi tény, hogy a

---

¹⁾ »Te oly finom, oly elmés, oly gonosz vagy,
Hogy ördög, bűn, halál egyszerre vagy.«

francia papok benső élete mintaszerű. Külsőleg nem csekély ostentatiót mutat ugyan, de ezt, kiváltképen a délieknél, hol vér, képzelem erősebb, meg lehet bocsátani.

A chevalier még másnap is elkisért az indóházba. Szivélyes búcsút vett tőlem. Meg kelle ígérnem, hogy ha Lourdesből visszajövök, az ő vendége leendek.

XVII.

Baszk föld. Lourdes története.

Ne mondja senki, hogy sejtelem vagy ösztön az ember keblében a vallás érzelme, hogy lényünk magasabb vágyódásai a képzelem esetleges eredményei, melyek amint jöttek, úgy el is maradhattak volna. »Vallás az ember legnagyobb humanitása« — mondja Herder, mert hiszen ebben nyer az ember eszméje legszebb kifejezést. Minden boldogság, remény, szerencse, jólét és öröm csalóka bölcsészetté olvad át egy fensőbb, magasztosabb érzés nélkül, mely e gyötrelmes élet pályáján az egyetlen vigasz, az egyetlen enyhülés. Hová tűnik el a merev bölcsészet, midőn az ókor homályában egy Socrates sejtő lelke szemével a tudomány borongós láthatárán megpillantja Istent, mint a tudás végső pontját, s egy szent alázatával ismeri el, hogy mit sem tud; mily sötét, ismeretlen örvénybe bukik alá a tépelődő Schopenhauer lángelméje, midőn az ösztönszerűleg érzett felsőbb Lény, a mindenség nagy alkotója, mint öröklött chimärája az emberiségnek tűnik föl előtte. Ime! ott az őskor bölcse meghal nyugodtan, mint egy martyr; a tudomány s kutató elme jelenkori hőse pedig az örjögő kétségbeesés karjai között,átkozva a sorsot,hogy

lázadó elméje csak tudni képes és hinni nem. Csálódtak tán az emberiség nagy látnokai, midőn a hit epesztő szomjában tekintetöket az ég felé emelék? Alom-e az, mit az összes emberiség bölcsőjétől kezdve mai napig egy titkos, láthatlan erő nyomása alatt átérez? Oh nem! A nagy természet ura él, mert örök és változhatlan. Létét hirdetik »a legmagasb ég uránjai, harmatcsepp, virágszál;« — létét hirdetik a csodák, melyek előtt a tudomány szárnyain száguldó emberi ész megdőbbenve áll meg; a csodák, melyek nincsenek idő-, hely-, viszonyok-, körülményekhez kötve, hanem szabad kifolyásai a már megszűnt, de mindig élő kinyilatkoztatásnak. Hinni vagy tagadni, e kétből áll az ember élete. Isten szól Mózes ajkai által »Ime elétek adtam az életet és — halált.« Csak a hitnek, a boldog meggyőződésnek embere mondhatja el nyugodtan a költő századokat túlélő szavait: »*Si fractus illabatur orbis, impavidum ferient ruinae!*«

1858-ik évnek ugynevezett kövér-csütörtökén, mely azon évben február hó 11-ére esett, a Pyrenéek tövében fekvő igénytelen határvárosban Lourdesben, melyet a sebesen rohanó Gave folyam habjai mosnak, mintegy 11 óra felé délelőtt, három egyszerű kis pórleány sietett a város közelében levő sziklák tájára, hogy ott fát s forgácsot szedjen a napi szükségletekre. Mind a három, szegény, szükölködő emberek gyermeke vala. A legidősebb Abadie Johanna, mintegy 15 éves leányka lehetett; a másik Soubirous Bernadette alig 14, s ennek testvére Marie még fiatalabb. E két utóbbi egy szegény malombérlőnek volt gyermeke; Marie, az ifjabb, erőteljes kis leány, szüleinél

nevelkedett eddig, míg nénje, az idősb Bernadette, beteges és korához mérten gyöngye gyermek csak alig két hete volt otthon szüleinél Lourdesben, miután Soubrious Ferencz gazda nagy szegénysége miatt a szomszéd Bartrès faluba adta szolgálatba, hol juhot őrzött. A kis leányka még nem tanult sem írni, sem olvasni, sőt imádkozni is egyedül az olvasót tudta. Már Bartrèsben, midőn bányáikat őrzé, a rege-nyes Pyrenéek völgyében, a csöndes magányban, nem tőn egyebet, mint olvasóján imádkozék. Szülei haza hozatták, mert még első áldozását sem végezte. A három gyermek vidáman haladt előre, midőn a Gave-folyamnak ugynevezett sekélyes malomárkához értek, mely a téli időszak daczára sem volt befagyva, s ezüst habjai vad zugással törtek előre. Jeanne és Marie lehuzák faczipőiket, s nagy sebtén átláboltak a vizen. Bernadette hátramaradt, s mintegy késlekedve bocsátá lábait a jéghideg vízbe. Az árkon túl a massabieli barlang elé ért. Társai a közelben nagy buzgósággal gyűjték a forgácsot, midőn Bernadette szokatlan szélzugást vőn észre, mely a barlang felől látszék jönni. Ijedve tekinte körül, de im a fák s bokrok lombjai mozdulatlanok maradtak. A gyermek a barlang nyílása felé veté tekintetét, s annak magasb fülkéjében vakító fény közepette egy hófehér ruhába öltözött hölgyet pillanta meg, ki szelid, nyájas szemekkel néze rá. Bernadette remegve ereszkedik térdeire, s kezei önkénytelenül elévonák olvasóját de félelme- s ijedtségében nem vala képes a keresztet magára vetni. Az ismeretlen hölgy a barlangfülkében látva a gyermek erőtlenségét, a saját karjáról lelógó

hosszu olvasót elővév, s keresztet vetett magára. Bernadette e jelre visszanyeré erejét, s tekintetét a csodaszép hölgyre függesztve, hasonlóan imádkozni kezdett. Midőn az ima véget ért, a jelenés eltűnt.

Bernadette mintegy álomból felébredve, indult társához s nővéréhez.

— Nem vettetek észre semmit? kérdé félelmesen.

— Nem! felelék azok, hát te láttál valamit?

— Ha ti nem láttatok mitsem, szolt Bernadette a látmány hatása alatt, ugy nincs mit nektek mondanom.

Amint hazaértek, Bernadette elbeszélte mindent anyjának. A jámbor asszonyra a gyermek elbeszélése annyira hatott, hogy azontul megtiltá neki a barlanghoz közeledni.

De a gyermekek szokatlan vágy vön erőt. Addig rimázkodék, könyörgött anyjának, mig az, a következő vasárnapon, mely farsang utolsó napja vala, február 24-én, megengedte, hogy több gyermek társaságában Bernadette kimehessen a barlanghoz. A gyermekek egy üveg szentelt vizet vittek magokkal biztonság végett. Midőn a barlang elé értek, semmit sem vőnek észre. A gyermekcsereg közösen letérdelt s az olvasót imádkozá. Az idő délután vala; fenn az ég felhőtlen s tiszta.

Egyszerre Bernadette felkiálta:

— Nézzétek! nézzétek már itt van!

A megijedt gyermekek legottan Bernadette kezébe adák a szentelt vizet, s nógatták, hogy hintsen

abból a jelenés felé. A leányka remegve engedelmeskedék, — alig hallhatóan rebegé, amint megtaníták: »Ha Istentől vagy, jöjj közelebb.«

Az a csodálatos jelenség pedig mosolyogva néze le a kis exorcistára. Szótlan elővév é ismét a karján lógó olvasót, s imádkozni kezdett. Bernadettnek már nem volt ideje kimondani a rossz lélek elűzése fölötti következő szavakat: »ha pedig a gonosztól vagy, — távozzál!« térdeire esék, s imádkozott. Követték példáját társnői. Midőn az ima véget ért, az alak a barlang mélyébe látszott eltűnni. Csak a csodás fény maradt még egy ideig utána; lassankint az is elpárolgott.

Az esemény hire az egész városban elterjedt. Soubirous gazda háza ostrom alá volt vetve. Egyik a másik után kérdezgeté ki a kis leánykát, s nem győzték bámulni annak egyszerű, s mindig ugyanazonképen adott válaszait. Egy mysterium előtt állottak; egy megfejthetlen problema előtt.

Hamvazó szerdán, február 17-én, két előkelő lourdesi nő, Millet asszony s mademoiselle Antoinette Peyret, mindkettő most is él, azon kérelemmel fordultak Bernadette anyjához; engedné meg nekik, a gyermekkel ismét a barlanghoz menni. Soubirousné nagy nehezen beleegyezék. Mielőtt elindultak volna, a templomban misét hallgattak. Bernadette szive repesett az örömtől. Az első jelenésnek épen nyolczada volt, febr. 18-ika. A hölgyek megérkeztek a barlanghoz, s annak fülkéjében nem láttak egyebet, mint egy vad rózsabokor szétnyult száraz ágait. Bernadette letérdelt s imádkozék. Egyszerre arcza szokat-

lan fénytől kezdte sugározni, örömtől remegő hangon kiálta föl: »Már jó, már látom, már itt van!«

— Kérdezd meg őt, sugá a gyermeknek Peyret kisasszony, — nem háborítja őt jelenlétünk?

Bernadette a jelenésre függeszté tekintetét, azután megszólalt:

— Nem! Maradhattok!

— Ni, most int, hogy közeledjem — mondta Bernadette.

— Menj tehát hozzá, kérdezd meg, ki ő, miért jó ide? talán egy lélek a tisztító helyről; akarja tán, hogy misét mondjanak érte? Kérd meg őt, írja föl nevét e papírra.

A gyermek fölkel, s a jelenéshez közeledett. Az alak azonban hasonlóan léptenkint visszahuzódott. Bernadette már benn volt a barlangban.

— Asszonyom, ha lennél oly jó, s ide fölírnád nekem ki vagy és mit kívánsz! szolt Bernadette őszinte gyermeki nyelven.

A jelenés mosolyogni látszott, csöndes hangon, mely zengett mint a szellők lágy sóhaja, szép bearni nyelven megszólalt:

»Ce que j'ai á vous dire, je n'ai point besoin de l'ecrire. Faites-moi seulement la grâge de venir ici pendant quinze jours.«*)

— Igen, ígérem neked.

---

*) »Ami mondandóm van, azt nem szükséges leírnom. Tedd meg nekem egyedül az örömet, s jöjj ide két héten át.«

»Et moi, je vous promets de vous rendre heureuse, non point en ce monde, mais dans l'autre.«¹⁾

Bernadette észrevette, hogy az alak hosszasan, s gyönyörködve legelteti szemeit Peyret kisasszonyon. Ehhez fordult s odasugá:

— Most téged néz!

— Kérdezd meg őt, sugá vissza amaz, nincsen-e ellenére, ha e két héten át mi is megjelenünk?

Bernadette rögtön hallá a választ:

»Elles peuvent revenir avec vous, elles et d'autres encore. Je desir y voir du monde.«²⁾ S erre az alak eltűnt.

A következő napokban százankint, ezrenkint tódult ki a nép a massabieli barlanghoz. Ostromolták Peyramale urat, avassa magát a dologba. De Lourdes városának eszélyes lelkésze minden felhívást visszautasított. »Ha tetszik nektek, ugymond, — hát menjete a barlanghoz, ha nem, maradjatok távol. Nekem semmi közöm az egészhez.«

A tizennégy nap harmadik napján roppant néptömeg jelenlétében Dozous lourdesi orvos is künn volt a barlang előtt. Mig Bernadette a sereg jelenlétében imádkozék, az orvos a leányka balját tartá kezében s érverését figyelé meg. Semmi nyoma sem mutatkozott az izgatottságnak.

---

¹⁾ »És én, én ígérem neked, hogy boldoggá teszlek; nem ezen a világon, hanem a másikon.

²⁾ Eljöhettek veled; ők, mások is. Ohajtok itt sok embert látni.

Ekkor hallá Bernadette e szavakat:

»*Priez pour les pécheurs.*«¹⁾

E jelenet után Bernadette elfogatott. A nép sürgetésére azonban csakhamar szabadlábra helyezték. A kihallgatások megkezdődtek. Hosszu lenne elmondani mindazt, ami vele, s szüleivel történt.²⁾ Jacomet a lourdesi rendőrfőnök mindent elkövetett, hogy a gyermeket tévedésbe, zavarba hozza. Bernadette nyugodtan, alázattal, s gyermeki őszinteséggel mondá, hogy semmivel többet nem mondott, mint mennyit látott. Sem ijesztés, sem jutalom nem volt képes parányi változtatást eszközölni állításaiban.

A gyermek minden akadályozás daczára rendszeren eljárt a balanghoz. Az alak nem mindig jelent meg. Néha maga mondá a körülállóknak, — »nincs itt, nem jött el.« Február 13-án reggel gyertyával kezében, nagy néptömeg kíséretében szintén a barlang előtt térdelt. Ekkor nevének hallá magát szóltatni:

»Bernadette! j' ai à vous dire pour vous seule et concernant vous seule une chose secrète. Me promettez-vous de ne jamais la répéter à personne en ce monde?«³⁾

---

1) Imádkozatok a bünösökért.

2) Lásd Henry Lassere »Notre Dames de Lourdes« — czimü nagyszerü munkáját, melyben minden az utolsó részletig le van írva.

3) Bernadette! akarok neked valamit mondani, vala-

Lehetett látni a gyermek arcán, hogy kifejezett ígérete után egész lelkével csügg a látmányon. Erre azután hallá a következő szavakat:

»Et maintenant, ma fille, allez dire au prêtre, que je veux que l'on m'élève ici une chapelle, et qu'on fasse des processions à la Grotte.«¹⁾

Ezen szavak után ment először Bernadette Peyramale urhoz.

Peyramale urat mint Lourdes lelkészét épen nem érinték kellemesen az eddig történtek. Szigorú, keménylelkű ember lévén, amely ritka bátorsággal bírt minden dologban, úgy gyűlölt s üldözött minden hamisságot. Az eseményeket hagyta folyni egymás után, s igen józanul gondolkozék, midőn gondolá: »ha a dolog komoly, nem kell hozzá pap, ha pedig csalás, akkor nem tart soká.«

Nem kis meglepetéssel látá tehát az elhiresültt hajszolt gyermek-leánykát, kit eddig csak egyszer látott az utcán, szobájába lépni.

— Mit akarsz tőlem? kérdé tőle nyersen.

--- Plebános ur! szólta Bernadette remegő, félnék hangon, — engem azon asszony küldött önhöz ki a massabieli barlangban nekem megjelent.

— Igen, igen, vága közbe Peyramale ur, te az

---

mit, ami csak téged illet egyedül. Igéred-e nekem, hogy azt soha senkinek e világon nem fogod megmondani?«

1) S most leányom, mondd meg a papnak, miszerint azt akarom, hogy itt kápolnát emeljenek nekem; s meneteket rendezzenek a barlanghoz.

állítod, hogy jelenést látsz a barlangban, s fellármázod vele az egész vidéket.

Bernadette erre elmondá az egész történetet; mit látott, tapasztalt, mi történt vele a barlangnál. Mindezt egyszerű, gyermeteg lelke keresetlen őszinteségével beszélé el. Peyramale ur, ki most először látá maga előtt e gyermeket, nyugodtan, s komoly arczczal fordult hozzá.

— Tudod-e nevét az asszonynak?

— Nem, azt nem mondta meg nekem!

— Az emberek azt mondják, hogy azon nő a bold. szent Szüz. Tudd meg, s ezt én mondom neked, hogy a legbiztosabb uton vagy a pokol felé, ha hazudsz; azok az emberek látni fogják a jövő életben Istennek Anyját, de te nem.

— Plébános ur! válaszolá Bernadette szomoruan, s megrettenve a mondott szavak hatása alatt, — vajjon Isten Anyja-e azon nő, ki nekem megjelen, azt nem tudom; de állítom, hogy én látom őt, beszélek hozzá, s ő hozzám. Ő küldött engem ide is, hogy megmondjam önnek, miszerint ő ott egy kápolnát kíván magának.

Peyramale ur elgondolkozóék. Tapasztalt, eszes s felvilágosult ember lévén, nem könnyen hagyta magát tévutra vezetetni. Nem hitt a gyermeknek, bár, annak mesterkéletlen, egyszerű modora éles szemei előtt kizárta a cselszövény minden lehetőségét.

Peyramale ur az ablakhoz közeledék. Künn lombtalan, szomorú volt a természet. A késő téli időben fák s bokrok ékvesztetten hajták le ágaikat.

— Bernadette! Ide vigyázz! szólt a pap komo-

lyan, átható, mélytüzű szemeit a szerény kis hirnökre függesztve — ha azon asszony valóban Isten Anyja, boldognak tartanám magamat erőmhez képest szolgálataira állni. Ohajtom azonban tudni, van-e joga ilyesmit kívánni. Menj tehát, s mondd meg neki nevében, hogy azon vadrózsabokor, melyet te lábainál látsz most szárazon, levéltelenül, — viruljon ki.

Peyramale ur sajátyszerű kívánsága villámszerűleg jár be Lourdes városát és vidékét. A hitetlenek tapsoltak, a hívők remegve várták az eredményt.

A rózsabokor valóban nem virult ki; de Peyramale merész kihívására megkezdődtek — a c s o d á k.

Igy mutatá meg a sz. Szüz először is a barlang mellett lévő forrást.

A Peyramale urral való beszélgetés után Bernadette a jelenéssel közölvén Lourdes lelkészének kívánságát, miután háromszor hallá ajkiról e szót »P e n i t e n c e !« a következő alkalommal így szóla hozzá :

»Et maintenant, allez boire et vous laver à la fontaine, et mangez l'herbe qui pousse à coté.«¹⁾

Bernadette körültekinte, de sehol forrást nem látott, azért a Gave-folyamhoz indult.

»N'allez point là, je n'ai point dit de boir au Gave; allez à la fontaine, elle est ici.«²⁾

¹⁾ »És most menj, igyál, s mosakodjál meg a forrásból, s egyél a fűből, amely mellette van.«

²⁾ »Ne oda menj, nem mondtam, hogy a Gave-ból igyál, a forráshoz menj, itt van.«

Bernadette a száraz porban egy kis gödröcskét kapart ujjaival ott, hová a jelenés mutatott. Legottan vékony vizsugar nyomult elő abból és csörgedezni kezdett. Már másnap gyermekkarnyi vastagsággal birt, s midőn már Lasserre megvizsgálta, a vízfolyam oly erős volt, hogy naponkint 122,000 liternyi vizet adott.

Ezen esemény mintegy nyolczezer ember jelenlétében történt.

Mi történt azután, azt tudjuk. Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepén mondá a jelenés e szavakat : »J e s u i s l' I n m a c u l é e C o n c e p t i o n « — azontul többet nem szolt a gyermekhez. E néhány szó azonban eloszlata minden kétséget kiléte iránt. A csodálatos események hosszu, szakadatlan lánczolata kezdődék meg ezután. Bouriette a szürkehályogtól, Cazeaux a bénaságtól, Blaisette Soupenne a vakságtól, Bouhohorts a két-éves gyermek a már fölötte kimondott haláltól menekültek meg. Mily csodálatos és az egész világot meglepő volt gyógyulása Latapie-Chouat Katalinnak, Lasbareillesnek, Amare Lajosnak a nehéz nyavalyásnak, a szélütött Lanon-Domengé Máriának, Moreau Adélnak, Bizan Magdolnának, Tambourné Jeannak, Massot-Bordenave Mária kisasszonynak, a teljesen siket Capdevielle Máriának s sok másoknak. A nagy Franciaország elsőrangú orvosai szerepelnek ezen eseményekben. Az emberi kutató elme itt megáll. Dorous tudor semmi egyebet nem tön, mint a lourdesi csodás viz hatását figyelte. Száz eset közöl egy-kettőben ismerhette el az egyszerű s természetes gyógyulást. A legnagyobb szerűbb események

egyike Lasserreé, ki mint ismert író s publicista csodálatos gyógyulásáért való hálából a lourdesi hegyhely történetét számtalanok között legszebben, legalapossabban megírta.

A lourdesi esemény oly korban történt, midőn az emberiség dicsekedheték felvilágosultságával, a tudomány csalhatlan tanokat állapította meg; a babona, bűbájosság s szemfényvesztés ki vannak törölve az emberi társadalom történeteinek codexeiből. Oly nép körében, mely évszázadokon át legtöbb joggal lobogtatá a civilizáció zászlaját, mely hitét most is drágán adja, mely művelt, eszes s tudományosan képzett. Oly körülmények között, melyekben a kis város apró hivatalnokaitól, elüljáróitól, papjaitól kezdve föl egész Rouland ministerig, Napoleon császárig, az ország legtöbb tudósa, államférfia, diplomatája, püspöke szerepel. A hivatalos vizsgálatok aktái végteleenre mennek. Maga III. Napoleon át meg át tanulmányozta az ügyet. Évekbe került, míg Franciaország az igazságról meggyőződött, míg a tények csalhatlan hatása előtt büszke fejét meghajtá. A francia nemzet mitől sem fél inkább; mint a kinevettetéstől. Ha a dolog nem igaz, egész művelt Európa kacagni fog Franciaországon. Ezt érzé a császártól kezdve le az utolsó gondolkodó állampolgárig. A láthatlan természetfölötti hatalomnak titkos összeköttetése a látható természettel oly eszme, melyet sejteth a tudományos fő, de megdöbben annak nyilvánulatainál. Sok van még az ég alatt, mit a gögös emberi ész föl nem foghat, azért tagad. De a hosszú küzdelemben, melyben a világ legműveltebb nemzete tudományos axiomáit, erősen

védett tantételeit a tények logikájának vala kénytelen alávetni, jellemének egész nemességével tüne ki akkor, midőn a földöntuli kegy előtt fejét megalázza.

A népek benső, szellemi élete örök mysterium. A gondviselés láthatlan szálai beleszövődtek abba, és csak a nyugodt bölcs mély pillantása észleli meg a történelem titkos rugóit. Bárki mit mond, Franciaország a gondviselés kegyencze. Évek óta küzd ez édes anyja ellen; valahányszor elhagyja, bukik mélyre alá s önvérében fürdik; de ez édes, gondos anyához visszatér nyomora napjaiban. S az elfeled minden bünt, a szentségtörő kéz ütéseit, a lélek káromlásait, a büszke tudomány rugásait, a vérző sebeket — és szeret ismét; szeret látható, nyílt jeleivel meg nem fogyatkozható kegyelmének.

Lourdes, e kicsiny, csöndes város, hol a népek sorsát vezérlő gondviselés oly csodálatos módon működék, hogy a veszni indult hitet uj életre ébreszsze, központja mai nap a valóban életre kelt vallás legforróbb nyilvánulatainak. Ezrenként zarándokolnak ez igénytelen kis városba, a massabieli barlanghoz az ország minden népei. Most már évenként két-háromszázezer ember megfordul ott. Franciaországnak van oka visszatérni Istenhez. De nemcsak Franciaország, hanem három művelt világrész férfiai, hölgyei keresik föl e helyet évenként. Amerikából, az oceánon túl majdnem minden évben ezren felül jönnek zarándokok. Azon helyet Isten maga szentelte föl magának. Lourdes a XIX. művelt század legujabb s leglátogatottabb kegyelemhelye.

S a kegyelem e magasztos, csodás forrása most

sem apadt el. Alig hinné valaki, hogy még most is folyton, majdnem naponkint oly jelenetek ismétlődnek ott, melyeket az emberi ész felfogni, megmagyarázni képtelen. Az egyszerű, természetes forrásvíznek nincs gyógyereje. Megállapíták azt a világ első vegyészei. Hanem gyógyereje van az élő hitnek, az erős bizalomnak. Működjék itt a képzelem az őcsodatévő hatalmával, az érzékek csalódása, vagy nevezzük ez erőt bárminek, — a hatás, a csodás hatás megvan, azt nem lehet tagadni. Itt nincs mystificatio; minden Istennek szabad ege alatt történik. E könyv unalmas lapjain, oly messze távolból, csak nyomorúságos képe tűnik föl ama jeleneteknek, melyek Európa egyik elrejtett zugában folyton előfordulnak. Aki egyszer Lourdesben volt, az érteni s érezni fogja azt, mit eddig e kegyelemhelyről mondtam, s mi legfőbb, — azt, amit mondandó vagyok.

Lourdes volt utam végcélja. Amit ott láttam, tapasztaltam, észleltem, azt előadtam hiven s az igazság elhagyása, s a képzelem toldaléka nélkül.

Lourdesben megszűnik a turista pályája. Ott már nem egy bolyongó, fürkésző, szórakozó embert találsz olvasóm! hanem megjobbulva engemet. Ha a komoly meggyőződés szavát nem szereted, — ugy csapd be itt e könyvet! Utleirásomnak itt már vége van.

XVIII.

Lourdes.

Az idő borongós, szomorú vala. A nagyszerű táj komor felhőkbe volt burkolva, melyek néma panaszként nehezedének az egész vidékre. A Pyrenéek hatalmas hegláncza, mely Tarbes és Balbastro között száz kilomaternyi szélességben tűnik föl, lassankint szürkés felhőpalástba takarózék, s a fönséges kilátás, melyben Montréjeautól kezdve egész Capvernig gyönyörködtem, lassankint elveszett szemeim elől. Mintha a természet maga figyelmeztetett volna a csöndes töredelemre, midőn fönséges képét a bűnbánat szürke színében tünteté föl. A természet Isten eszméje, s fogékony kedélyre mindig leszen hatása. Ezer különféle változatai megannyi különböző érzelmet ébresztenek föl. Hát még, ha Isten e nagy templomában egy pontot választ ki magának, hogy onnét kegyelmeinek sugarait bocsássa szét?

Nem irhatom le az érzelmeket, melyek egész bensőmet eltölték, s melyek nyomról nyomra emelkedtek, midőn azon helyhez közeledém, melyet e romlott század sivatagában az isteni malaszt anyja a kegyelmek oázává alkotott. Azt kelle hinnem, hogy a szélvészfént szaladó vonat robogása és szívemnek

verése egy arányban nő, s lelkemben a gyönyör vivcsatát a fájdalommal. Ama leirhatlan érzés, mely az ifju Mózes szívét előnté, midőn az égő csipkebokorhoz közeledék, azon mystikus félelem, mely a gyermek Sámuelen erőt vőn, midőn az Ur hívó szavát meghallá, világossá, érthetővé lőn előttem. A futó perczekeket szerettem volna megállítani és siettetni; félve és örömmel gondoltam a pillanatra, midőn a ködfátyol leple széjelfoszlik s reményemnek czélja szemeim elé tárul. Hányszor történik az életben, hogy epedünk s vágyakozunk valami után; s ha az egy váratlan pillanatban megjelenik előttünk, megdöbbenünk a hatás sulya alatt, s a néma gyönyör csöndes fájdalomba olvad át. Vannak nagyszerű momentumok az életben, melyek természete bármily heterogen legyen is, hatásuk egy; a vértanu, kit utolsó kinszenvedése helyére vezetnek, s a király, ki koronázásához indul, egyenlőn meg van hatva.

Lehetnek sokan, kik a meghatott kedély mélyéről felmerült gyöngyeit az önismeretnek az ostentatio egy nemének vehetik. Sok van az emberi kebelben elrejtve, mi fényét szüzien megőrzi, mig rejtve marad, de legottan elhalványul, ha a felszínre jó. A lélek mysteriumai nem a külvilág elé valók; a gyarló teremtmény titkos beszéde ama hatalmas lénnyel, kit »a bölcs lángesze föl nem ér, csak titkon érző lelke ohajtva sejt« — hiú fitogtatás üres hangjaivá változik, ha piacra kerül. Igaz. De nagyobb dicsőség egytől megértetni, mint szégyen száztól kinevetetni. Szenvedni emberi dolog, de szenvedni akarni, több az emberinél. Nagy és nemes benyomások em-

léke örök marad, s még estében is édes vigasza van annak, ki ily emlék rabja. Bocsásd meg tehát, édes olvasóm, ha jelen esetben menteni kívánom magamat amaz ellenem felhozható vád alól, hogy szeretek magam személyével foglalkozni. Mindenki azzal foglaltoskodik, amije van, s ha mindent elveszített, amije megmaradt. Ha Bias korában élnék, beilleném bölcsnek. »A bölcs — ugyanis, mint e jeles férfiú mondja, sokat foglalkozik emlékeivel.« Mindazonáltal hálát mondok a gondviselésnek, hogy két ezer évvel később születtem; legalább senki sem vetheti szememre a dicsőséget, hogy — megelőztem koromat.

Toulousetól Lourdesig egy társasággal utaztam. Szemközt velem két fiatal ember ült, mellettem egy ifju férfi s egy beteg nő. A két fiatal ember valódi mintája volt a francia vérnek. Terjedelmes kosárban pompás reggelit hoztak magukkal, mely megállta volna helyét akármely fényes asztalon. Ettek, ittak, fecsegték, aludtak. E négyből áll a francia touristának elementuma. Tűz, víz, levegő s föld. Tűz az evésben, víz a beszédben, levegő az alvásban, amennyiben hatalmas horkolásaikkal oly léghuzamot okoztak, hogy minden ablakot be kellett volna csukni. Bizarr látvány volt, amint a két, evés és beszéd mesterségében kimerült két fiatal ember egymásnak háttához támaszkodva s térdeit orrához szorítva, mint két tönkre tett *boa constrictor* *Morpheus* karjaiban szunnyadozék. Csak akkor hőköltek föl édes szenderőkből, ha a vonat valamely zökkenőn átfutott, s a kedélyes *Orés*tes tiszteletreméltó alkatának gombját hűségese *Pylades*ének fejbúbjához ütögeté. Mintha

csak harangoztak volna. Különben ez épen nem zavarta meg köztük e békés egyetértést. Álmában elkövetett gorombaságért még nem hittak párbajra senkit.

Figyelemmel szemléltem utitársaimat; meg voltam győződve, hogy vagy ők szabadulnak meg ölem mielőbb, va gy én tőlük; mert hogy egy célra nem törekszünk, arról bizonyos voltam.

Egészen más képet nyújtottak szomszédaim. Hosszu hallgatás után kezdődött meg köztünk a társalgás. Nagyon meglepett az, hogy világi létére ifju szomszédom, látva, hogy pap vagyok, latinul szólita meg. Valamely szokatlan méla bánat ült vonásain s hangján, bármily közömbös dolgokról szólt, megérzett a szenvedés. Ifju neje, egy halálsápadt nő, erősen emlékeztetve az éjszaki vidékek szellemtelen, de ábrándos arczaira, szótlan és némán ült mellette. Bár messziről jöttek, nem voltak ismeretlenek e vidéken. Talán már többször voltak itt. Őket is egy vágy vezérelte ide, amaz égető epedés, mely a szomju szarvas ösztönének irányt ad, s az üditő forráshoz vezet. Az ifju nő beteg volt, a sorvasztó halál ott ült arczán, mint a virág tövében rágódó féreg. A célzt megértém az ifju férj szavaiból, az okot láttam a szenvedő nő arczán. Ezek velem fognak tartani.

A vonat robogott tovább. A durczás természet enyhülni kezdé neheztelésében, s a felhők mindinkább foszladoztak, midőn a pyrenéi hegyszakadékokba bekanyarodtunk. Egy-egy kíváncsi napsugár előre tolakodék a fellegek mögül s pillanatra arany szint ölte el a vidéken. Gyönyörű hegyek, völgyek, a ter-

mészet zöld bársonyával betakarva, az üdeség eleven színében tárultak szemeink elé. Juillan mellett feltűnt a világhódító Caesar egykori táborának enyészetes nyoma, melynek maradványaihoz a saraczenok, templáriusok, Roland lovag és sok más hős emléke fűződik. A régi dicsőség s hatalom sirja e vidék, s ott, hol most magános kecskepásztor hallatja szomorú szavú tilinkóját, a harczok tárogatója zengett egykoron. E temető néma csendjét csak a vonat dübörgő lármája zavarja meg, s Bigorre hajdani hősei felriadnak álmaikból, midőn a mozdony gőzpipja végig hasítja a leget s a távoli csöndes völgyekben visszahangzik. A táj mindinkább festőivé lőn. Ossunon túl a vonat teljesen körülzárt völgybe jut, melynek határait zöldelő hegyek, azokon túl pedig felnyuló kopár sziklák képezik. A szenvedő nő bágyadt tekintetét a lassankint kibontakozó táj felé veté; mintha az oszladó felhőkkel új élet ült volna arczára.

— Közel vagyunk-e már? kérdé férjéhez hajolva.

— Légy nyugodt, kedvesem! szólt amaz, megérkezünk nem sokára. E sziklákon túl már látható lesz. Csak addig légy türelemmel!

A szegény beteg asszony férje vállaira hajtá fejét s megtört szemeiben kimondhatlan forró epedés lángja égett. Merőn s mozdulatlan tekintete ki a tájra, s beesett arczán a hívők malasztja ragyogott. Hosszan s némán tekinték rá; a valódi szenvedés ily közzelléte megszüntete minden társalgást. A szó vigasztalása elveszti erejét ott, hol fensőbb vigasz reménye honol. Lelkem elmerengett egy nagy lélektani igazságon, azon, hogy csak akkor érezzük valóban sze-

retetünket egész teljében, midőn annak tárgyát szenvedni látjuk. Elhagyja ekkor medrét a hűség, ragaszkodás, s a szeretet csöndes folyama hatalmas árrá dagad, hogy mindent eláraszson. E kép szemeim előtt állott; azon mindenható hatalom, melyet a nemeslelkű férjre egy beteg nő gyakorol. Fájdalom! de igaz; a szenvedés hozza egymáshoz legközelebb a sziveket.

A beállott csönd hasonlita ahhoz, melyet amaz önkénytelen meghatottság szül, midőn egy templomhoz közeledünk annak szentelt ivai alá lépendők. Messze futnak tőlünk a világ hiu gondolatai, szivünkben pillanatra kialszik az önzés lángja, a mulandó érzelmek háttérbe szorulnak, s a kedélyre a szent meghatottságnak egy neme nehezedik. Templomhoz közeledénk mi is, a modern század legujabb templomához, melyet Isten emelt magának a szabad természetben. Ki fogja csodálatosnak találni az érzelmeket, melyek szivünket elönték, midőn ahhoz közeledtünk?

Mintegy varázskéz intésére egy pillanatban szétszakadtak a felhők, a nyugtára siető nap egész királyi pompájában előlépett, tündéri fényben fűösztve az egész tájat. A vidám, mosolygó s üde völgyben feltűnt egy középkori vár festői alakja, körülte elterülő barátságos házak soraival. Még néhány pillanat, a vonat megállt, s mi Lourdes beérkezénk.

— Itt vagyunk, uraim! szólt a fiatal ember a szemközt ülőkhöz, el nem titkolhatva lázas örömét, mig azok az álomból fölvert ember tétova tekintetével bontakoztak ki egymás karjaiból s gyűrött komi-

kus arcaikkal egymásra bámulva, dadogó hangon kérdék az állomás nevét.

— Lourdes; Lourdesben vagyunk uraim!

— Saprستي! azért kár volt önnek fölverni minket, szólt az egyik boszus hangon; mi Pau-ba utazunk, a fürdőkre.

— No ugy csak menjenek fürödni, — gondolám magamban, nem árt nekik, ha mosakodnak. Ezeket a sors csak azért rendelte mellénk, hogy a fénynek árnya is legyen. Némely ember nem tudja kegyetlenségét legyőzni, ha az anyagiak lekötik, s boszankodik azon, aminek más örül. A tisztán materiális embert még a mennyországgal is hiába kínálják.

A lourdesi állomás jelenben egészen olyan, mint hazánkban egy másodrendű vasuti állomás szokott lenni. Födött pályaudvara nincs, hanem a vonat az égető napon, vagy a szakadó esőben künn a szabadban áll meg, — már amint az időjárás szeszélye magával hozza. A Toulouse-Bayonne közti vonalon a saison idejében az emberek két osztálya utazik. Lourdesig a vonat azokat viszi magával, kiket egy édes jövő reménye biztat földi bajaik- és szenvedéseikben, kiket egy szent vágy vezérel a modern század Siloe-éhez, melynek vizét nem egy angyal, hanem az angyalok királynője nyitá meg a szenvedő emberiség számára. Ur és szolga, szegény és gazdag ugyanazon egy élő hittel siet ide. Akiket a vonat ismét tovább visz, azok a mai elegáns szórakozás hősei, a pyrenéi világhírű fürdők látogatói; ezeket élvágy, mulatság, unalom s urhatnámkodás vezeti. Lourdesben a hívő zarándokok szent éneke hat föl az égbe; egy állomá-

sal tovább, Pauban táncz, zene s kártya szerepel; itt Istent imádják, ott a pénzt; itt bűnétől szabadulni jó az ember, ott bűnökkel tetézni magát; ide jönnek hitben gazdag szegények, oda hitben szegény gazdagok. A vonat, mely Lourdestől Bayonneig fut, szintén betegeket visz magával, a divatos bajok betegeit; kik azután rendesen még betegebb állapotban térnek haza.

Midőn a lourdesi állomáson kiszálltam, egyszerű kép tárult szemeim elé. Több mint ezer ember szállt ki, noha napjában nyolcz vonat érkezik e helyre. A vonat husz perczig időzött e kis helyen, pedig az állomás még frissítőkkal sem szolgál. Az érkezők közt voltak ifjak, vének, gazdagok, szegények, előkelők, kiknek málháit livrés inasok emelgették, s egyszerű póremberek, minden jószáguk egy nyakba akasztott tarisznyában. Majdnem minden vagonból betegeket emeltek ki. Ott egy ősz férfiú két ifju, szép leányka karjaira támaszkodva, roskatag léptekkel tántorgott egy előhívott kocsihoz: itt szomoru szülők egy alig tizenkét éves gyermeket sajátos alaku deszkára szijjazva emelnek tovább. Távolabb nehéz betegek számára apró gyermekkocsi alaku járműveket tolnak elő. A vagonból párnákat, matraczokat hánynak ki először, azután megjelen egy összetört, sápadt alak, szerető lelkek karjaitól gyöngéden emelve, hosszú, kínos szenvedések megrázó jelensége. Vakok és sánták, vezetve, gyámolítva azoktól, kiknek szeretete őket e helyre kíséré; papok, szerzetesek beteg hivatással. Egy apácza valamely előkelő hölgyet segít ki egy vagonból; az asszony kis pólyás csecsemőt szo-

rit karjaiba ; mindkettőn meglátszik, hogy szenved. A kocsisok, hordárok nyalábra szedik a nyomorultakat oly egykedvűséggel, mintha gyapju-zsákokat emelnének, s megindulnak a város felé, mely tiz percznyire esik az állomástól. Mire a vonat füttyent, már minden beteg rendeltetése helyén van.

Mig málhámat a postához czimzett fogadó társas kocsijára felraktam, alkalmam nyílt e sajtáságos jelenetet, mely közel szemeim előtt folyt le, végig szemlélnem. Volt annak bizonyos hatása, melyet hasztalan iparkodnám leírni. Különösen feltűnt előttem egy család, mely három tagból állt : anya, leánya s fia. A leány husz-huszonkét éves lehetett, s nehéz betegségben sinylődött. Nagy bajjal lehetett egy alacsony gyermekkocsiban elhelyezni. Szép, szabályos arcán régi s hosszú szenvedések nyomai valának láthatók. Anyja s fivére ott sürgöttek körüle, gyöngéd figyelemmel ápolva őt. A kis koci csak lassan haladhatott a város felé, mert a sebesen vágató bérkocsik s omnibusok alig engedének helyet. Nem tudom megmagyarázni az okot, miért éreztem e szomorú család iránt az első pillanat óta oly csodás részvétet. Sokan voltak ott, kiknek állapota figyelmemet leköthetné, de benső sajnálkozásom csak ez egyben összpontosult. Ugy érzém, mintha Isten láthatlan kegyelme e családban összpontosult volna, hogy általa a csodatévő s nagyhatalmu szent Szűz csillagkoszoruja új sugarat nyerjen. Kik voltak ők? Nem ismerém. De lelkem előre is vonzódott hozzájuk.

És nem csalódtam. Leírásom folyama meggyőzend mindenkit arról, hogy ezen család volt az

melyben Isten nekem fönséges hatalmának erejét megmutatá, mert épen általa lettem egy csodának szemtanujává.

Augusztus tizenegyediké volt, délután fél öt órakor, hogy Lourdesba megérkezém. Az állomás helyén túl egész csoport férfi, nő és gyermek állt, várva s lesve az idegeneket, szerény s barátságos szóval ajánlva magánszobát, szolgálatot, csekély, mondhatni potom áron. Aki hosszabb időn át szándékozik Lourdesban maradni, annak ajánlom szálloda helyett a magánlakást, ez sokkal kényelmesebb s olcsóbb.

Lourdesnek legcsinosabb szállodái a plébánia-templom és tér közelében elterülő, s az egész várost részre osztó marcadal utczán találhatók. Utamat én is erre vettem, miután a postához czimzett szálloda épen szemközt áll ama csatakos, szűk utczácskával, mely hosszas csavarulatok után a Gave-folyamon lévő uj hidhoz s azon túl a kegyelemhelyhez vezet. Ujabb időkben a szállodák száma roppantul emelkedett; ezek folyton telvék, noha majdnem minden magánház egyuttal szálló hely is. Lourdesban még a nagy bucsujárások alkalmával sincs megengedve a szabadban tanyázni. Itt mindenről s mindenkiről gondoskodva van.

Midőn a kis szálloda udvarába behajtottam, madame Pimorin a szálloda tulajdonosnője, egy kicsiny, összetöpörödött, előrehaladt kora daczára, ritka elevenséggel biró asszonyság fogadott. Miután a bask földön divatos obligát hódolatát, hogy örvend engem házába befogadhatni, lekötelező nyájassággal elrecitálta, legottan kiosztá a parancsot markos legényei-

nek, hogy pogyászomat a kijelölt szobácskába vigyék, maga pedig bekísért a terjedelmes, de meglehetősen alacsony étterembe, hol két hosszú terített asztalon hadirendben már készen állottak a pontban hat óra-kor megkezdendő gyomorcsatához megkivántató requisitumok, a keményen megtöltött boutelliák ágyui, sütemény s pástétom várfalak, erős tornyok piskóta és jardinetteből, szeszélyesen egyberakott kések és villák s egyéb gyilkos szerszámok. A francia, mint már említém, igen sokat ad az asztal külsejére. A terített asztalon ott figurál a hotelier becsülete. Minél előkelőbb a firma, annál nagyobb a fény az asztalon. A francia korcsmáros ügyes csábító; felcziczomázza asztalát, mintha minden nap menyekzőre készülne, aztán minden ablakot kinyit, minden lámpát meggyújt, hogy az utczán elmenőket kísértetbe hozza. Ez ott a czégér. Jövevény francia, ha nincs rendes étkezési helye, ebéd előtt rövid sétát tesz a hotelek előtt; a nyitott ablakokon betekint a terembe, s nagy műértelemmel következtet a terített asztalok minéműségéről azok ára- s értékére. Jár-kei mint a madár a lépes vesszők között, de egyen azután fennakad.

— Szabad tudnom, meddig lesz abbé urhoz szerencsém? szolt háziasszonyom helylyel kínálva.

— Körülbelül egy hétig, hacsak valami közbe nem jó.

— Örülök; néhány nap mulva már alig szolgálhattam volna szobáimmal.

— Hogyan?

— E héten tömérdek nép fog összejöni városunkban. Már két nagy járdalat megérkezett.

— Honnét?

— Az egyik Perpignauból, ezek száma mintegy két ezerre megy; a másik Montmédy-ből.

— S még másokat is várnak?

— Oh igen; azon nagy tömegén kívül, mely Páris környékéről a napokban indul el, ahogy azt a hírlapokban olvashatta, még Angliából is van egy csapat bejelentve. Ennek úgy hiszem, csak örülni fog, abbé ur.

— No, nem épen mondhatnám; én szeretem a csöndet, asszonyom!

— Nem úgy értettem, uram, hanem hogy Angliából várunk vendégeket.

— Ezt már megint én nem értem; semmi közöm az angolokhoz.

— Mon Dieu! hát csalódnám, hiszen ön is angol; beszéde s ruhája tanusítja.

— Bocsánat, nem vagyok.

— Ah!

— Bizonyságot teszek róla rögtön. Asszonyom meg vagyok győződve igazságérzelméről, mindazonáltal szeretem a világosságot. Kegyed ért engem. Ohajtanám tudni kötelezettségemet. Mit fizetek szoba-, világítás-, szolgálat- s ebédért.

A jó madame egyszerre s váratlanul ki lön ugrasztva eszmeköréből. Kissé zavarba jött.

— Abbé ur! minden rendben leszen. Biztosítom, nem lesz panasz.

— Hat frankot adok napónkint. Elég lesz?

— No hiszen . . .

— Legyen hét, mondám mosolyogva, hanem ezen túl nem megyek.

Meghajtá magát, s elfogadta az ajánlatot. Azon hiszemben voltam, hogy személyem előnyeinek köszönhettem ez áldozatot; másnap azonban megtudtam, hogy Lourdesban ugyanazon ellátást négy frankért is megszerezhettem volna. Én tettem az ajánlatot, tehát senkit sem vádolhatok.

Szándékom volt legottan a barlanghoz sietni. Valamely kimondhatlan vágy úgy vonzott oda. Még délig volt időm, mert habár a table d'hote ideje hat órára van megállapítva, nagyuri szokás szerint nem illik pontosan megjelenni. A francia megkinozza magát egy kissé az etiquette kedvéért. Fél hét előtt a csata meg sem kezdődik. Az elkésett vendég sokszor több előnyben részesül, mint a ki a csengetésre megjelen.

Elindultam tehát a rue de la grotte felé. Az eső újra megkezdődött. A járókelő nép között ugyan csak hasznát vettem szemeimnek. Oly tisztességes sár volt, hogy egy alföldi magyar város is megirigyelte volna. Ki kelle számítanom minden lépésemet, mert azonfelül az utca keskeny volt, mint a mostohaszelte kenyér. Elül-hátul veszedelmes nagyságu bérkocsik, hintók csörgős lovakkal, majdnem járhatlanná tévék az utat. Minden öt perczen be kelle szorulnom valamely boltba, kapu alá. A barátságos sár tapadt hozzám, mintha a viszontlátás örömét akarta volna kifejezni. Marasztott, hátrahagyta csókjának nyomait ruhámon. Irigyeltem a gólyamadár sorsát; annak hosszú lábai vannak, s repülni is tud. Lesü-

tött szemekkel mentem tovább. Az első szemközt eső fabódénál mellém lép egy szegényes öltözetű pap, s csókolni való angol nyelven megszólít.

— Nem vagyok angol; mondám rámeredezve az új jövevényre, s végig néztem hamarjában magamon, hogy megtaláljam boszantó angolságom kulcsát.

— Beszél ön németül, szólt most hozzám francia nyelven.

— Igen, igen; talán ön is német?

— Nem, hanem beszélem azt a nyelvet. Éu nyolcz nyelvet értek, uram!

Megörültem e szerencsének.

— E szerint ön nagy szolgálatot tehetne nekem, uram!

— Parancsoljon velem.

— Legyen ön vezetőm, s fogadja előre is hálaamat.

— Szivesen, miért nem? Én állandóan itt lakom. Számúzott lengyel pap vagyok. Nevem U. Szaniszló.

— Mikor beszélhetnék Peyramale urral, a lourdesi plébánossal?

— Akár mindjárt, forduljunk vissza.

— Tehát a plébános ur nem lakik künn a templomnál?

— Koránsem. Az új bazilika a bucsusok temploma, a kegyelemhely nem tartozik az ő jogkörébe. Peyramale ur most is az, ami volt tizenhat esztendő előtt, lourdesi lelkész. Káplányaival a város lakóinak lelkieben szolgálatukra áll; a barlang s környéke egy külön territorium; ott misszionáriusok mű-

ködnék, kik ismét Peyramale urral semminémü összeköttetésben nem állnak.

— Azon véleményben vagyok, hogyha e területen sz. misét mondani szándékozom, erre csak Peyramale ur jogosíthat föl, miután a tarbesi püspökkel nem érintkezhettem.

— Bizonyára, de csak saját plébániatemplomára adhat jogot. Ön pedig valószínűleg a bazilikában ohajtaná e szent ténykedést végrehajtani?

— Ugy van.

— Akkor csak egyszerűn hozza magával püspökétől kiállított levelét, s a sekrestyében mutassa elő. Az elégséges. Szükségtelen önnek Peyramale urral érintkezni.

— De nem, uram. Más ok van még itt. Nem mondhatom önnek el, mennyire ohajtanám látni ezen embert. Ő is egyike azoknak, kiknek a jelenések nagyszerű tableaujában szerep jutott. Igen ohajtok vele beszélni, — noha félek egy kissé; mert mindaz, mit róla olvastam, nem épen bátorít föl. Ugy tudom, Peyramale ur igen kimért és rideg modoru ember.

A lengyel pap elmosolyodott; egy perczre a gúny kifejezése ült arczán.

— Persze — szolt tovább, — ő most már a pápa ő szentsége protonotariususa, ki nagyon szereti őt, és sok kitüntetéssel halmozza el. Különben jöjjön, ha tetszik. Bemutatom neki.

Megindultunk egy kis melléksikátoron át, mely visszafelé épen a plébánia-templom terén végződött. E helyről még megemlékszem. Vezetőm áthaladva a marcadal-uton egy magas fal előtt, melynek legnagyobb

része zöld repkénynyel volt befuttatva, megállott. Egy kis ajtó volt ott; azt megnyitá, s mi egy virágokkal beültetett udvaron át nyitott előcsarnokba léptünk, melyből keskeny falépcsők vezettek fölfelé. A csarnokban jobbra szintén egy ajtó látszott, mellette csengetyűszár. Az ajtónál oldalt egy kicsiny táblácska volt látható. Rajta e név: *Peyramale*.

Társam meghúzá a csöngetyüt, az ajtó megnyílt, s én néhány percz múlva szemközt álltam e sokat említett férfiuval, — azzal, kihez a bold. Szüz Bernadettet küldé, hogy közölné vele akaratát.

Peyramale ur magas termetü, erőteljes férfiu, még a legszebb korban van; haja már őszbe csavardott, s a déli francia papok szokása szerint hosszúra van növesztve, úgy hogy hátára omlik. Arczában van valami jellemző, valami nem mindennapi, ami vonz s megfélemlit egyszerre. Magas sima homlokába két függőleges ráncz ékelte be magát; a mélyen gondolkodó emberek ez ismertető jele. Mintha a bizalmatlanság árnya nehezednék pilláira, félig csukott szemei mintegy lelke mélyét, gondolatainak világát őrzik. Szokása alsó ajkát előretolni, miáltal a valódi római szabásu arcz bizonyos kemény s büszke kifejezést nyer. Csodálatos, hogy ez arczon, mely egy nagy szívnek, egy erőteljes s tiszta jellemnek tüköre, a mosoly ritkán jelenik meg. Nagyon jól kelle ismernie az embereket, sokat kelle tapasztalnia, hogy arczyonásai épen a bizalmatlanság kifejezésénél kövültek meg.

Egy pillantás ezen férfiura, elégséges volt eszembe juttatni ama borzasztó szavakat, melyeket

a félénk s gyermetes Bernadettehez intéze, midőn az az üzenettel első alkalommal megjelent előtte; csak e férfi mondhatta még az erős férfikebelt is megremegtető szavakat: «Azok, kik szavaidnak hitelt adnak, mondják, hogy az általad látottalak a sz. Szüz. De tudd meg: ha hazudsz, ha hamisan állítod, hogy a szent Szüzet láttad a massabiel-i barlangban, a legbiztosabb uton vagy soha nem látni Őt. Te azt állítod, hogy egyedül magad látod Őt, a többiek nem; én meg azt mondom, ha hazudtál a többiek mindnyájan látni fogják Őt a túlvilágon, de te nem.» Csak e kemény, s hitében sziklaerős férfi tehetette továbbá azt, hogy az Egek királynéjának szende kis hirnökét, ki reszketve emelé föl hozzá szemeit, magától elutasítsa, s magát a hatalmas Szüzet merészen csodára kihívja, mondván: »Azt állítod, hogy a jelenés lábai alatt egy vad rózsafának ága nyulik el. Mondd meg az én nevemben, ha akarja, hogy neki kápolnát emeljünk, az a rózsafa viruljon ki!«

Akkor pedig, mint tudjuk, kemény tél volt. A februári fagy dermesztő hatása alatt az egész természet lomb- és ékvesztett vala.

E szilárd s hajthatlan jellemű férfi, ki a nevezetes eseményben mint egy óriás magaslik ki, s kinek sajátos jelleme, mintegy csodásan, lehetne mondani gondviselészerűleg szövődik be az események folyamába, az európai hirre emelkedett s epochalis helynek most is legérdekesebb jelensége. Képzél-

hetni tehát, minő érzésekkel eltölten álltam meg előtte.

A szoba nemes egyszerűséget mutatott. A pam-lagon és székeken mintegy husz francia pap ült az ország minden részeiből. Hangos társalgásba voltak merülve. Beléptemkor minden arcz felém fordult. Peyramale ur, ki, ugy látszik, vendégei közt előbb a szót vitte, felállott, s elem lépett.

Társam elmondta, ki vagyok, mi szándékom, van, s azután szerényen visszalépett. Vettem észre, hogy vezetőm épen nem tett rá jó benyomást. Az ellenszenv palástolhatlan nyomaival arczán, tekintete rá, azután hozzám fordult.

— Abbé ur, Magyarországból jött. Mondhatom, szép utat tett; szólt hidegen s tiszta francia nyelven. Sokáig szándékozik itt maradni?

— Nem, uram, válaszolám. Egy hetet szándékozom itt tölteni. De ezen időt nem hagyhattam elfolyni anélkül, hogy önnek tiszteletemet ne tegyem. Különben is önhez, mint e város lelkészéhez egy őszinte kérésem van. Meglehet, hogy a kegyelem helyén a roppant sokaság miatt nem jutok oltárhoz; ezen esetben kérem önt a szivességre, hogy plébániája templomának oltárát használhassam.

— Szivesen. Hanem lesz szives nekem igazoló levelét előmutatni. Tudhatja, hogy e helyen sok mindenféle ember megfordul. Távol legyen tőlem a gyanu, — de ezt mellőznöm nem szabad. Különben társa gondoskodni fog, hogy ott fönn a basilikában is végezhesse ajtatosságát. Ez nem jár semmi nehézséggel.

Átadtam neki igazoló leveletemet. Az ablakhoz lépett s figyelemmel végig olvasta.

— Minden rendben van, ugymond. Ezen iratot mutassa elő a missionarius urak egyikének; ha ott fönn helyhez nem jutna, szívesen adok engedélyt saját templomomban.

Meghajtám magam s távoztam.

Már egészen besötétedett volt, midőn madame Pimorin gondoskodása folytán fényes ebédben részeseülve s így kellőleg felüditve, másodizben indulék meg a kegyelemhelyhez. A rue de la grotte most is telve volt jövő-menőkkel, s daczára e roppant élénkségnek, az utca oly sötét volt, oly kevéssé vala megvilágítva, mintha Lourdes községe Buda városa lelkes atyáinak akarta volna példáját követni. Ha egyes járó-kelők papirharangba dugott égő gyertyáikkal meg nem világítják az utat, nem tudom, hogyan talállok oda. Hozzá szegődtem tehát egy előttem botorkáló öreg asszonyhoz, s mint az árny, követtem lép-teit. Az utca végén az est homályában mint egy clragadó látvány, egyszerre szemembe tünt a nagyszerű bazilika fényesen kivilágított ablaksoraival, melyek mint megannyi tűzszemek derengő fényt vetének az utra. Áthaladtam az esőtől megáradt s zuhogó lár-mával tova iramló Gave-folyam fölött egy új művű széles kőhidon, és csakhamar a templomhoz érkeztem.

Már távolról az orgona melancholikus hangjaitól kísért gyönyörű ének üté meg füleimet. Valami megható volt az óriási hegyektől környezett völgyben a magán álló fenséges imola, égbenyuló tornyával, kivilágított ablakaival, benn a zarándokok gyüleke-

zete Istent magasztaló szent hymnusokat zengedezve. Az első keresztények lélekemelő, magasztos cultusát juttatá eszembe, midőn üldözőik elől elrejtvezve közös imára, Isten közös magasztalására egybegyülének. A lágy zene végig reszketett a légen, az ének kitörő lelkesültségbe ment át, a roppant templom falait áttöré a hang:

Dieu clemence!

Dieu protecteur!

Sauve, sauve la France

Au nom du sacré coeur!

S miként ha szükeknek találta volna e szivből fakadt fohász az egyház boltiveit, utat keresett magának a szabad természet nagy templomában, s a sötétzöld Pyrenéek hatalmas sziklafalai visszazúgták az imát. A hang szétolvadt az óriási ürben, felült a felhők szárnyaira, hogy a ragyogó csillagok honán tul a Mindenhatóhoz jusson. Oh e szent helyről nyílt ut vezet az égbe! Százezerek élő hite emelt itt kolossális lépcsőzetet a mennybe, melynek utolsó foka az Isten trónjának zsámolyát képezi; százezrek megtörhetlen bizalma emelte föl itt Jákob lajtorjáját, melynek trónján Istent látja a hívők szeme. És az, kinek egy intésére megrendül a világegyetem, örök fensége glóriájából gyönyörrel néz le e szent helyre, hová kegyelmének egy gyöngyszemét lehullatá, az a nagy sziv, mely tulárad jóság- s irgalomban, melynek öröktől fogva a legtisztább szeretet volt minden lüktetése, most is érzi azt, mit érze egykoron; ki kész volt megkegyelmezni két bűnös városnak öt igaz emberért, könyörül a mai Sodoma millióin azon igazakért, kik

itt egy családba olvadva, egy élő hittől vezettetve, az ősidők legszentebb eszméjéről, a vallásról bizonyosságot tesznek. S ott, hol a szárnyaszegett képzelmet a kinyilatkoztatás veszi gyöngéd karjaiba, hol a merész phantasia, mint a felszáradt köny nyomtalan elvész, ott a mindenható Istennek dicsőségében ül trónjának zsámolyán áldott szent Anyja az emberiségnek, az, ki magának e helyet kiválasztá, ki akarta, hogy itt a bünös, tévedt emberiségért imádkozzanak, az most gyönyörtelt szívvvel hallgatja a hívő sokaság buzgó fohászait, — mert hiszen neki, az isteni malszt anyjának szintoly mondhatlan édes a megtérő bünös fájó siralma, mint az angyalok éneke, egy az őszinte bizalom szárnyán hozzá röppent fohász szintugy kedves előtte, mint a szentek s üdvözültek magasztalása.

Ezen eszmék foglalkoztattak, midőn az egyházhoz közeledém. Soha templom küszöbét mélyebb megindulással át nem léptem. A ragyogó fényárban uszó templom, a zsufofásig telve, a hívők ezrei mind, mind összefolytak szemeim előtt. Csak ügygyel-bajjal juthattam előre. Egy udvarias abbénak köszönhettem, hogy a sokaságon keresztül az ugynevezett sanctuariumig helyet csinált. Volt ott mintegy hatvan pap.

Az ének véget ért. Egy fiatal perpignani pap bozontos hosszú hajjal, valódi spanyol típusra mutató arczczal a sanctuarium korlátához lépett s beszélni kezdett. Nyelve pörgött. Csak egyes szavak voltak kivehetők. Beszélt a balsorssujtotta hazáról, a szerencsétlen Francziaországról, a sz. Szűz közbenjárásáról s az élő hitről, mely jelenben a megalázott

nemzetnek egyedüli menedéke. Mindezt oly tüzzel és lévvvel adta elő, hogy ha nem szavainak értelme, maga a hang elragadta az ajtatoskodókat. Azután letérdel s a rózsafüzért imádkozá elő. Ezt már latinul mondta s a hivek is latinul válaszoltak. Az ima végeztével egy másik áldozár a főoltár lépcsőjére térdelt s átható csengő hangon e nagyjelentőségű szavakat mondá:

Maintenant. O Immaculée Conception, car les jours sont mauvais!

Maintenant, car plus que jamais, l'orage grande sur nos têtes!

Maintenant, car notre Pontife, notre Père pleure captif et délaissé!

Maintenant, car le sol de notre France est encore foulé par un pied barbare!

Maintenant, car c'est encore l'heure de la tribulation, de la lutte, du combat!

Ah! priez pour nous maintenant! « 1)

A megindulás könye gyöngyözött végig minden arczon. Egy nagy fohász reszketett végig e hatalmas egyház ivei alatt, mintha egy szivből jött volna. Egy

1) Most, oh szeplőtelen Fogantatás, mivel gyásznapokat élünk,

Most, mivel miként soha, nagy veszély függ fejünk fölött,

Most, mivel Pápánk és szent atyánk mint fogoly elhagyottan zokog,

Most, mivel Francziaország talaját még barbárok lábai tapossák,

Most, mivel még a sanyaruság, küzdelem és harc órája tart.

Oh könyörögj értünk — most!

ima röppest el minden ajakról a kegyelmek Anyjához. A templomban egyszerre siri csend lön. Csak a lelkek imádkoztak. E pillanat nagyszerű, fönséges vala.

A valódi áhitat szent cselekményét kitörő zajos ének fejezte be. Az elnyomott vágy utat tört magának a szorongó keblekből, s én némán, meghatottan szemlélém e parányi részét egy nagy dicső nemzetnek, s lelkem megérté, hogy az az igazságos, erős, boszuló Isten a felhők fölött, ki áld és sujt, ki a népek sorsát kezében tartja, még nagy napokat tartja fönn e nemzet számára, mely a históriában erényei, de fájdalom, bünei nagyságát is bebizonyítá, mely végső elnyomtatásában új bizalommal, erősebb hittel karolja át a keresztet, és tud remélni — a gondviselésben.

Sötét volt és késő, midőn a szentegyházból visszaindulék. A szakadó eső nem zavarta meg elmékedésemet. Sajátszerű érzés vett erőt lelkemen. Önkénytelen hódoltam azon benyomásoknak, melyeket a látottak rám tőnek. Midőn szállodámba megérkeztem, s madame Pimorin mosolygó arcza fogadott, még ez is bántott. Siettem nyugodni, hogy az utolsó benyomások boldogító, lélekemelő emlékeit álmaim honába átvigye. Künn csöndesen esett az eső s melancholikus zenét játszék ablakom tábláin. Ez ismert altató zenéjénél hunytam be szemeimet.

XIX.

Lourdes.

Már hajnalott, midőn a lány harangszó fölvert álmaimból. Az ébredés első momentumában minden ember kábult, s ha szemei, előtte ismeretlen, szokatlan tárgyakra esnek, mintegy megfélemlik s csak fokkonkint jó magához. Sokszor éreztem ezt utazásaim alatt, s mondhatom, emléke nem épen volt kellemes. De most, midőn öntudatom, az álom karjaiból kibontakozva, ama gondolatra ébredt, hogy Isten kegyelmének ritka helyén vagyok, ezen ébredés édes és vigasztaló vala. A tervnek, mely egész utam alatt foglalkoztatott, küszöbén állottam. Midőn a harang hívó szava elhangzott, melynek csöndes csengése oly esdőleg inte czéломra, már ott valék, azon szék lépcsőjén, hol a megtört kebel vigasztalást keres, hol az őszinte töredelem enyhítő könyűit Isten maga száritja föl a bünbocsánat malasztjával. Oh ritka malaszt, üdv és boldogság egyetlen szóban, béke és áldás egyetlen hangban, szent gyönyör egy leirhatlan pillanatban. Az ember élete tévedések, botlások éle te. Szent a percz, melyben azt beismerjük, s boldogító a tudat, hogy azok terhétől megszabadultunk. Mily kevés ismeri a szent bánat gyönyörét, az önismeretre

ébredt szív boldogságát, ama pillantás megmérhetlen édességét, melyet a megtisztult lélek önmagára vet. Kedves, vigasztaló nyugpontok ezek az élet zürzavarában, üde oáz a lelki lét száraz pusztaságán. Ott térdeltem, hol évek előtt a sz. Szüz választottja ártatlan szép lelkét Isten előtt kitárá; ugyanazon helyen, hol szive egyszerűségében békülni akart azzal, kit soha meg nem bántott. És e hely szent varázsa hatotta meg lelkemet.

Édes olvasóm! Sokat ígysz találni e sorokban, ami mellett eszmélő lelked figyelve áll meg. Vádolhatsz, hogy mélyebben nyultam be a kedély titkos világába, mintsem megengedve lehet, s utleírásom némi része a mindennapiasságból kiemelkedett lélek vallomásának szinezetével bir. Ám lehetetlen azon benyomások emlékének nem engednem, melyek e helyütt osztályrészem lőnek; s nem tagadhatom, hogy midőn Lourdesba indulék, több vala bennem egy egyszerű, kíváncsi touristánál. Lelkem szemeivel tekintém meg e helyet; annak számára kerestem tisztább, felsőbb gyönyört, s ha a hatás megérzik so-raimon, arról nem tehetek. Eddig rendesen azt irtam le, amit lá t t a m, e magasztos kegyelemhely adjon jogot most leirnom azt, amit é r e z t e m.

A kiengesztelődött lélek boldogságát érezve indultam meg a bazilika felé. A zarándokok roppant számával találkoztam az uton. A nagyszerű templom most tünt föl előttem egész méltóságában. Pompás román izlésű bazilika, három hajóval, faragott fehér kőből építve. Az egész roppant épület egy planirozott sziklacsúcon nyugszik épen a massabieli barlang fö-

lött s ugyszólván kettős egymásra emelt templomot képez. Az alsó templom csak a két mellék-hajó fölött vonul el s merőben gyónószékeket foglal magában, s csak az alsó sanctuarium alatt jó össze, — mely sokkal alacsonyabb, mint a felső templomé, s kriptaszerű, de gyönyörűen polychromirozott boltozattal bír. Öt, fényesen ellátott oltár van benne, ép úgy, mint fölötte a templomban. Az oltárok ötszögű terjedelmes fülkékben vannak elhelyezve, úgy mint fönn. Az oltárok jobbról kezdve: a sz. Szüz, sz. József, sz. János evangelista, Jézus sz. szive, s sz. Péternek vannak emelve. E kriptaalaku alsó templomba a felső templom sekrestyéjéből egy csigalépcső vezet le. Minthogy jóval alacsonyabban fekszik, a bejárat e templomhoz könnyebb, azért a nehéz beteget ide hozzák be kis kocsikon. A főoltár épen a barlang fölött áll. A csodák legtöbbször itt történnek.

A nagyszerű bazilika fenn imposans bensővel bír. Magas ivboltjait alig veheti ki a szem. Ezer és ezer bársony és selyem zászló, százezreket képviselő aranyhimzéssel borítva, függ alá a magasból. Az oldalfalak hasonlóképen megszámlálhatlan zászlókkal vannak befödve, sőt a két mellék-hajó öt kápolnája mindkét részről oly dusan van megtömve zászlókkal hogy a falon parányi szabad tér sem látható. A bronzrácsozattal elzárt sanctuariumhoz öt lépcső vezet föl. A sanctuarium közepén áll a tiszta fehér márványból faragott oltár, nagyszerű aranybronz baldachinnal, mely alatt a lourdesi sz. Szüz alakja látható, hófehér habszerű márványból. A főoltár mellett két óriási bronz candelaber áll, a gyertyáknak egész legióját

mutatva. A főoltár háta megett az öt kápolnában látható öt oltár, N. D. de Victoire, Rosaire, Coeur Jesu, N. D. Carmele, N. D. de Salette. Az egész templomban nincs egyetlen oltárkép, mind fehér márványszobrok helyettesítik azt. A sanctuarium magas íveiről mintegy harmincz óriási aranybronz csillár függ alá; minden gyertyaszál villanyczárnával van összeköttetésben, úgy hogy a roppant templom csillárait, számra nézve mintegy százat, néhány perc alatt lángba lehet borítani. A templom felső körületén, ott hol az ívek kezdődnek, merőben felajánlott arany és ezüst szivecskékből, colossalis betűkkel ezen szavak vannak kirakva:

»Et maintenant ma fille, allez, allez dire au prêtre, que je veux, que l'on m élève ici une chapelle et qu'on fasse des processions à la Grotte.« *)

A boldogságos Szüz kápolnát kívánt, s a benne hívők szeretete egy nagyszerű bazilikát emelt neki, melynek minden része hangosan hirdeti amaz áldozatkésztséget, melylyel ur és szolga, gazdag és szegény sietett filléreit az ő oltárára letenni.

A falak, a fülkék a már említett tengernyi drága zászlókon kívül, melyeket egyesek, majd községek, városok, testületek, czéhek, egyletek, a művelt világ minden részeiből ide vándorolván, örök emlékül itt hagytak, még egyéb ritka s maga nemében sajátos ajándékokkal telvék. Ott van a sekrestye fölött három

*) És most lánykám, menj, menj, mondd meg a papnak, hogy én akarom, miszerint nekem itt kápolnát emeljenek és hogy körmenetet tartsanak a barlanghoz.

hires francia tábornok marsalbotja; egy másiknak kardja, egy harmadiknak vállrózsái. Egy üvegszekrényben egész sereg gyémántos rendcsillag, kereszt, gyűrű, függő; köztük a becsületlégió egy kis keresztje, melyet egy toulousi egyszerű polgárnő vett le elesett fiának melléről az utolsó hadjárat alatt. Ott van a férjét s fiait vesztett gyászos özvegy fekete fátyola, a jegyesétől megfosztott menyasszony árván maradt jegygyűrűje, az elfonnyadt, de tisztán maradt menyasszonyi myrtuskoszoruk egész légiója. Oldalt egy fülkében halványpiros szalaggal átfont női hajtekereslóg, egy drága selyemöv, melyért a középkor daliás lovagja életét adta volna; egy fiatal hercegnő adománya, kinek ifju férje ott küzdött a gyilkos tűz közepette, míg gyászoló neje legszebb ékét, melylyel Isten megajándékozta, a szent Szüznek ajánlta föl. Ott vannak a mellékkápolnáknak a francia marine ajándékai, művészileg készített apró hadihajók, a szabad és merész tengerészek adományai, selyem vitorlácskák között aranyhorgonyok. Ezer és ezer apróbb-nagyobb emlék, értékében milliókat képviselve, mindannyihoz édes, bús emlék, kihullt könny, a sziv szerelme, gyásza, fájdalma, öröme, hálája, titkos epedése kapcsolva. Oh ha e dolgok beszélni tudnának, az emberi élet legváltozatosabb szakairól tennének tanuságot. Hiszen itt rakta le a hívő lelke nehéz gyötrelmeit, ide jött újra lánggra ébreszteni hamvadó reménye üszkeit, ide jött felszárítani égető könyeit; itt szállt az égbe a remegő anyai sziv imája harczoló fiáért, itt hangzott el az özvegyen maradt nő zokogása, itt lágyult meg a durva harczos kemény szive, midőn a harcz

esélyei nemzetének szégyenére megtaníták. E tárgyak az utóbbi idők szomorú történeteit hangosan hirdetik.

Midőn a zsúfolásig tölt templomon áttörve magamat a sekrestyébe értem, egy fiatal s igen barátos arcú francia pap lépett elém, s megmagyarázá teendőimet. A templomban kora hajnaltól kezdve késő délig minden oltárnál szakadatlan mondják a sz. misét. Ruha, könyv, kehely sat. ott van minden oltáron; a misézni akaró a sekrestyéből csak az ostyát, a purificatoriumot, s a vállkendőt viszi ki magával, azután kiszemel magának egy oltárt, megvárja, míg az ott miséző készen van, s helyébe lépve ott az oltárnál öltözködik. Legnehezebb ministranst kapni. A francia papok úgy cselekszenek, hogy kettenkint mennek az oltárhoz. Míg az egyik miséz, a másik szolgál körüle, ha elvégezte, akkor a másik miséz s az előbbi szolgál. Az is szép szokás, hogy a hivek a a sekrestyéből maguk hozzák ki a particulát; oda teszik a misézni kezdő pap elé, azután meghallgatják a misét, a communiókor a pappal együtt áldoznak. Azon öt misén át, melyet Isten kegyelméből Lourdesban elmondtam, mindennap jöttek hozzám ájtatoskodók a particulával. Velem együtt áldoztak. Háromszor angolok gyónni is akartak nálam, — de fájdalom azt nem tehettem. Egyetlenegy wiesbaadeni előkelő asszonyságnak tehettem volna meg, ki németül kívánt nálam gyónni, azt is a kitűzött napon a roppant néptömegben nem sikerült megtalálnom.

Az előbb említett udvarias pap szivességének köszönhetem, hogy miután minden oltár el volt fog-

lalva, a főoltárhoz jutottam. Ez nagy kiváltság. Nem hallgathatom el, hogy ezen misém leghosszabb volt, melyet életemben elmondtam. Két óránál tovább tartott. Mise előtt, közben s után mintegy két ezer hívőnek osztám ki az élet kenyerét.

Mise után elérkezék a pillanat, tán mondhatom életem legszebb, legünnepélyesebb, legédesebb pillanata, minő aligha fog érni több földi vándorlásomban, — megindultam a barlanghoz.

Kényelmes, gondosan ápoltt két út vezet oda. Egyik a bazilika főbejáratától lépcsőkön le egyenesen, a másik a templom háta megett lejtősen levonuló s egy M betűt formálva. Ez utóbbin szoktak a körmenetek levonulni, midőn azután a templom terrasjáról tekintve a hemzsegő, mozgó nép, mint egy óriási élő M betű tűnik föl. Én is ezen mentem le.

Néhány percz, és én ott voltam a barlang előtt. Leborultam azon felirattal megjegyzett helyen, melyen 1858-ban február 11-én először pillantá meg az ártatlan Bernadette az Egek királynéját, a csodaszép hölgyet. Leborultam, s a köny kiesett szemeimből.

Hiába mondanám el, mit éreztem ekkor. Nagy és heves érzelmeket tolmácsolni nem lehet. Mintegy eltompultan, elfásultan, mozdulatlanul térdeltem ott. Ima nem jött ajkaimra, a szent hely varázsa elvette nyelvem erejét, — csak örömkönyeim szólottak. S midőn minden érzés elhalni látszék szivemben egy gondolat ébredt föl bennem, hasonló, de nem egyenlő azzal, mely lelkemben feltűnt, midőn az apostolok sirjánál térdelék Rómában; — miért mondanám el.

Alig néhány lépésnyire tőlem a hely, hol tizen-nyolczszor állott az, kinek sz. Fia itélni fog egykoron fölöttem, kinek szavát fogja hallani lelkem egykoron, ki vérenek áldó harmatával mosta tisztára lelkemet. Itt állt, itt mosolygott, itt beszélt hatalmas asszonya a világnak s anyja az örök Igének, ki ha egy engesztelő szót nem mondand érettem sz. Fiánál, ki ha elvonja tőlem szelid, édes tekintetét, leveszi rólam malasztos kezeit, — mi lesz belőlem akkor?

Hová tüntenek el hiú álmai a feltörő szellemnek? A lét nehéz küzdelmén kívül az élet csalfa álmaiban, kinek szive ne mozdult volna meg a dicsőség gondolatánál! Porban fetregő féreg is felnyújtja fejét s kiemelkedni törekszik a porból. De a szétdőlt remények, az epedő vágyak púsztuló romjain a nemes önismeret mosolygó fénye dereng. Jőjj hozzám halvány leánya az önmehtagadásnak, tanítsd meg elkemet a magasztos resignatio érzelmére, vezess el a gondolathoz túl a felhőkön keresni a babért, adj erőt a sziv csöndében viselni a látatlan keresztet, s csöpögtesd epedő ajkaimra a vigasztalás balzsamát, ha ellankadok, s ha az egyenkint muló napok egyenkint viszik sirba szebb reményimet! A seb, melyet az önismeret ütött a sziven, fáj ugyan, de a kihulló vér áldásos harmat a száradó lélekre.

A barlang mellett elterülő terasse telve volt ájtatoskodókkal. Ifjak és vének, papok és világiak állva, térdelve, vagy pedig a padokon ülve tarka csoportot képeztek. A mintegy három öl széles s másfél öl mély barlang szádája egyszerű vasrácsozattal van elzárva. A tömör, sötétkék sziklaüreg te-

tejéről számtalan hálaemlék, egymint képek, szobrok s a mankók megszámlálhatlan serege lóg le. A barlang jobboldali részén, fönn egy kisebb ölnyi magas keskeny sötét üreg látható. Ott jelent meg a sz. Szüz ott áll jelenben finom fehér márványból készült szobra az ismeretes hosszú világoskék övvel s összetett kezében az olvasó. E művet egy hivatott művész ihletteljes vésője alkotta; tekintetéből szelidség, jóság, angyali szeretet sugárzik alá. Lábai alatt a történelmi nevezetességü vadrózsabokor.

A barlangban nincs oltár, hanem egy roppant nagy vas candelaber, melyen éjjel-nappal folyton száz és száz gyertya ég. Néhány szék van ott a gyengélkedők számára. A barlang babárki bemehet, csak az ott lévő laikus fivérek közül kell egyet felszólítani. Egyszerre soha sem eresztenek be sokat. A barlang belsejéből egy kicsiny csavargós üreg vezet föl ama felsőbb barlanghoz, hol a szobor áll. A szobor alatt a sziklafal csöndesen szivárgó víztől nedves. E falat szokták a vásárlott olvasókkal megérinteni sokan a hivek közül csókjaikkal is illetik azt.

A barlangtól balra a sziklafalból három rézcső nyulik ki. Ebből foly ki a csodáshatású víz. Folytonos ostromnak van kitéve. Mellette közvetlen egy kis ház áll, ott vannak a laikus testvérek, kik a vízhez szükséges üveg-, bádogedényeket árulják, s ha az utas több mennyiségű vizet ohajt magával vinni, annak gondos becsomagolását magukra vállalják, sőt a szállodába el is szállítják. Magam tizenkét nagy üveggel rendeltem meg. Az egész alig került öt frankba. Felüljutalmazást senki sem fogad el.

Midőn fölkeltem, megpillantám társamat, a lengyel papot, a néptömegben. Rőgtön karon fogott, és egy martiális alakú, pirosképű francia papnak bemutatott. Az illető Victor Marie de Mussy abbé volt az autuni megyéből. Beszélgetésbe eredtem vele.

— Ön már többször volt e helyen? kérdém, midőn örömtől ragyogó arczára tekinték.

— Harmadszor vagyok itt, szólt nyájasan. Kétszer mint nagy beteg élő bizalomból, most, mint láthatja, teljesen egészséges — hálából. Mig Isten életet, Nagyboldogasszony napját mindig itt fogom tölteni.

— Ön is itt nyerte vissza egészségét? kérdém érdekkal.

— Mon Dieu! Igen. Oh sokáig voltam beteg. Negyvenöt éves vagyok, s ez évekből tizet töltöttem ágyhoz szögezve, mozdulatlanul. Nem voltam képes semmi functióban részt venni. Isten elvette tagjaim használatát. Oly erős köszvény gyötrött, hogy csak a Mindenható irgalma őrzött meg a kétségbeeséstől. Mindent megpróbáltam, semmi sem használt. Akkor azután minden reményemet a sz. Szüzbe helyezém. Két év előtt voltam itt először. Akkor hiába. Isten nem akarta megkönnyíteni szenvedéseimet. Mult évben azonban, épen midőn káplányom megáldoztatott, csodás erő szállta meg bénult tagjaimat. Látja azt a kis kocsit, — abban feküdtem. Mintha új vér szállt volna ereimbe, egy pillanat alatt minden erőm visszatért. Tíz évi hosszú kínos bénultság után teljesen egészségesen léptem ki gyötrelmem helyéről. Kérdezze meg itt az abbé urat. Nyomorult váz voltam

akkor, s nézzen meg most. A holnaputánra következő napon lesz egy éve csodálatos gyógyulásomnak. *)

Nem irhatom le, minő érzéssel szoritám meg a derék abbénak kezét. Meghatottan szoltam hozzá:

— Abbé ur boldog! Mily kegyelem részese lön! S én nem vagyok képes kimondani, mennyire örvendek, hogy önt láthattam, önnel beszélhettem. Felfoghatom háláját.

— Oh nem fogom feledni én sem, uram! Gyakorta érzem, hogy élő példája vagyok Isten kegyelme hatásának. E boldog tudatot el nem cserélném semmiért e világon, Ha itt e buzgó hívók seregét nézem, mindig eszembe jut. Hányan vannak itt, kiket hasonló remény, hasonló bizalom vezetete ide. Tán buzgóbban kéri a szent Szüzet, mint én, s nem hallgattnak meg. Nézze ön ott ama kisasszonyt, mellette anyját s fivérét. Azokat én vezettem ide. Az a szegény leány sokkal betegbb, mint én voltam.

Oda tekinték, s a tömegtől távol egy kicsiny gyermekkocsiban egy halvány, összetört alaku fiatal leányt pillanték meg az előkelőbb osztályból. Mintegy 20—21 éves lehetett. Szép, nemes arczán éles vonásokban irta le magát a fájdalom; midőn bágyadt fejét mellette térdelő anyjának vállaira hajtá, úgy tűnt föl, mint egy száráról letört virág. Fivére egy szép, barna, tizennyolcz éves ifju búsán s könyezve állt mellette. Közelebb jövék s megismertem őket.

---

*) Ez esemény röviden be van van vésve a barlang kőpadlatára.

Azok voltak, kik tegnap velem együtt jöttek meg, s kik iránt első tekintetre oly csodás vonzódást éreztem.

Mussy abbé odalépett a szomorú családhoz, s halkán néhány szót intéze hozzájuk. Azután a lengyel papot s engem bemutatott nekik. Az anya fölkelte térdeiről, s míg társam a beteg leánykával beszédbe eredt, a jó asszony hozzám fordult s fájdalomtól tört hangon így szólott:

— Ön messziről jött, abbé ur. Tán önnek is van valakije, kit szeret s ez szenved.

— Nem asszonyom! hála az égnek, Isten megőrzött e nehéz próbától.

— Engem pedig meglátogatott. Ah jó abbé ur! szólt s nehéz könyvek peregtek végig arczán, — nem mondhatom el önnek, mit és mennyit szenved szegény gyermekem, s vele én, anyja. Első rangú orvosokkal kezeltettem. Voltam vele Párisban; meglátogattam az ország első gyógyhelyeit, — mindhiába. Életemet adnám érte, — folytatá kitörő zokogással, — mert nem nézhetem tovább kinjait. Áldás lenne rá a halál. S most itt vagyunk, minden reményünk a szent Szűzben van.

— Régóta szenved a kisasszony?

— Öt éve már. A lóról esett le, s a megszilajult állat néhány száz lépésnyire maga után hurcolta. Összetört egészen; nem is hittük, hogy életben maradjon. Öt éve, hogy él egyik napról a másikra, mint mozdulatlan hulla. Tavaly s két év előtt voltam vele Paray le Monialban is. Azóta fájdalmai nem oly szaggatók ugyan, de azért tagjai egészen megszibbadtak a hosszú fekvéstől. Az orvosok mond-

ták, ha kigyógyul is csodálatos módon, de járni nem fog soha.

Megindultan hallgatám a jó anyának keservét, ki nem ismert, akkor látott először az életben, s mégis oly határtalan bizalommal fordult hozzám, oly őszintén mondá el bánatát. Első pillanatban nem jött vigasztaló szó ajkaimra. Mit is mondhattam volna neki? El voltam fogulva magam is, egyrészt az imént leirt benyomások alatt, másrészt az anyai fájdalom ily közel szemléleténél. Lecsüggesztett fővel, szomoruan álltam előtte.

— Fájdalom! mondám végre, hogy nem találok vigasztalást az ön keserve ellen, asszonyom! Mit tehetnék én?

— Ön tehet valamit, édes abbé ur. Imádkozzék szegény leányoméért.

Szivem újra elszorult e kérelemre. A zokogó asszony oly kérőleg, oly esdve néze rám. Soha sem fogom e tekintetet elfeledni.

— Azt megteszem és örömmel, asszonyom. Igérem önnek, hogy naponkint, mig e kegyelemhelyen leszek, megemlékszem róla az oltárnál.

— Köszönöm, ezerszer köszönöm, jó abbé ur, szólt az öröm halvány fényével arczán. Jöjjön csak, folytatá s leányához közeledék. — Jeanne! nézd e jó abbé ur imádkozni fog érted.

A szenvedő leány nagy fáradsággal fölemelé hozzám bágyadt szemeit. Nem szólt semmit, de szeméből a fájdalom felhőin túl felcsillámlék a köszönet

s hála világa. Oly kimondhatlan érzéssel tekintte rám. Ajkai körül egy fájdalmas mosoly vonult végig. Ez volt köszönete.

Társam s Mussy abbé letérdeltek a szegény beteg mellé. Követtük a példát én, az anya s a fivér. A lengyel pap lassu hangon latin nyelven előimádkozá a lorettói letenyét, s mi válaszoltunk. A »salus infirmorumot« háromszor mondta el. Midőn vége volt az ajtatosságnak, vizontlátás reményében búcsut vettünk.

Vezetőmtől megkérdeztem e szomorú család nevét. A híres Fontenay-családhoz tartoztak s Autun városából, a gyászos hírű Talleyrand székhelyéről valók voltak. A beteg leány neve Jeanne de Fontenay, fivéreé József. E család még többször előfordul leírásom folyamában.

Társam szivessége folytán egy fiatal angol papal ismerkedtem meg, ki Londonban a híres Nelson-családnak házi káplánya s jelenben harmadszor volt Lourdesban fiatal növendékével. Az ifju Nelson szép, nyulánk szőke fiatal ember, ábrándos kék szemekkel, de e szemekből egy kóbor lélek zavara volt kiolvasható; a szép alakban egy idegen szellem lakott. Az ifju cretin volt. Lelkemben összerázkódtam, midőn először megpillantám. Félben hagyott remeke volt a természetnek, sivár, lakatlan épület, bujdosó szellemek tanyája; remeknivü hangszer, melyre csodálatlalt tekint az ember, ha megszólal, a csöndes örület hangja szól belőle s iszonynyal tölt el. A szerencsétlen ifju egy élő halott; rendszeren hónapokon át van

e kegyelemhelyen nevelőjével. Jószivü, engedelmes, mint egy hű eb, tehetnek vele akármit, türelmes; arca piros, mint a hasadó hajnal, az üde, az ártatlan élet bársonya ül minden vonásán, — s mégis szellemileg holt. Naponkint többször láttam őt a templomban, a barlang előtt térdelve; imádkozni nem tudott, csak utánozta külsőleg, amit a többiektől látott. Mindenki bámulva tekintte a feltűnően szép ifjura. Mit kérhet ez? Mi baja lehet ennek? Az emberek csak a külsőből ítélnek. Az a szegény ifju volt valamennyi között a legbetegebb.

A nap ebédelőtti részét társam s az angol pap körében töltém. Bár az idő boros volt, szép sétát tevénk a massabieli barlang éjszakai részén elterülő vadregényes hegyszakadékokban. A kiálló szép pontokon épen most emelnek tizenöt stácziót az olvasó tizenöt titkai szerint. A bazilika fölött oldalt kimagasló csúcsán egy kereszt áll. Oda mentünk föl s nagyszerü kép tárult szemeink elé. Lábaik alatt ködös homályban uszva terült el Lourdes városa, közepén kimagasló festőileg szép várával, az apró barna s zöld repkénynyel befuttatott házsorai-
val, jobbra a régi s idők terhe alatt megfeketült, magánálló római toronnyal, — mig távolabb a Pyrenéek kolossalis hegláncza sötétkék gomolyba olvadva, szemközt a költészet- s mondadús Bearn-Bigorre-tartomány szaladó folyamaival, erdőgazdag hegyei s a helyenként feltűnő aranysárga rónáival. Gyönyörü vidék. Szebbet a lángoló képzelem sem alkothat. Isten áldását látszék lüktetni e táj, melynek minden egyes pontja, egy szivverése az élő nagy

természetnek. Alig tudtunk megválni tőle. Sokáig némán, csöndes elragadtatással szemléltük azt. Ez elragadtatásból a bazilika harangjának komolyan intő szava rázott föl. A déleesti istentiszteletre harangoztak. Ez nekünk is szólt. Megindultunk.

XX.

Lourdes.

Midőn az istentisztelet véget ért, késő délután volt. A hegyekről levezető kanyargós utakon a lourdesi pór nép menete tünt föl, amint a napi munka után az erdőkből hazafelé indult. Majdnem mindenik egy szamarat hajtott maga előtt, mely görnyedten a hátára rakott nyaláb fa sulya alatt, komoly egykedvűséggel baktatott előre a lejtős ösvényen. Egyik-másik nem épen barátságosan bánt ugye lehet egyetlen házi állatával; kopott ostorral nagyokat huzott a szegény állat kiálló gerinczeire. A szelid csacsi füleit sem billenté e rendes napi kosztra az már az ő része, megnyugovék sorsában. De rám, nem tudnám megmondani, miért, a kegyelem e helyén minden kegyetlenség rosszul hatott.

Midőn szállodámba megérkeztem, annak udvara tele volt kocsikkal, málhákkal, járó-kelő, rikoltozó emberekkel. Épen az utolsó vonat jött meg, melyen ismét sokan érkeztek. A jó Pimorin asszonyosság ezer zavarban volt. Minden szoba elfoglalva; az udvaron egy csapat vendég, köztük néhány zsiros falat a fogadós számára, akiket azonban a hely hiánya miatt kénytelenek elszalasztani. Sohasem láttam ko-

mikusabb alakot, mint lötött-futott fel s alá vendégei közt, mint a megrémült kotlóstyuk, kettőt-hármat megfogva, lefűelve, majd ismét eleresztve, ha látta, hogy a másik indul. Kért, könyörgött, biztatott, lesz minden, csak türelem. Eközben nyelve pörgött, mint a rokka. Suhancz fia s legényei azalatt lefegyverzék a jötteket, azaz elszedtek tőlük minden elszedhetőt s nógatták befelé az étterembe. A derék madame már rekedtté szónokolta magát, midőn engem megpillantott. Ugy nekem jött, hogy majd hanyatt estem. Elfeledkezve, hogy épen nem értem az ő patois nyelvét, a kilőtt golyó gyorsaságával perorált valamit, miből épen nem tudhatám meg, vajjon a Correspondent valamennyi cikkéről értekezik-e, vagy az — ugorkasavanyításról? Egy ideig csak hagytam beszélni, hogy gyönyörködjem a spanyollal vegyes francia szójárásban, utóbb azonban türelmem elpárolgott s mosolygva félbeszakasztám.

— Jó asszonyom! végtelen sajnálom, egy szót sem értek abból, amit mondott. Nem bírom a patoist.

— Ah vagy ugy, pardonnez! szólt most hirtelen valódi francia nyelven. Tehát vendégeim jöttek, kik már távirat útján rendelték szobát, jóval előbb.

— No, ez szép!

— Igen, de csak ugy válthatom be szavamat, ha ön, abbé ur oly szives lesz, s átengedi szobáját!

— Én? madame! Igy nem alkudtunk. Kegyed igen szives, — kiteszi a szűrömet.

A kis fürge asszony rám sem hallgatott, hanem karomnál ragadva, egy idős vastag ur s hasonlóképen

vastag neje elé állított, kik az udvar közepén meglehetős boszusággal várták a dolgoók kifejlődését.

— Ime uram s asszonyom! szólt Pimorin asszonyság, ezen jó abbé ur szives volt átengedni szobáját.

Az öreg ur boszus arcza egyszerre kigömbölyödött; meghajtá magát, míg tisztos élettársa köszönetre sem méltatva a rá erőszakolt áldozatot, legottan megindult. Én pedig ott álltam, mint egy nevetséges udvari as ember, s tán ott állnék most is, ha a szemes Pimorin asszonyság, látva ügyes fogásának diadalát, ujjal meg nem ragad, s czipel magával fölfelé, a harmadik emeletbe.

Kezdtém röstellni a dolgot. Már hiszen, ha akaratlan szivességet kelle tennem, legalább ne állított volna az elé, akinek tennem kellett. Szeretek udvarias lenni, de titokban. A kópé asszonynak volt módjában engem vigasztalni, míg a recsegő falépcsőkön fölfelé másztunk.

— Jó szobácskája lesz, abbé ur! jó szobácska. Egy kissé kicsiny s magas; hanem nagyon szép a kilátás onnan. Meg lesz elégedve. Biztosítom. Málháját rögtön felparancsoltatom. Meg lesz elégedve.

Nagyon kezdtem attól tartani, hogy épen nem leszek megelégedve. Kértem is fogadósnémat, hogy ne fáraszsza magát a dicséretekkel. Eddig boszantott a dolog, most kezde mulattatni.

Mindenféle csavargós folyosókon, ajtókon keresztül, elvégre, magam sem tudom, hányadik emeleten, egy padlásajtó-féléhez értünk. Pimorin asszonyság megnyitá az ajtót, melynek csak kilincse

volt, még valami dicséretfélét mondott, aztán mint egy bűvös boszorkány úgy eltűnt előlem, hogy másnap estig nem is láttam.

Beléptem a kis kamarába, s előttem állott egy régi emlék egész hűségében. Ugyanazon szoba, melyet birtam első káplányi állásomon. Négy lépés széles, három lépés hosszú, gerendás plafondja oly alacsony, hogy legyeket foghattam rajta. Legalább e ritka élvezet itt is megvolt. Egy rozszant ágy, egy asztal és egy szék volt az egész butorzat. Ha még valamit behoztak volna, annak csak a fogason lehet helye. Más ember ily esetben lement volna Pimorin asszonysággal veszekedni, fölmondta volna azonnal a szerződést, vagy pokolfélegyházába ajánlott volna minden ily baszk vendégszeretetet; de én — Isten tudja, miért, első pillanatra megszerettem e kis szűk kamrát. Eszembe juttatá ama helyet, hol pályám első örömeit, első bánatait átérzém. Mint a gondolkozó férfi eszmélődve áll meg a bölcső előtt, melyben ártatlan gyermekálmait átaludta, s végig tekint az elmúlt időkön: úgy viszont én is, e kicsiny szűk szobában, távolabb a földtől s közelebb az éghez, végig pillanték azon évek során, melyek pályám bölcsőjétől eddig elfolytak. Hihettem-e akkor, hogy első káplányságom szerény kunyhóját, ama helynek csalódásig hű mását, melyet először mondtam magaménak, itt e kegyelemhelyen fogom feltalálni? Láttam lelkemben első küzdelmeimet, első reményeimet, a fészket elhagyott madár első gyönyörét, melynek varázsteljes emléke örök marad.

Sokat lehet tagadni az életben, de a Gondvise-

lés csodás hatalmát soha. Az élet zajába odadobja egy atomját a multak emlékeinek, s a parányból az eszmélődés óriásai lépnek elő. Egy kicsiny dolog, egy véletlen körülmény nagy változásokat idézhet elő a lélek bensejében. A csalódott, szenvedett ember iparkodik felejteni, s a rohamos árban uszva, feledni kezdi amaz erős hullámcsapásokat, melyek alatt lelke megrendült, jót és roszt feled; -- s ime egy váratlan perczen a gondviselés megérinti ujjaival az eltakart sebet, vagy a mult édes emlékeit, s ráviszi az embert ama vigasztaló, vagy kétségbeejtő gondolatra: — Lásd mi voltál egykor, s mi vagy most! Fölélednek átélt napjaink hervadt rózsái e csodás erő hatása alatt; újra érezzük azok kedves illatát és töviseit. — E kis szoba életem legszebb szakát juttatá eszembe; ha valami, ugy ez mindig méltó tárgya elmélkedésemnek. E szent helyen ezért is hálával tartozom a Gondviselésnek.

Elmélkedésemből durva léptek zaja vert föl. Poggyászat hozták. A derék markos házi legény nagyot fujt szobámban, és sajátságos nyelven valamely megjegyzést tön, midőn megpillanta engem az egyetlen széken ülve, fejemet kezeimre támasztva csöndes merengésben. Talán vigasztalt a jó ember nem értém. Pedig nem volt vigasztalásra szükségem.

A társas ebéd sokkal népesebb volt, mint tegnap. Szerencsém vagy szerencsétlenségem volt azon testes ur mellett ülni, kinek kedvéért kisteigeroltattam szobámból. A jó ur azt hitte, hogy merev s gondolkodó arczomon az apprehensio fellege mutatkozik. Kezdett szabadkozni, hogy ő ártatlan mindenben, s

végtelen sajnálja, ha kényelmetlenül érezném magam. Néhány szó csakhamar meggyőzte az ellenkezőről. Akkor aztán elkezdett politizálni, s megtudva, hogy osztrák-magyar alattvaló vagyok, úgy neki ment Bismarcknak, hogy no. Nem hagyott rajta egy garasára becsületet. Kegyetlenebbül bánt vele, mint a tányérjában lévő kappanyczommbal; azt is, ezt is megnyúzá emberül.

Ebéd alatt zenészek jöttek a földszinti terem ablakai alá. Ez már szokás a baszk földön. Egy fuvolás, egy hegedüs és egy gitáros. Eljátszták ama csodás hangzású szép baszk dalokat, melyek csak e hegyszerető nép ajkán élnek. Volt e zenében valami meghatóan bánatos andalító. Ha a társaság üres felesége nem zavar, egészen élvezhettem volna azt. Néhány darab eljátszása után bejöve a terembe, kiszintányérral kezében egy barna, alacsony suhancz, valódi baszk physiognomia. Szögletes arczát, melyből értelem, ravaszság villogott elő, most barátságos vonásokra idomítá. Sorra járt, s némi nehezteléssel tekintte egy szegény apáczára, ki viszont ott kéregett egy a szegény utazók számára felállítandó menházra, s ki rendesen mindennap az ebédnél felkeresett. A zene elmúltával magam is alig vártam az ebéd végét. Siettem ki a barlanghoz.

Ott ismét nagy néptömeg volt összegyűlve. A gyertyák égtek, az ajtatoskodó nép csöndesen imádkozott. Megkértem az ott lévő laikus fratert, s az bereszte a barlangba. Ott kevesebben voltunk. A gyertyák reszkető fényénél, mint egy bűvös világban megpillantám ama szenvedő leányka összetört alakját,

kivel megismerkedtem. Láttam őt szenvedni, tán most inkább, mint előbb. Anyja, fivére ott térdeltek mellette a kis kocsinál, melyben fekvék. Ezek is buzgón imádkoztak. Midőn az ajtatosság véget ért, hozzá fordulék az anyjához.

— Asszonyom! mondám, amit ígértem, megtettem. Érdemetlen imáimba foglaltam Jeanne kisasszonyt. Semmit sem ohajtéék jobban, mint hogy meghallgattassam.

— Köszönöm, oh ezerszer köszönöm, abbé ur!

— Jobban érzi már magát a kisasszony?

— Ellenkezőleg, szólt a szegény anya, s szeméi ismét megnedvesedtek. Mióta a vizet használja, rosszabbul van.

— Reméljük a csodatévő sz. Szűz hatalmában.

— Egyetlen reményem öbennne van. Nem mondhatom, abbé ur, mennyi hálaival tartozom önnek. Ön nem ismer, nem látott minket soha. Isten meg fogja áldani azon jóságért, melyet szenvedő gyermekem iránt tanusít.

— Ez nekem édes kötelesség, asszonyom! viszonzám meghatva. A sors összehozott, s ezért én csak hálaival tartozom Istennek. Vagy nem vagyok-e eléggé boldog, hogy nincs senkim, ki így szenved s kiért az irgalom Anyjánál könyörögnöm kellene? Mondhatnám önnek, asszonyom! engem a sz. Szűz végtelen kegyelmének sugára vezete ide, mely innét messze tul bérceken s tengereken, hozzám elhatott. Bűnös volnék, ha e kegyelmet magamnak tartanám meg egyedül. Nem személyemhez, állásomhoz van

malaszt kapcsolva. Vajha e malasztnak tiszta forrása lehetnék.

— Isten kegyelmes. Azt hiszem a nemes gondolatot, mely önt családomban felejthetlenné teszi, Isten adta önnek, abbé ur, azt, hogy gyermekemért imádkozzék. Isten jó földbe veti a magot.

— Kérem, asszonyom! mondám zavartan, ne becsüljön tul. Minden érző embernek fáj, ha jobbnak hiszik, mint a minő valóban. Amit személyem Istennél s a bold. Szüznél ki nem vihet, azt állásom előnyei adják meg. De e tárgy messze viszen. Ismétlem önnek, asszonyom, tartson engem annak, kit a sz. Szüz minden lények közt utoljára hallgat meg.

Az asszony elég finom érzékkel birt szavaim értelmét felfogni. Attól tartott, hogy meggyőződését udvariasságnak veszem. Elhallgatott.

Már egészen sötét volt, midőn visszaindultunk. Szomorú menet volt az. Egy markos legény huzta a kis kocsit, melyben a szenvedő leány ült, mellette mentünk anyja, fivére és én. Miként a legendák világában, Istentől meglátogatott, de élő hittől vezérelt kis családot képezett ez. Körükben én, kit a véletlen velök összehozott, mintegy kiegészítém a képet. A hotel de la Francenál bucsut vettünk.

Nem tudom leírni, miképen éreztem magamat, midőn hosszas botorkálások után kis kamarámba megérkeztem. Régi emlékeim világa ismét előttem állott. Nyugalomra hajtám fejemet, de álmaim csöndjét csakhamar megfoghatlan zörej zavará meg. Meggyújtám a gyertyát s újra csönd lőn. Alig oltám el, ismét megkezdődött a kísértetes zakatolás. Néhány

ujspapir hevert a földön, azt forgatta a setétben valamely láthatlan szellem. Minő veszekedett politikus lehet az, ki még akkor is, midőn más becsületes ember alszik, ujságot olvas. Törtém rajta a fejemet, mert igen gyenge álmu ember lévén, lehetetlen volt elaludnom. Azt kezdtem hinni, valamely elátkozott várban vagyok, s a sohajtó, nyögő kinzott szellemek elszabadulva, haláltánczot járnak körülöm. Egy kissé hiszek a szellemekben, bár létöket soha sem kutattam. Képzelmem véres föket, reszkető, halvány alakokat, sirból kikelt vázakat rajzolt élöm. Kezdtém félni. Engem a szellemek soha sem bántottak eddig, mert én sem bántottam öket. Talán csak nem fogok itt kötni velök ismeretséget.

Egyszer csak végig szalad arczomon egyike a láthatlan szellemeknek. No ebből megtudám, hogy eleven, s négy lába van. Ugy kiugrottam ágyamból, mint egy puskagolyó. De már elég. Azt még eltűröm, hogy szobámban tánczoljanak, czinczogjanak, ujságot olvassanak, de hogy tisztességes ábrázaton futtatást rendezzenek, azt már el nem viselhetem. A türelemnek is van határa.

Egerek voltak ezen apró szellemkék. Valóságos lourdesi egerek. Ezen apró kis szabadalmazott tolvajok, éjjeli csavargók, nyilvános házbetörök, szeretetreméltó zshiványfaj, egyik sem nagyobb mint a hüvelykem. Azok lármáztak, ugráltak, tánczoltak, czinczogtak, értekeztek, politizáltak ott körülöm. Az istenadta kis állatkák szörnyen megapprehendáltak hogy elhagyott fészökbe egy olyan magamféle kétlábu óriás szegődött be. Mindenesetre jogtalanság

volt részemről az általok ősi időktől birtokolt territoriumra betolakodnom, miután valószínűleg hetvenedik ősapjuk foglalta el azt; s így méltán dicsekedhettek azzal, amivel az aristokraták közül is kevés bir, a jus primae occupationis-sal. Már pedig én megvallom, nagy tisztelője vagyok minden aristokratának mindaddig, míg nem — goromba. E liliputzsarnokok, megannyi qualificált, kitanult gonosztévők ki akartak szekirozni régi emlékeim csöndes, békés honából. No várj csak, buzalopó, szalonnarágó güzüfaj! Nem használt semmi czimosztogatás. Csöndesen lehajoltam csizmámért, s épen akkor, midőn egyikök látatlanul valamely szép dictiót czinczogott, odavágtam közéjük s úgy szétugrasztottam az egész országgyűlést, hogy nincs az a H. gróf, ki különben tehette volna. Nem bánom ugyan, hogy Hómérnak jutott a szerencse titeket megénekelni, de én ugyan meg nem siratlak! — gondolám magamban. A csizma megtette hatását. Azon éjjelre a gyűlés hirtelen közbejött akadályok miatt fölfüggesztetett.

No még ebben is hasonlított a kis kamra saját első szobámhoz.

XXI.

Lourdes.

Másnap korán reggel a lengyel abbé fölkere-
sett, s nagy megütközéssel vette észre átszállásolta-
tásomat. Szerinte az oly sérelem volt, mely nekem
rögtön jogot adna a megállapított összeg egy negyed-
részét lehúzni. Biztatott, hogy semmiesetre se legyenek
nagylelkü. Ezek az emberek számitanak az utasok
gentlemanijára. Ne tőrjem el. Ilyen kamrát, ugy-
mond, 10 frankért egy egész hónapra kaphatok. Meg-
nyugtattam az érdekemben buzgólkodó embert. Szok-
va vagyok szükség esetében a legcsekélyebbel is meg-
elégedni. Ily körülmények közt meglehetősen széles
türelmem van. Sőt bizonyos okból még köszönettel
is tartozom a véletlennek a változásért. Ez társam-
nak sehogy sem ment fejébe.

Komor és borus idő volt, midőn a templomhoz
kisiertünk. A kanyargós uton, mely a rue de la Grot-
tetől kifelé vezet, most is nagy néptömeg tolongott.
A Gavefolyamon emelt kőhid mentében, a lejtős part
alatt egy kis restauration látható, melynek czime
»du bon Pasteur«. Panaszkodtam társamnak, mily
nehéz a szent miséhez ministranst kapni. — Majd
segitünk azon — ugymond. Itt ezen fogadósnénak fia,

a kis Pál, kit én tanítottam be, majd velünk jó. Beleptünk a kora reggel már elegáns teritékekkel ellátott étterembe, hol egy kedves kinézésű leányka fogadott. Társam előadta, hogy mire lenne szükségem, s mint látszott, régi ismerős volt a fogadós családjánál. Mademoiselle Marie, ki anyjával s nagymamájával a Bon Pasteur korcsmaüzletét vezeti, késznek nyilatkozott kedves öcscsét előteremteni; mindazonáltal egy kis türelemre kért föl, mert a kis nebuló ugymond — még javában horkol. Mig Pál urfit a dunyhákból kiugratták, alkalmam nyílt kedves nénjével szót váltanom. Mintegy tizenöt éves lehetett, megnyerő vonásokkal, a szüzies ártatlanság üde pirjával hamvas arczán. Kérdeztem tőle, nem fog-e Pál urfi haragudni, hogy édes álmaiból fölverjük. — Oh elkel az a lusta ficzkónak, mondá mosolygva. Tegnap egész napon át verebeket hajhászott, mindig roszban törí a fejét. Bárcsak mindennap fölvernék.

— Oh azt könnyen megtehetem, ha nem veszik rossz néven, — mondám. — Igen fogok örvideni.

Természetesen Pál urfi eshetőleges használataival a reggeli elköltése is kapcsolatban volt. Ugy is volt. Lourdesben töltött napjaim alatt Pál gyerek apródommá szegődött, én pedig hálából rendesen családjának helyiségében költém el a reggelit.

Mig társam szememben magasztalni kezdé Mariet, mily jó leány, mily ajtatos, mennyire szereti szüleit, hogy mint az Immaculata Conceptióról nevezett apáczarend megalakul, azonnal be fog lépni abba, előkerült a váravárt Pál urfi azon álmosan s borzasan, ahogy fölverték. Naptól barnult komikus ar-

czán nagyon is meglátszott, hogy épen nem volt ingyére ez a provocatió. Amint hamiskás szemeit fölveté hozzám, gyermekkori ábrándjaim egész világát tárá föl előttem. Arról természetesen szó sem lehetett, hogy legottan velünk jöjjön. Neki mulhatlanul reggelizni kellett elébb. Miután kedves nénje sajátos jargonban hadarva szavait, előbb jól kipirongatta, eléje tön egy hatalmas csésze kávé, melyet a ficzkó egy gyermek mohóságával elköltött. Azután megtörülé száját, lemászott a magas székről élém állt, s azt mondta, hogy — mehetünk.

Mig én és társam csöndesen ballagtunk a templom felé, addig Pál urfi nagy figyelemmel hordá körül rigószemeit az utba eső fákon, bokrokon. Hihetőleg verébfészkeket kutatott. Egyszerü lényén egész természetes naivságában előtűnt a baszkföld gyermekének jellege. Egypár pajtásával találkozott utközben. Azokkal mulhatlanul értekeznie kellett a napi program megállapítása miatt is. El-el tűnt, megint előkerült. Midőn a sekrestyébe értem, már ott vára-kozott rám.

Misém végeztével magam jöttem vissza a kis kópéval házokhoz. Utközben megeredt a nyelve, mint egy csevegő madaré. Minden tizedik szavát értettem. Valamely bagoly-históriát beszélt el, leirva körülményesen hol és mikor s mi módon fogta el Minerva füles madarát. Azt most verébfiakkal eteti. Ha haza érünk, majd meg fogja nekem mutatni.

Nem tudom miért, de van a gyermek lényében valami vonzó. Az a csodás báj, melyet Isten az ártatlanságnak adott, mindig megteszi hatását. Mily

szép az ember, mily dicső műve Isten teremő hatalmának, azt leginkább a gyermekben ismerjük föl. Képzelmök, vágyaik, gondolataik mint a virág tisztabársonya, hordják magukon ama megmagyarázhatlan varázst, melyet az illetlen, üde ártatlanság lehel rájok. Lélektani nagy oka van annak, hogy még minden érző, gondolkozó ember szerette a gyermekeket.

Mig reggelimet elvégzém, Pál urfi előhozta büszkesége tárgyát, egy csunya nagy fülesbaglyot s mulattatott. Mint a gazdátlan eb ösztönszerűleg észreveszi, hogy ki szereti faját, s hozzá simul ahhoz, hizelg annak: ugy a gyermek is hamar hódol egy megmagyarázhatlan érzésnek, melyet nem ismer csak sejt, mely szívét öntudatlanul hozzá vezeti a gyermekbaráthoz. Csalódást még nem ismert lelke hamar szeret. S viszont, ki nem szeretné őket; hiszen ilyeneké a mennyek országa.

Pál urfi is kezdett hozzám ragaszkodni, mint valami kullancs. Elkisért a barlanghoz is; ott azután erősen ígérkezve, hogy holnap korán talpon lesz, bucsut vön. A barlangnál ismét találkoztam Mussy abbéval, ki alig várta, hogy ajtatosságommal készen legyek, azonnal hozzám szegődött. Leültünk egy padra a Gave-folyam mentében, amaz árnyas fasor alatt, mely a barlangtól a folyammal egy irányban halad. A derék abbé ur arcza örömtől ragyogott. Beszélgetésünket egy fiatal ember sorsa képezé, ki ép az napon jött meg ősz anyjával valamely felső-franciaországi városból, hogy a kegyelemhelyen vigasztalást s gyógyulást nyerjen. Az abbé ur érdekes adatokat tudott a fiatal ember életéből. Zajos örömek közt töl-

tötte el ifjusága napjait, s miként az ifju Ágostont, anyja, hiába inté, malasztos szavai, forró imája, égető könyei mitsem használtak. Az ifju ember követte milliók példáját s vadul száguldott át az életen. Egy vadászat alkalmával a puska szétpattant kezében s mindkét szeme világát elveszté. E rémitő csapás visszavezette őt anyjához, visszavezette első, gyermekkori ártatlanságának tudatához, elvezette őt mindnyájunk közös Anyjához.

— Nézze őt, mondá az abbé ur, ott térdel a barlang előtt, öreg anyja mellette.

Odatekinték, s a barlang szájánál jobbra a rácszonon kívül egy elegánsan öltözött fiatal embert pillantottam meg. Feje födetlen volt, és szemei fölé zöld ernyő homálya borult. A fiatal ember szenvedélyes hévvel ölelé át a sziklát, a hideg kőre hajtá fejét s majdnem hallhatólag zokogott. Oly őszinte, oly igaz volt fájdalma, hogy lehetetlen volt megindulás nélkül rátekinteni. Így állhatott egykoron a szegény vak-koldus az édes Üdvözítő előtt, ki látva siralmát, szeliden kérde tőle: Mit akarsz, hogy neked cseledek-jem? — Uram, hogy lássak! E boldogtalan ifju is azt kérte. Világosságot kért a kegyelem világától, miután a világról lemondott. Mussy abbé megfogá kezemet, s az ifju közelébe vezetett.

— Jöjjön! küldjünk egy fohászt a sz. Szüzhöz érte.

Melléje térdelénk, s midőn látám, mint borítja el a rideg sziklát lázas csókjaival, mint öntözi végig forró könyeivel, mint emeli föl szomju tekintetét mint-

egy ösztönszerűleg a szobor felé, önkénytelen könyek toltak szemeimbe. Imádkozni kezdtem.

Oh anyja az örök világoznak! ha örökre elzártad volna e megtért ifju elől jelképed szemléletét, mutasd meg neki egykor fényes orczádat a jövő életben.

E jelenet nagysága egészen meghatott. Pedig ilyen van a barlang előtt minden órában. Nagy és fönséges hely ez, megszentelve nemcsak a bold. Szüz megjelenése, hanem azon élő hit és bizalom által, mely itt folyton nyilvánul. Itt levonja magáról az ember a leplet, s nem tart attól, hogy arcza lelki bensjét árulja el. A gazdag és szegény, ur és koldus porban csuszik; leolvad az ott térdelőről a rang, a méltóság, a szellem fölénye, a földi hatalom és erő, s nem marad más, mint csupán az ember, ugy, miként az Isten szeme látja.

Csöndes elmélkedéseimből társam, az abbé ébreszte föl. Itt volt az idő, hogy fölkeressem Bernadette születésházát. Csakis ezen rég táplált örömteljes vágy volt képes erőt venni rajtunk. Megindultunk tehát, miután még utközben a Fontenay-családdal néhány szót váltánk. A kőhidhoz visszatérve, balra a harmatos uton megindulánk a Gave-folyam mentében. A patak itt több öl széles, de fölötte sekély. Tiszta, átlátszó vize közel a vár alatt a mederbe állított köveken megakad, s ezüst tajtékká törve haragos robajjal ront tovább. Egyfelől a kopár sziklafal tűnik elő, melyen a lourdesi vár bástyái komoran tekintenek alá, másfelől sűrű erdőcske mutatkozik, melynek homályában a fecsegő folyam lassankint elvész. A várat megkerülve egy lejtős utra jövünk.

Itt vannak a malmok. A forgó kerekék zaja már messziről hallható. Sajátságos házak ezek, bizarr compositióval, de festői külsővel. Az ösvény a morajjal tovább haladó folyam mellett s meredek várfal alatt mindinkább keskenyebb lesz. A sűrű fák- s bokrokból lassankint előtűnik egy fehérre meszelt barátságos kis emeletes házikó. Ez Bernadette születésének helye. ¹⁾

Elfogultan s leirhatlan érzések közepette léptem be a kis ház küszöbén. A csatakos udvarban nagy rendetlenség volt. A földszinten van a malom; annak kereke járt eszeveszett gyorsasággal, s a zuhogó víz s a malomkerék kelepelése süketítő zajt ütöttek. A malom küszöbén egy fiatal ember állott azon porosan és lisztesen. Egyszerű pórruha takarta izmos zömök termetét. Barna arczáról a jóság, becsületesség sugárzott. Szívélyesen üdvözölt beléptünkör. Ez volt Marienak, Bernadette hugának férje.

— Itthon van-e az asszony? szolt vezetőm előlépve s a gazdával kezét fogva.

— Bizony nincs! szolt az, erős patois nyelven. A kertben van, dolgozik. Tessék fölsétálni. Majd elküldök valakit érte.

Végig mentünk a zakatoló malmon s egy csavargós falépcsőn felsiettünk az emeletbe. Nem nagy, de barátságos külsejű szoba tárult elénk. ²⁾

¹⁾ E ház azelőtt nem volt a Soubirous-családé. Bernadette atyja csak bérben birta akkor, mikor kis leánykája született. A tarbesi püspök vette meg, Mária, Bernadette nővére számára.

²⁾ Vendégek néhány napra ki is bérelhetik, de csak a nyári időben.

Egy alko ven-alaku fülkében két ágy volt, — jobbra az ajtó mellett szintén egy. Ebben aludta ártatlan tiszta álma it ama szentéletü gyerme kleányka, kit a szent Szüz magának kiválasztott. Az ágygyal szemközt egy kis szekrény tetején házi oltár; néhány szent kép, csinált virág, a bold. Szüz szobra s egy kis lámpa. Ezen oltárka előtt imádkozék naponkint a kedves gyermek; itt hallgatá meg első fohászait, ártatlan lelke első beszédét csodatevő Anyja az emberiségnek. Itt szerette meg őt, midőn mint egyszerű mezei virág tiszta szive édes illatárjával neki áldozott. A falakon néhány szent kép, apróbb photographia s Bernadette nagyobb arc képe látható.

Leültem egy székre, mig társam József gazdával élénk beszélgetésbe eredt. Körültekinték. A legnagyobb egyszerűség mindenütt, inkább a szegénység, mint jólét nyomait mutatva. S mégis mily gazdag e hely kegyelemben. Évek során keresztül állottak e falak nem ismerve, nem látva a külvilágtól, csak egy istenfélő jámbor család szenvedéseinek, küzdelmeinek, utóbb a beállt mennyei örömnápoknak tanuja. A jó Soubirous gazda itt nyomorgott annyi éven át, fáradva, izzadva a mindennapi betevő falatért, s ha a nehéz nap után kimerülten e kis szobába tért, hol szelid neje, ártatlan gyermekei vártak rá, a földi mennyországot találta föl abban. Vajh mennyi erénynek kelle e zárt falak csöndjében virulnia, mennyi őszinte jámbor fohásznak az éghez felszállania, hogy a sz. Szüz azok lakóit annyira megszeresse, s dicsősége új eszközét onnét válaszsza. Lelkemben elképzelém, mint térdelt naponkint a kedves Bernadette

Kis házi oltára előtt; mily buzgón, bensőleg imádkozék, hogy annak melegére a »titkos értelmű rózsának« szüzi kebele megnyilott; mily jónak, kedvesnek, ártatlannak kelle lennie, hogy messze tul, a felhőkön át a »hajnali csillag« ragyogó sugarait hozzá leküldé! Itt pillantotta meg a világot, itt élt, itt játszócsendes nyugalomban, eltakarva a szegénység homályával; itt tanulta meg oly végtelen szeretni azt, akin kívül nem volt egyebe. E falak hallották első sírását, látták fejlődni szive egyszerűségében epesztő szeretetét az egek királynéja után, fogadták be akkor, midőn már a sz. Szüz magáévá fogadta, vele beszélt s társalgott. Ki fogja leírni amaz érzelmeket, melyek a tizennégynapi megjelenés után e gyermek szivét betölték, midőn titkokat közölt vele a sz. Szüz, melyek csak őt illették, s midőn az örök boldogság gyönyörteljes ígérete után álmra hajtá fejét! E gyermekben Isten megszentelé az egész családot; árasztva bocsátá rá égi malasztját, mely más halandóra csak harmatként hull.

Merengéséből léptek zaja vert föl. Marie jött, Bernadette nővére. Néhány percz s előttem állt. Kicsiny, vaskos termetű asszony volt, meglehetősen rendetlen ruhában. Feje egy kopott kék kendővel volt bekötve. Arcza barna, gömbölyű s kifejezésteljes, csillogó fekete szemei folyton mosolyognak. Karján egy kis, mintegy tizenöt hónapos leánykát tartott. Szerelmök gyümölcse volt.

Meghatottan tekinték ez egyszerű pórnőre. Alig tudtam kifejezni, mennyire örülök, hogy őt láthatom. Szívélyesen kínált, hogy foglaljak ismét helyet. Az-

után elkezde beszélni hozzám pergő patois nyelven, melyből fájdalom mitsem értettem. Abbé társam volt tolmácsom.

Régóta hallottak hirt Bernadetteről?

— Féléve annak, válaszola József gazda. Ahogy gyermekünk megszületett, irtunk neki Neversbe, ő válaszolt is.

— Láthatnám-e azt a levelet?

— Miért nem? szolt Marie, s egy szekrényhez lépett s onnét összehajtogatott elrongyolódott levelet vón elő, melynek szélei foszlányosak valának. Látszott, hogy sok kézben megfordult.

Elolvasám a levelet. Szép, szabályos s könnyen olvasható betűkkel volt írva. Minden sora meggyőzött. Mária választott gyermekéről. Telve forró szeretettel, gyöngédséggel. Ajánlja benne nővére- és sógorának, hogy a kis Bernadettet gondosan neveljék isteni félelemben s a sz. Szüz tiszteletében. Ő maga részéről naponkint a bold. Szüz oltalmába fogja ajánlani a kisgyermeket. A végén írja, hogy jól érzi magát s hogy Isten vele van.

Midőn a levelet végig olvasám, egy eszme vilant föl agyamban.

— Asszonyom! mondám kérő hangon, adja nekem e levelet. Drága emlék lesz ez előttem. Jusson egy parány nekem is azon boldogságból, mely önöket érte. Higye el, meg fogom becsülni. Viszonzásul én is egy emléket hagyok hátra; emez ezüstbe foglalt kristály keresztet, első misém drága emlékét.

— Fájdalom uram! szolt József gazda a maga egyszerűségében, — kívánságát nem teljesíthetjük.

Voltak már sokan, kik e levelet kérték, sőt egy a me-
rikai püspök tízezer frankot kínált
érte; szegények vagyunk, a pénz elkelt volna. De
semmit, mi Bernadettere vonatkozik, sem ingyen, még
kevésbbé pénzért nem adhatunk. Ő maga tiltotta meg
ezt. Ez az oka annak is, hogy jelenben ritkán ír. Mit
sem akar föntartani, mi arra vonatkozik. Nem sza-
bad tennünk!

S nekem eszembe jutott e pillanatban, hogy a-
sz. Szűz titkokat közölt Bernadettel, melyek csak rá
vonatkoztak. Nem volt-e tán ezek egyike: »A világ
rosz, s az emberek gyanakodók: ne végy el semmit
az emberektől, s ne adj nekik semmit. Ne veszélyez-
tesd kegyelmem erejét az üzérkedés gyanujával.«

Sohajtvá adtam vissza a drága ereklyét. Belát-
tam, hogy az eljárás helyes, kivételt én sem képez-
hetek.

— Sajnálom, igen sajnálom, hogy semmi emlé-
ket nem vihetttem el önöktől.

— Ha épen akar valamit, mondá Marie, látva
őszinte szomoruságomat, ime itt vannak képecskék,
olvasók s kereszttek Vegyen azokból magának emlé-
ket tőlünk.

S én örömmel ragadtam meg ezen alkalmat.
Lourdesből hozott és ismerőseimnek szétosztott igény-
telen emlékek között ezek voltak a legbecsesebbek.

Meghatottan, az egyszerű lélek nemessége előtt
meghajolva hagytam el e boldog családot. Isten sok-
féleképen osztja szét adományait, egyiknek megadja
a rang fényét, a másíknak nagy vagyont, a harmadik-
nak magas állást, hirt, hatalmat, dicsőséget; s ilye-

nek elegenden vannak ; mást meghagy nyomorában, de kárpótlásul megnyitja fölötte malasztjának bőségszaruját, megszenteli szegénységét, édessé teszi még a nyomort is annak tudatában, hogy választottjává emeli, — és ilyenek kevesen vannak. E jámbor asszonyra s boldog nővérére mily szépen illenek a Példabeszédek könyvének e szavai : »*Multae filiae congregaverunt divitias, tu supergressa es universas. Fallax gratia, et vana est pulchritudo, mulier timens Dominum ipsa laudabitur.*«

Visszajövet elválván társamtól, a plebánia templom felé intézém lépteimet. A marcadal-tértől jobbra egy ötszögű piacz nyílik, melynek egy oldalát a templom képezi. Építészeti tekintetben nincs mit róla mondanunk ; egyszerű s modortalan. Amit a művészet megtagadott tőle, a természet pótolá. Az időviszontagság alatt falai egészen megfeketültek, s két oldalát buján tenyésző örökzöld repkény futotta be. E két körülmény az igénytelen templom külsejét nagyban emeli. Ugy tűnik föl, mint egy ódon kastély, megvénülve a fölötte elvonult viharok alatt, az elemek okozta sebeit futó folyondárral takargatva. Benseje tulságosan sötét, s mint a franciaországi templomok rendesen, padok hiányával lévén, üres és némileg nyomasztó hatást tesz a szemlélőre. Kereszt-hajójában két oltár van, igen csinos faragványokkal. Balra a sekrestyéhez közel van a bold. Szüz privilegiált oltára. Ennél végezte első áldozását Bernadette. Az elzárt szentély s főoltár nagy fénynyel van elhalmozva. Stalluma is van, mi általában a francia templomokban ritka, itt azonban megérthető, miután

Peyramale ur protonotarius lévén, nagy ünnepeken infulás misét mond. A templom soha sem üres egészen, mindig talál az ember ott néhány ajtatoskodót, sőt a vigilianapokon nagy számmal gyónókat. Az imádkozók rendesen vesznek egy széket, mely zsámoly is egyszersmind, s tetszés szerint valamely oltár vagy kép elé helyezik, s ott ajtatoskodnak. A város lakóit az idegenektől első pillanatra meg lehet különböztetni. A lourdesi nők a templomba rendesen az ugynevezett capulettal ellátva jelennek meg. Sajátságos festői öltönydarab ez s jellemzi a baszk s Bigorre-tartomány népét. Képzeljünk magunknak egy terjedelmes hosszú zsákot, melynek egyik keskenyebb s egyik hosszabb széle nincs összevarrva. Ezt azután, mint a csuklyát fejökre húzzák a nők, s beburkolják magukat. A ruha leér egész térdig, s az alakot egészen elfödi. E sajátos és jellemző öltözetnek sok haszna van. Lourdesi nő ritkán megy ki nélküle. Megóv a hideg és eső ellen, s a templomban a spanyol nőknél szokásos fátyolt pótolja. A nő, ha imádkozik, fejére húzza a capulet-t úgy, hogy könyvéből kényelemmel olvashat, de arcját nem látja senki; csak ha áldozni indul, veti föl egészen szeméig. Az öltöny rendesen gyapjúszövetből van; az öreg asszonyoknál fekete, a fiataloknál vérpiros, a leánykáknál hófehér. Nyáron, hőségben az utczán nem hordják, hanem összehajlítva egy kis csomóba, mint egy ernyőt a fejökre teszik. Ez nekik a napernyő, esernyő s köpenyeg. Hogy mily festőivé teszi ez egyetlen öltöny viseletöket, azt mondanom sem kell.

Midőn beléptem a templomba, épen temetés

volt. A sanctuarium előtt egy fekete posztóval leterített koporsó állott. Háttal a főoltárnak Peyramale ur egyik káplánya, bő fekete palástban, a fölött a stola. Körülte állott szintén feketébe öltözve négy fiatal ember, kik énekelve válaszoltak. A templom többi részében szétszórva nők s férfiak. A nők mindannyian fekete capuletbe voltak burkolva. Sajátságos jelenet volt ez. Megdöbbenve s mint egy félelmes álmokép előtt állapodtam meg. Eleinte azt hittem, valamely ismeretlen szerzeteseket látok magam előtt. A lebecsátott capulet minden arcot eltakart. Mint siri, sötét rémek tűntek föl előttem e mozgó, fekete alakok. Midőn azonban megzendült a »de profundis« fájdalmas éneke, legottan megértém, hogy egy földi vándort kísérnek utolsó útjára. Az ének végeztével előlépett a négy énekes, felkapta a koporsót, s oly gyors léptekkel, mintha kergetnék, sietett kifelé. Utána a szomorú, fekete menet, halk gyászeneket zengve.

Temetést látni az élőnek, mindig jelentőségteljes momentum az életben. Sivár létünk végórájára int, amaz utolsó percze, mely messze van tán vagy épen közel, de el nem marad. A halál — mondá egy nagy magyar író, — még nem oly szomorú, mint a temetés. A holt tetemben még mindig látjuk azt, kit szerettünk, még akkor a mienk; de ha egyszer a hideg földbe letették, azontúl szétfoszlik örökre a földi viszontlátás reménye. A sziv, mely megdermedt fájdalmában, midőn a halál arról letépte kedvesét, eltompul a suly alatt, de a sir küszöbénél ott kitör. Ki nem emlékeznék vissza élete azon perczeire, midőn utolsó útjára kísérte azt, kin szeretettel csüg-

gött? az tudni fogja, hogy a gyászzene- és énekben még van valami keserűen vigasztaló; de a hang, melyet a koporsóra esett hideg rög okoz, a nyikorgás, melylyel a sirbolt bezárul, az a szivrepesztő.

A Gondviselés, kinek kezei láthatólag vezettek emez utamban, nem ok nélkül tárta szemeim elé e képet is. Tán soha mélyebben nem elmélkedém az élet e bekövetkezendő nagy pillanatáról, mint ekkoron.

Az est bekövetkezék, s miután fecsegő asztaltársaimtól megszabadultam, ismét kiindulék a barlanghoz. Midőn a már ismert nagyszerű kép újra szemeim elé tárult, s láttam a szenvedők s buzgólkodók seregét, előbb lehangolt kedélyem újra felvidult. Bejutottam a barlangba, s a már ott levő Fontenay-család mellett helyet foglaltam. Az anya s leánya szelid mosolylyal üdvözöltek, mig az ifju József csöndesen kezét szorított. És azután imádkozánk A szent Szüz szobra ott fön, alig néhány lábnyira fölöttünk a gyertyák ragyogó fényében mintegy megdicsőülve, annyi szeretet- s jósággal néze ránk. A néma éjen átreszketett a fejünk fölött levő templomban összegyült zarándokok éneke:

Je te salue, o Vierge toute belle,

Je te salue, etoile du matin!

Dans ton saint temple, à l'ombre de ton aile,

Mére, oh! bénis, bénis le pélerin! ¹⁾

---

¹⁾ Légy üdvöz, oh egészen szép Szüz,

Légy üdvöz hajnali csillag!

Szent egyházadban, szárnyaidnak árnyában,

Anyánk, oh! áldd meg, áldd meg a zarándokot!

XXII.

Lourdes.

Másnap reggel Pál urfi már készen várt rám a vendéglő ajtajában. Midőn megpillantott, azonnal felém futott, s nagy hadarva elmondta az napi élményeit. Az eleven gyermeket figyelmeztetnem kelle, hogy midőn a templomba, Isten színe elé indulunk, magunkba kell szállnunk. A ficzkón fogott a tanítás. Magába szállt ő is, amennyiben apró fekete szemeit értelmesen hordá ismét körül mindama helyeken, melyeken madárfészket gyanított. Már hiába ; ez a gyermek világa. Onnét mi sem zavarja ki. Pál urfi dicséretére kell mondanom, hogy a mise alatt igen ajtatos volt. Lourdesben divó szokás szerint, midőn ministrált, nem térdelt az oltárnál, hanem felült a kőpárkány szélére, s onnét lógatta alá apró lábait, onnét felelgetett, ha kellett. Dicséretére vált az is, hogy a mise alatt már várakozó két más papnak hasonlóképen szolgált, miért is, mikor a reggelinél találkoztunk, illően megdicsértem.

A reggeli után visszasiettem a barlanghoz. A háromnapos esős idő után a lég egy kissé hűvös vala. A Pyrenéék szakadékaiból koronkint éles szél fujdogált. A délvidéki lakók fölötte érzékenyek minden

csekély hideg iránt. A barlang előtt összecsoportosultak legtöbbje erősen be vala burkolva mindenféle nagy kendőbe, capuletekbe. Szemeim csakhamar megpillanták ama szomorú családot, melynek sorsa annyira érdekelt. Az ajtatoskodó tömegben ott vala Fontenay kisasszony is, elhelyezve kis kocsijában, gondosan betakargatva, úgy hogy csak arcza látszék. Midőn megpillantott, mosolyt erőltetett szelid arczára, s szemei annyi szeretettel és hálával tekintének rám, hogy megindultan közeledém hozzá. Anyja és öcscse barátságosan üdvözöltek.

— Hogy érzi magát ma, kedves kisasszony? kérdém részvétellel.

— Nagyon bágyadt vagyok, jó abbé ur, — szólt halk hangon. Imádkozott-e ön ma is értem?

Mindenesetre. Szenvedéseivel nő buzgalmam is. Ohajtanám, vajha ne lenne okom kegyednek e szolgálatot tennem!

— A betegség nagyon is erős kapcsa a szeretetnek. Én nem tudom — folytatá kínos erőlködéssel, nem tartozom-e hálával a sz. Szüznek azért, hogy e bajt rám bocsátá. Mennyi szeretettel találkozom azóta. Mindenki részvétellel tekint rám, szenvedésem minden szívet közelebb hoz hozzám. Oh én nagyon vigasztalódom, hogy Isten szenvedésemet ezzel kárpótolja.

Az anya e szívből jött szavakra el kezdte csöndesen zokogni.

— Igaza van kisasszony! mondám meghatottan, és nemes szívére mutat, hogy Isten súlyos látogatását ily értelemben fogja föl. Engedje, hogy ezen édes,

vigasztaló gondolathoz én még egy másikat adjak. Egykor »átmenvén Jézus, látta egy vakon született embert. És kérdezék őt tanítványai: **Rabbi!** ki vétkezett, ez-e, vagy az ő szülői, hogy vakon született? Felelé Jézus: Sem ez nem vétkezett, sem az ő szülői, hanem hogy kijelentessenek az Isten cselekedetei őbenne. (János 9, 1—3.)

E perczben egy forró kéz szorítását érzem kezemen. Az anyjái volt.

— Nézze! nézze! sugá lázasan — leányomat.

A szenvedő leányka arcza e pillanatban megdicsőültnek látszott; égő szemeit kifejezhetlen epedéssel függeszté a sz. Szüz szobrára, az élő hit, bizalom és szeretet világa önté szét dicső sugárait halvány arczán. Megérté nagy értelmét e szavaknak s imádkozott.

Hosszu csönd állott be. A beteg gyermek alig vala képes epedő tekintetével a sz. Szüztől megválni. Azután hozzám fordult.

— Tudja-e, abbé ur, szólt reszkető hangon, hogy amit most mondott, azt soha sem fogom feledni. Szivembe fogom vésní.

— Oh kedves kisasszony, szóltam most alig tarthatva vissza könyeimet, Istennek kezei csodásan működnek. A dajka lehet rút, csak a tej, mely tőle jó, legyen egészséges és jó. Ne tartson engem semminek. Isten van kegyednél, s aki kegyeddel van, az Istenhez közelebb áll. **Kegyed** alig hiszi, mily égi varázsa van szenvedéseinek; ki árnyába lép, mintegy nemes-

bül általa. Így képzeltem magamnak a vértanukat, kiket Isten hitünk magasztalására kiválasztott. Boldog kegyed, kisasszony! boldog, Isten véghetlen szeretetének tudatában. Istennek nagyon kell szeretnie kegyedet. Hátha — mondám alig hallhatólag — kegyed eszköz az ő kezében, utóda amaz evangéliumi vaknak; Isten az ő sz. Fiának, áldott, boldog édes Anyját akarja kegyedben megdicsőíteni.

A beteg leányon erőszakos nyugtalanság vön erőt. Arczát elfutá a vér, majd sápadt lőn, mint a halál. Szemei mintegy kiugrani készültek üregeikből. Képzelve, élő hite lángokra volt szítva. Nehéz könyek drága harmata gyöngyözött végig arczán. Las, sankint kimerültnek látszék. Szép feje lehanyatlott mint a szellő érte rózsaszál. Szemeit lehunyás elszenvederülni látszék.

Fölkeltem mellőle. Ugy érzem, mintha az ókor nagy látnokok egy eltévedt sugara lopta volna magát szívembe. Bucsut vettem; nem akartam a nagy benyomást zavarni. A fiatal ember, József, néhány lépésnyire velem jött. Arcza halvány volt mint a fal. Hallgatagon lépdelt mellettem. Már kiértünk a barlangból vezető szép fasorból, midőn kezemet egyszerre megragadta, s mig azt forrón, melegén szorongatá, másikkal zsebkendőjét rántá elé, heves zokogását elfojtandó. Sirt keservesen; sirt, ahogy egy romlatlan tisztaszivü ifju sirni tud. És én ugy elhallgattam csöndes zokogását, a fájó sziv e bús zenéjét. Azután vállára tevém kezemet s megindulástól remegő hangon mondám:

— Hígyen ön ! reméljen ön és keressen ! E könyek Isten előtt kedvesek.

A fiatal ember megtörlé szemeit, arczát, még egyszer megszorítá kezemet, s szótlanul visszasietett nővéréhez.

A faszor végén szemközt jöve abbé társam s vezetöm, ki már előbb keresett volt. Elmondám neki az imént leirt jelenetet, s midön végére értem, társam elragadtatva felkiáltott :

— Abbé ur ! Csodás reményeiben aligha fog csalódní. Három éve vagyok itt, és számtalan gyógyulásnak voltam tanuja. Alkalmam nyílt megismerni különféle családokat. Láttam kisebb-nagyobb betegeket ; többé-kevésbé ösztönszerűleg megérezém, hogy meg fognak hallgattatni. Többször csalódtam is. Mult évben, épen ezen napon madame de la Roux, kinek tolószéke ott van a barlangban, csodásan meggyógyult. Midön ezen asszonyt először megpillantám, láttam élő hitét, megtörhetlen bizalmát, nyomorult állapota mellett sem kételkedtem felgyógyulásáról. Az idén New-Bedfordból, az Egyesült-államokból egy amerikai család volt itt ; miss Ada Theresa Backer nénjével s ennek férjével, aki quákker volt. A szegény leány gyermekségétől fogva paralytika vala. Láttá volna azt a hitet, azt a rendíthetlen hitet. Midön a fürdőben a vízbe helyezték, rémitő fájdalmakat érte. Sirt és kiáltozott. Nénje és férje ekkor gúnyolni s szidalmazni kezdtek. Ez jelen év májushó 28-án történt. ¹⁾ A nép összefutott. Midön a vízből kiemelték,

¹⁾ Mindkét eset olvasható a Lourdesban megjelenő »Cso-

meg volt gyógyulva. Arról nem hittem s megtörtént. De e családnál, melyről most ön szólott, nincs semmi kétségem. Meg vagyok győződve, hogy Isten, a sz. Szüz meg fogják hallgatni. Majd meglássa, mire haza ér, kapni fog tőlem levelet, melyben én önt arról tudósítom, hogy Jeanne meggyógyult. Majd meglátja.

Az abbénak igaza volt, csak az időszámításban tévedett.

Czélunk lévén a mai nap a barlanghoz mintegy kis félóránnyira eső nőzárdát meglátogatni, arra vevők utunkat. Lourdesban jelenleg a missionariusok templommelletti nagyszerű épületén kívül, három nőzárdát építenek. A barlanggal szemközt a Gave-folyamon túl egy nagyszerű nőnövelde a benedictinák számára, mely colossalis épület már csak tetőre vár. Közel ehhez egy másikat a carmelitanóknak. Lenn a városba vezető uton, közel a köhidhoz a szeretetnének számára, mely egyuttal szegény zarándokok hospitiuma lesz. Ez utóbbit egészen alamizsnákból emelik. Az említett negyedik zárda, melyhez most indultunk, már kész. Jobbra a Gave-folyam zajlik el mellette, balra az óriási kopár, de szép sziklák körzik. A zárda olyan, mint egy jókora sweiczi ház. Egy emeletes, apró ablakokkal, gerendás, faragott erkélyekkel, örökzöld repkénnyel befuttatva. Gyönyörű kis jóság. Mellette gondosan ápolt kert terül el. Egész kis földi mennyország. Van egy kis kápol-

---

dás gyógyulások annaleseiben.« Nekem az itt szóló abbé beszélt el. Ezek saját szavai.

nája, annak egy toronykája, abban egy csöngetyű, melyet azonban harangnak csufolnak. Itt laknak az »Immaculata Conceptióról« nevezett apácák.

Kik ezek?

Hát mikor a sz. Szüz a jámbor Bernadettenak megvallá kilétét: »Je suis l'Immaculée Conception« ez az istenfélő jámbor női népség legottan összeszedőködék, összesugtak, beszéltek s egy congregatiót szerveztek a mondott néven. Kiválaszták az Isten áldásában gazdag vidék legszebb helyét, ott házat emeltek s megfészkelék magokat benne. Asszonyi fővel mindjára illő rendöltönyt is kitaláltak. Hófehér szőröltönyt égszínké scapuláréval. Nem tagadhatni, nagyon festői öltözet. El is mentek a szent atyához, hogy őket hevenyében szabadalmazza.

— De miből fogtok megélni? lánykáim! szolt a pápa.

Ők azt felelték, megélnék a jég hátán is, arról ne busuljanak. De mivel már sz. Pál egyszer keményen figyelmeztette őket, mondván: »mulieres taceant«, tehát a sz. atya sem adta meg nekik a szabadalmat. No majd kikérik tán később. A jámbor fehér-nép azt hitte, hogy buzgó vállalatok az evangéliumi mustármag; csak el kell vetni s három nyár alatt terbélyes fává növi magát, hogy ágain a jó Isten muzikusai fognak fészkelhetni. »Csak lassan a fejkötővel hölgyeim! mondá a tarbesi püspök. Nem minden jó, amit az asszonyok világra hoznak.« Hanem hát Évának furfangos leányai kibőjtöltek minden philosophiát. Itt is az övék volt az utolsó szó. Nem könnyü lebeszélni őket, ha már egyszer valamibe bele-

kapaszkodtak. Különben megmutatták életrevalóságukat csakhamar. A zárda egyuttal előkelőbb beteg hölgyek szállója, kiknek gyöngéd női ápolásra van szükségök, s a zajos, mindenféle néptől látogatott fogadókba nem örömetst mennek. Pompás eszme volt ez. Azóta e hely a főrangú hölgyek szállója, kiket discretióra fogadnak el. Gondoskodnak mindenről, az oda betért betegnek semmiben sincs hiánya. Nagyön szépen gyarapodnak. Ez egyszer emberül kifogtak az erősebb nemen.

Megnéztem ott mindent. Egyszerűség, kényelem s vakító tisztaság mindenütt. Az apró teremtesek járnak-kelnek mint egy hangyabolyban a hangyák. Mindenik dolgozik. A legalsó munkát is elvégzik. Látni kell őket, hogy az ember elhigye, amit már többször mondtam, hogy a nőiség legszebb, legnemesebb ideálja — a francia zárdahölgy.

Mig társam három apáczával egy hosszú históriának elbeszélésébe fogott, én lementem a csinos kertbe. A napi élmények ugyis egészen elfoglaltak. Még mindig szemeim előtt állott a szenvedő leány nemes alakja, füleimben csengtek szivből jött szavai. A kertben egy vén ember dolgozgatott. Haja fehér volt, mint a hó, arcza piros, mint a hajnal. Ugy elnéztem az öreget, amint magában dudolgatva kedvencz virágaival bibelődött. Egy kertész! Mit lehet látni egy kertészen? A kertész sekrestyés a természet nagy templomában, nevelő s paedagog a világ nagy universitásán, atyja az ártatlanoknak. Elötte terül az élet legszebb iskolája. Ő látja születni a kis virágot, látja fejlődni és elhervadni. Mennyi

költészet van pályájában. Az a sok szép, miben a halandók gondtalan lelke gyönyörködik, mind az ő fáradságainak gyümölcse. Az ég áldó harmata s arczá-
nak verejtéke öntözi azt. Az Isten malasztjával el-
vegyül az ő fáradozása. Mennyi tiszta és ártatlan
öröm, remény s boldogság édesíti meg pályáját; ki
írja le örömét, ha a nemesített fajon az első rügyet
megpillantja, látja azt nőni, előre kiszámítja a napot,
melyen ki fog nyilni, széttárja szüzi kebelét, s bal-
zamos illatárral fizeti meg a ráfordított gondot! Aki
a virágokat szereti, nem lehet keményszivü ember,
— még ha Mirabeau is.

Nem győzve társamat bevárni, magam indul-
tam vissza. Készakarva más utat választottam. Amint
a tisztásra kiértem, nagyszerü kopár sziklák tüntek
elém, melyeknek felső része gazdag erdőkkel vala-
benőve, mig meredélyes, rovátkos, sötétszürke oldal-
falain nagyszerü barlangok sötét üregei látszottak.
A természet e colossális képzései mindenesetre figye-
lemre méltók. Hajdanában a régi vaskorszakban, ki
tudja minő szerepet játszottak, s hová most a vihar
és eső elől a magányos pásztorfiu húzódik, ott egy-
kor vad, marczona alakok tanyáztak, a vidék rémei,
elhiresült rablóbandák. A nagy pyrenéi hegylánczon
három ut visz keresztül; egyik Lourdesból a hegy-
szakadékok között egyenesen Spanyolország szívéhez
vezet. E barlangok épen alkalmasak voltak arra,
hogy az utazókra leselkedő zsványoknak, rablóknak
menedéket, fészket nyujtsanak. A lourdesi vár-
ban lévő rendes őrség sem vala képes e martalóczo-
kat féken tartani. Még a középkorban is, sőt midőn

Navarra Franciaországhoz csatoltatott, Bearn és Bigorre nem képeztek már külön, önálló grófságot, ezen vidék élet- s vagyonsbiztosság tekintetéből a legroszabb hirben állt. Minő változás annyi évszázadok után! Most a megtámadott utasok jajkiáltásai helyett a jámbor zarándokok ezreinek dicsőítő éneke száll az égbe; a lég mintegy át van melegülve az itt nyilvánuló hit magas hevétől; szent lőn e hely, mint az, melyen Mózes csipkebokra állott. A vidég boldogságot, békét, nyugalmat lehel. Csak néha hallik át a Pyrenéek havas falain az ágyuk dörgése; ott a hegyeken túl foly a testvérvér. Spanyolország most a Kainok hazája. De nem akarok politizálni. A népek történetére utalok. Egyetlen trón sem állott fönn, melyet véren szereztek meg.

Midőn a bazilikához visszatértem, minden a holnapi ünnepélyességre mutatott. A templom colossalis előrészt számtalan lampionokkal látták el. A lépcsők alatt, a kripta bejárata előtt négy roppant harang volt felállítva, melyek holnap a bordeauxi bishornok-érsek, a toulousei érsek s a tarbesi püspök által lesznek fölszentelendők. Zöld ágakból nagyszerű diadalkapuk voltak emelve, mindenütt egész légiói az apró mécseknek. A kapuzat felső részén óriási betűkkel, apró mécsekből kirakva e néhány szó: »Jesus l' Immaculée Conception.«

Nagy-Boldogasszony ünnepének előestéjén válnak. Az Immaculata Conceptio mellett ez a legnagyobb ünnep Lourdesben. Innét magyarázható meg az élénk készülődés. Három órakor fényes vespera tartatott. A délután már ünnep. Egyenkint jöttek a

különféle congregatiók körmenetei, az alabárdos és festői öltözetű schweizival élükön. Midőn a templomba betértem, alig kaphattam oly parányi helyet, hol meghúzhattam magamat. A zarándokok száma ezrekre emelkedett. Mindenütt ujongás, lelkesültség, minden arczon az öröm kinyomata.

Az ünnepély fénypontja azonban csak a nap nyugtára következett be.

Az ebéd is korábban kezdődött s hamarább mult el, mint rendesen. Minden vendégen lázas nyugtalanság volt észlelhető. A rue de la Grotten sötét tömegben gomolygott a nép kifelé. Már messziről föltűnt a gyönyörű est homályában a mécsek ezreitől ragyogó templom. Leirhatlan fönséges jelenet volt ez. Az égő gyertyáktól ragyogó menet kitódult a templomból, s a már említett, M betűt formáló uton mintegy égő folyam végig kigyózva a barlang felé húzódott. A terjedelmes terrasse a barlang előtt nem vala képes a roppant néptömeget befogadni. Megzendült az ének, a Máriát dicsőítő hangok édesbús harmóniája. Egy királynénak nyujtott hódolat volt ez, trónfogalásának évfordulóján. A bűnbánat, hála, öröm s lángoló bizalom drága gyöngyei ragyogtak minden szemben. Hiába kísértem meg e jelenetet leírni. Fönsége, nagyszerűsége mindent fölülmult, mit valaha átéreztem.

Az est éjjé lön, midőn az ünnepély véget ért. A természet maga, mintha átérezte volna a nap nagyszerűségét, melynek küszöbén állott, fönsége egész pompáját kifejté, hogy adóját urnőjének meghozza. Isten láthatlan keze meggyujtá az ég boltján millió

és millió apró mécseit, mintha a hegyektől a bezárt völgyre angyalok szemei tekintettek volna alá. Az utolsók közt valék, kik a késő éjben a barlangtól bucsut vőnek. Érzelmeimnek egy új világát tanultam akkor megismerni. Végig haladtam a város felé vezető uton, s mintegy láthatlan erőtől vezettetve, a kőhidon túl letértem az utról, alászálltam a Gave-folyam partjára s mindenkitől távol, egyedül, a lourdesi vár aljában leültem egy mohos kőre. A járókelők zajja mindinkább csöndesbült, a fényben uszó templom homlokzata lassankint elsötétült, s mit az emberek keze hozott létre a sz. Szűz dicsőítésére, az elmult. Egyedül, amit Isten szerzett szűz leánya magasztalására, az maradt meg.

Sokáig ott ültem a kővön. Fejemet kezembe hajtám, gyönyört, fájdalmat éreztem egyszerre. Alig három lépésre tőlem a hely, hol az ártatlan, szügies Bernadette a fagyos februáriusi napon a folyam jeges vizén átlábolt, s míg társai remegtek a hideg miatt, — ő nem érzé. Már akkor Mária kiválasztá őt magá számára. A folyam lassú csevegést hallatott lábaim alatt; mintha régi gyermekkori álmaim édes regéit mondta volna el. Hullámaiban a csillagsugarak játszadoztak. Fölöttem a nagy mindenség himes szőnyege, halvány, reszkető csillagok myriádjával, körültem bölintgató fák, komor, sötét sziklák és siri néma csönd. Templomban valék s lelkemmel imádkoztam. Ott a szent magány csöndjében leolvadt lelkemről minden földi, hiú érzemény. Elapadt már akkor könyeim patakja, és csöndes imáim végén önkény-

telenül mondám a halhatatlan magyar költő ez ima-
szerü szavait:

Mindenható egyesség Istene!
Ki összetartod a világokat,
Engedd, hogy bármi sorsnak ellene
Vezessen egy nagy, nemes gondolat!

Mintegy mély álomból fölébredve, csöndesen bolyongva hagytam el a magányos helyet. Midőn a házak közé érkezem, lassankint visszatértem a jelen világba. Itt-ott még égtek a gyertyák a házakban, de szállodáig élő lényvel nem találkozám. Annak nyitott kapujában két sötét alak látszott. Közelmelve megismerém őket. Abbé társam volt az egyik, a másik Fontenay József.

— Hol volt ön az Istenért? kérde az abbé ag-
gódva.

— Ott fenn, válaszolám halkán, a barlang felé mutatva.

— Már azt hittem, elveszett ön. Háromszor kerestük önt. Monsieur Fontenay önnél látogatást akart tenni.

— Végtelen sajnálom, — mondám a fiatal ember kezét megszorítva. Hogy érzi magát nénje?

— Épen az ő ügyében jöttem, szólta a fiatal ember szomorun. Egy kérésem van; beteg nővérem ohajtáná, ha holnap e nagy és szent napon érette mondana misét.

— Fájdalom! a holnapi nap már nem enyém. Egy valakié az, ki hathatós áldásait adta rám, midőn ide indultam. Az áldás, mely kezéhez van kapcsolva

kisért ide. E napot neki szenteltem. Holnap nagy kegyelem napja van. Nagy a u d e n t i a az égben!

— Épen azért volt ez szegény nővérem forró kivánsága.

— Menjen ön, uram, szóltam megindultan, — s mondja meg szeretett nővérenek, lesz egy fohász számára is küldve ahhoz, ki e napon az égbe fölvétett. Reméljen és bizzék Isten mindenható hatalmában.

— Azt teszi, azt szólt hevesen a fiatal ember Mindent a holnapi naptól vár.

Elbucsuztunk. Én fölsiettém kisdéd szobácskámba, s a legsajátosb benyomások súlya alatt hajtám nyugalomra fejemet. A szavak még mindig fülemben csengtek:

»Mindent a holnapi naptól vár«.

Hatalmas Isten! emberi gyarlóságnak erős gyámola és oltalmazója! kinek kezében vannak életünk határi, könyörgök szent felségednek, a te beteg gyermekedért. Vigasztald őt, bátorítsd, erősítsd, hogy jó néven vegye, és csöndesen szenvedje látogatásodat. Gyógyítsd meg őt szent nevedért; hogy a te, rája bocsátott csapásodból megismervén hozzá való jó voltodat, méltó hálát adjon irgalmasságodért s atyai ostromozásod által öregbüljön szerelmedben s félelmedben!

XXIII.

Lourdes.

Nem vagyok képes amaz érzelmeket leírni, melyek egész valómat elfoglalták, midőn utóbb hallott szavak hatása alatt másnap kora reggel, felébredtem. A harangok már zúgtak s andalító zenéjük mintegy hymnust zengedezett a nagy természet hatalmas Urának, hogy az emberiségre e szép napot felviradni engedte. Kitekinték kicsinyded ablakomon, míg ajkaim önkénytelenül a harangok lágy imáját követék. Oly szép, oly leírhatlan gyönyörű nap volt künn, mintha a természet is ünnepi köntöst öltött volna magára. A gyönyörű vidék aranyfényben úszott, a néhány napi esőzés után minden bokor, fű, fa, erdő, mező, hegy és halom üde zöld bársonnyal volt takarva. A lég maga tiszta és átlátszó. Minden életet, boldogságot örömet látszék lehelni. Az ablakomhoz közel fákön madárcák énekeltek; a távol halmok virányos réteiről hozzám elhatott a legelésző nyáj kolompja, a pásztorfiu furulyájának méla hangja; a házmelletti kis kertből mint a tömjénfüst, gazdag virágillat száll föl az égbe. A fák levelein, a virágokon a reggeli harmat gyöngyei csillogtak. Minden ünnepet

hirdetett a kegyelem e helyén, a bold. Szűzmennybevitelének ünnepét.

Rajtam is szokatlan nyugtalanság vön erőt. Valamely megnevezhetlen vágy ösztönzött kisetni a barlanghoz, a kegyelem helyéhez. Alig vártam, hogy öltözésemmel készen legyek. Lenn az utczákon minden ünnepi fényben ragyogott. Minden arczon idvezült mosoly, szent lelkesültség s ártatlan öröm kinyomata. Idegenek s helybeliek hosszú, beláthatlan menetet képezve, gyalog és kocsikon siettek kifelé. A tarka néptömeg közt apácák, papok, iskolás gyermekek orgonasíp-rendben; különféle jámbor egyetek jelvényeikkel, zászlóikkal. A becsületes munkás ünnepi ruhában neje- s gyermekeivel, majdnem mindenkinek egy gyertyaszál vagy kisebb-nagyobb virágcsokor a kezében. Ugy tűnt föl előttem e kép, mint midőn egy szerető családban az édes anyának névnapja van, s a hálás gyermekek sietnek őt köszönteni. Ugy sietett itt is apraja, nagyja köszönteni az emberiség közös édes Anyját trónfoglalásának napján; kiki saját állása szerint hoza ajándékot, a mezők virágít, a bánat őszinte könyűit, a megtért sziv édes gyötrelmeit. Kedves ajándékok azon édes anya előtt, kinek szive az emberiség áldó szerelmétől dobog, kinek neve egy tengere a malasztnak, ki a tévedt gyermek és az atya szigora közt áll.

A hotel du bon pasteur előtt már készen állott rám várakozva Pál urfi, rendes apródom. A kis ficzón is ünnepi ruha volt. Rövid barna bársony bugyogójába mélyeszté két kezét; tányér-alakú sipkáját negédesen félrevágta, s apró hamiska szemeiben bi-

zonyos önérzet tüze ragyogott. Erősen meg volt győződve, hogy most minden ember az ő bársony nadrágját nézi. Midőn megpillantott, legottan elém futott s borzas fejecskéjét féloldalt lógatva, kedves csiripelést kezdett:

— Abbé ur, abbé ur! lássa nekem uj ruhám van. Ezt Marie varrta, az apám nadrágjából, — úgy ám. Ezt ma és holnap nem fogom levetni.

— Szép, szép, kis barátom, hanem azután ma nem is szabad a fákon mászkálni.

— Oh akkor levetem! szolt karikákra nyilt szemekkel.

— Nem, fiam, mondám, — nem a ruha miatt. Ma nagy ünnep van. Ma békét kell hagyni a madárkának. Hadd dicsőítsék e napon a jó Istent háborítlanul. Nem szabad e napon senkinek fájdalmat okozni!

A kis kópé meglehetősen savanyú arczczal néze rám. Azért az uj ruháért kissé nagynak találta az áldozatot. Mindazonáltal egy önelégült pillantás saját becses alakján, eléggé megnyugtatta. Belefogózkodék reverendámba, hogy a tömegben el ne téveszsen s apró lábaival gyorsan lépegetett mellettem. Mint aféle apró gyermek, befurakodott a legsűrűbb tömegbe s utat csinált. Aközben mindig fecsegett valamit. Így értünk el a bazilikához.

A roppant néptömeg az ajtónál megszorult. Alig birtunk áthatolni azon. A templom zsufolva volt. Az orgona hatalmas hangjaitól az egybegyültek lelkes, kitörő énekétől a templom ivei mintegy reszketni látszának. Minden jelenlévön bizonyos lázas nyugta-

lanság volt észlelhető. Kinek egy szék vagy pad jutott, az még boldognak érezhette magát. Álló ember egy pár perczig sem maradhatott nyugton helyén, a hullámzó tömeg majd előre, majd hátra sodorta.

A szent Anna-oltárnál tovább nem tudtunk haladni. Ott is már két pap várakozék a megüresedő oltárra. Meg kelle várnom azokat is. Pál urfi azalatt átfurta magát a tömegen, hozott számomra ostyát és purificatoriumot. Midőn a miséknek vége volt, rám került a sor. És ama napra, ama perczre, ama helyre, mig élek, mindig élénken fogok visszaemlékezni. Lelkemmél imádkozám azért, ki mindent e naptól várt; kértem a kegyelmek anyját őszintén, forrón, ne hagyja csalatkozni reményeiben.

Midőn nagy fáradsággal a templomot elhagyám, szokatlan érzés vett erőt lelkemen. Már eddigelé is annyi mindenféle indulatokon mentem keresztül, oly változatos benyomások rabja valék, hogy lelkem ugyszólván elszibbadott. De azon érzés, mely most elfogott, egyhez sem hasonlita. Ugy érzém, mintha egy tündérvilág kapui előtt lennék, melynek fényét és ragyogását még nem látta halandó szeme; egy fátyol előtt, mely az égiek varázsszavára lehull, s melynek leleplezett pompája előtt szédülő gyönyörrel dől el a halandó ember. Istent érzém magamban, midőn hallgatagon, csöndesen, mintegy önkénytelenül a barlang felé indulék.

Ott is nagy néptömeg volt. A barlang szádája zsufolva volt a térdelő, imádkozó néppel. Közelébe férni nem lehetett. Hátra vonultam tehát, s a Gave-

folyam partján, szemközt a barlanggal leültem egy padra- s — imádkozám.

Elhagyott e pillanatban az ész hideg bölcsészete. Láttam, szemeim előtt volt az emberiség legnagyobb, legszentebb eszméje, kifejezve oly világosan és érthetőleg. A hit, a vallás nyelve az, melyre Isten minden teremtményét megtanítá. Láttam a népet e nyelven szólni, láttam ez isteni örökséget az arcokon visszatükrözni. Minden fohász, mely az imázó ajkáról ekkor elröppent, confessiója volt ama nagy igazságnak, hogy Isten nélkül megszűnik ember lenni az ember. A hit az ész szent alázata, a tudás önkéntes rabszolgasága, s a lélek a legnemesebb szabadsága. Égi fény földi mulandó életünk bánatos éjszakáján. Mily szép, mily fönséges, mily lélekemelő gondolat! Mint angyalok serege tünt föl előttem e kis tömeg, az élő hit szárnyain ég és föld között lebegve, amaz öröklött, de soha meg nem magyarázott epedést fejezve ki, mely őt a föld porából az égiekhez vonja. Fölöttük állt mintegy a megdicsőülés fényében az, kiből Isten az emberiségnek anyát adott, hallgatva a sziv és lélek csöndes beszédét, érezve az áhitat forró lélekzetét, mely a hívő kebelből hozzá felszállott.

Oh természetnek szép csodája, legtisztább re- meke az örök művészetnek! tekints le e helyre csil- lagos honodból! Nagy szerelmed törje át a mérföl- dek millióit, tépje szét a felhők villámos honát, hul- lassa az itt levőkre kegyelmed áldó harmatát. Te, ki- nek ott fönne napon angyalok tesznek fejére csillag- koronát, kit Isten szorit világokat átölelő keblére, kinek szentek és üdvözültek zengenek égi harmóniá-

ban dicsénéket, dicsőítsd meg szent emlékedet e földön, e helyen, melyet magadnak kiválasztál, e nép előtt, mely benned hiszen, utánad eped, érted lán-gol, halandó ajkival téged magasztal. Legyen e nap ünnep a földön, miként ünnep az égben. Dicsőséged örömnapiján osztogass kegyelmet fejedelmi Szüz! legyen bár egyetlen is, véghetlen kegyelmed részese.

E pillanatban szokatlan zsvajj vert föl meren-géseimből. Hasonlita a zajhoz, mely a tengerfenékről jő, egyes, süket, vad hangokban. Föltekinték.

Az előbb még csöndesen imádkozó csoporton lázas nyugtalanság volt észrevehető, mely nőttön nőtt. A hátul állók és térdelők mintegy fékvesztett vágy-tól ragadtatva, előre nyomultak a barlang felé. Egyes szakadozott hangok, felkiáltások jelezték, hogy itt valami történik. Még nem lehet kivenni, az öröm vagy ijedés hangjai-e ezek. A néptömeg özönlött ide-oda, mint a hányatott tenger, s a zaj nőtt keblében, mint a dagadó ár.

— Ott van! Nézzétek! Ó az! Lehetetlen! Ép most kel ki kocsijából. Oh Istenem! Istenem! Hi-hető ez?

Az eddig meg nem határozható, szokatlan lárma most megérthető lön előttem. Minden határon tulcsapó örömradás volt ez, mely miként az exaltált lélek fék-telen indulata, utat tört a keblekből. Rivalgó öröm a szent elragadtatás szivetrázó hangjain. Az arcok ki-keltek alakjaikból, mintha mindeniken Isten malaszt-jának egy sugara fénylett volna; a kimeredő sze-mekből a csodálat, szent félelem s gyönyörteljes el-ragadtatás villámai törtek elő. Siró hangok, zoko-

gástól szagगतott kiáltások reszkettek át a légen. Egyetlen szem sem maradt száraz. Az emberek egymás keblére borultak, karjaikat terjeszték ki az ég felé, sirtak és örültek.

Csoda történt!

Csoda! nem titokban, beavatottak, kiválasztottak előtt; három-négyszáz embernek jelenlétében, világos nappal, Isten szabad ege alatt.

»Une miracle! une miracle! hangzék a riadó kiáltás, mint futó tűz terjedve el.

Oda rohantam a barlanghoz, s megkövülten állottam meg küszöbénél.

Abban a pillanatban kelt ki kocsijából Jeanne de Fontenay kisasszony, az a szegény, szenvedő leány, kit láttam naponkint, mint megtört, hervadó virágszálat, a kinok tengerében küzdve az életért, kit láttam napokon át összeesve, mozdulatlanul, mint egy hullát, kinek szép, szelid arczáról annyiszor leolvásám hosszú s kinos gyötrelmeit, kinek valaha gyógyulásáról reményét veszté a tudomány, az anyai s rokoni szeretet, és csak a hit őrzé meg azt.

Nem akartam hinni szemeimnek. Most is úgy tűnik föl lelkem előtt, mintha egy szép, vigasztaló, édes álmoképet láttam volna. Azt hittem, kápráznak szemeim; nem az, kit magam előtt látok, nem az, kivel naponkint többször találkozám; valamely idegen, ismeretlen, az égből leszállt szellem. Érzékeim csalódnak.

A leányka kilépett kocsijából kissé ingatag léptekkel. Anyja s fivére, kiknek arczain a rémület, majd a fájdalomba átcsapott leirhatlan öröm kifeje-

zése ült, reszketve nyujták ki karjaikat feléje. Szeliden eltola őket magától, kilépett a földre. Ah a földre! melyet lábai éveken át nem érinthetének. Azután néhány lépést tön előre s szemeit a szent Szüz szobrára függesztve, lassankint térdre ereszkedék.

Egyszerre oly néma csönd lön, hogy a szivek verését lelete hallani. Itt-ott elfojtott zokogás volt hallható. Mindnyájan letérdeltünk.

Ekkor előlépett Mussy abbé, ki a barlangban volt s erőszakos zokogástól fuldokló, velőtrázó hangokon így szólott:

— Jámbor zarándokok! Istennek tetszett e napot, melyen sz. leányát az égbe fogadá, e földön is örömteljessé tenni. Isten megdicsőíté az ő leányát csodatevő hatalmával. Adjatok hálát a Mindenhatónak, hogy az ő csodás erejének tanuivá engedett lenni! Ne feledjétek el e napot soha! Ime az Ur még szereti Franciaországot s e megalázott hazának van még édes Anyja a mennyben. Imádkozzatok velem

Azután letérdelt ő is s elmondá a lorettói letenyét. Minden arcz, minden szem a szent Szüz alakjára volt függesztve, ki ott állt fejünk fölött a kis barlang-fülkében mennyei glóriától övezve. Szelid szemeiből oly végetlen szeretet, jóság sugárzék alá. Az a hideg, fehér márványkő mintegy megelevenedni látszék. Mintha az örök dicsőség fénye ömlött volna el rajta. Imára összekulcsolt kezei, éghez emelt isteni tekintete e pillanatban minden szivet az éghez emelt magával.

Midőn az imának vége volt, a jelenlevő misszionárius papok megkezdék a Magnificatot énekelni.

Soha sem hallottam oly szép, oly szivemelő dalt. Ezen ének az, melyet a barlang előtt minden csodás esemény alkalmával előadnak. Azalatt odafenn megszólalt a harang, ünnepélyes lassú kongásban hirdetve hegynek, völgynek, hogy Isten anyja uj gyöngyöt füze koronájába. Az istenáldotta völgy, a felettünk ragyogó nap mintegy visszalehelni látszék ama bő és drága malasztot, mely e helyet elárasztá.

És azután következék egy jelenet, melyet nem fogok elfeledni soha, egész életemben. Fejem megöszülhet, velöm kiszáradhat, szivem verése lassúbb lesz, — de erre mint ősz ember, megtört agg, (ha Isten megérnem engedi) örökké visszaemlékezem.

A barlang rácsos ajtaja megnyilt s azon kilépett a meggyógyult leányka követve anyja, fivére, Mussy abbé és sok másoktól.

Alig lépett ki, rohant hozzá a nép. Csókolták ruháját, arczát, haját, kezeit. Boldog volt aki érintette. Egy ősz ember ült egy kerekesszékben. Nem mozdulhatott. Esengve nyujtá ki feléje kezeit.

— Kisasszonyom! mondá zokogva, oh jöjjön hozzám; engedje kezét érintenem. Oh mily boldog kegyed.

Es a szelid leányka, kinek arczán az uj élet gyöngédpiros rózsái jelentkeztek, egyik kézből a másikba adva, az őszhez sietett, odahajolt hozzá, s megcsókolá fehér fürteit. Ünnepélyes menet volt az, midőn Isten malasztjának csodás részese gyalog, kísérve roppant néptömegtől, hazafelé indult. Én önként távol maradtam; szivemben a legcsodásb érzelmek tolultak össze. Ott maradtam a barlang előtt.

A külvilág meghalt számomra. Éreztem, hogy e nap volt életemben az, melyhez hasonló rám alig virad többé. A legnagyobb kegyelem, melyben valaha részesülhettem, e napon lőn osztályrészem. És akkor érlelődött meg szívemben egy vágy, mely utóbb elhatározássá lőn. E helyet még egyszer meglátogatni.

Édes olvasóm! Amit itt olvassz, szent és megdönthetlen igazság. ¹⁾ Én, én tanuja, szem- és fültanuja voltam ennek. Bármikor és bárki előtt kész vagyok esküvel bizonyítani annak igazságát. Nem tettem hozzá semmit, s nem vettem el belőle mitsem. Életem utolsó pillanatában is állítom, erősítem, bizonyítom, hogy e csodás esemény minden egyes részleivel úgy folyt le szemeim előtt, amint előadtam. A világ mai nap nem hisz a csodákban. Én sem hiszek — könnyen. Ha Lasserre Henriknek a lourdesi kegyelemhely legkitünőbb, leglelkiismeretesebb írójának, kivel szintén csoda történt, mert elvesztett szemvilágát nyerte vissza, minden állítását, felhozott csodálatos gyógyulásait elvetném is, ezt, melynek szemtanuja voltam, el nem vethetem. Rejtély s megfoghatlan valami előttem maig is. Sokszor álomnak hiszem az egészet, ha nem volnának kezeim között oly bizonyítványok, melyek előtt tépelődő lelkem kénytelen meghajolni. Keresse és fürkészsze ez előtt lefolyt csodának titkos szövedékeit a hitetlen magyarázza meg azt természetes indokokból. Én enmagamban ölném el a hitet, fojtanám el az igazság

---

¹⁾ Az egész esemény benfoglaltatik a Lourdesben megjelenő hetilap aug. 17-ikéről kelt számában.

feltörő szózatát, ha ezt tenném. Ez nem divatos, fizetett lelkesülés, hanem megdöbbsent lélek hódolata az igazság előtt. Hogy Isten ma is az, ki volt öröktől fogva, teremthet és ronthat száz világot, mindenható ereje most is ott van a látható természet parányai-ban, akaratának ereje most is végtelen, — azt senki sem tagadhatja. Az ég és föld elmulik, de az ő szava, hatalma, fönsége, melyek előtt évezredek lesznek röpke pillanatokká, el nem mulik soha.

Lehet, hogy olvasóim némelyike mint a pozitív igazságok barátja, kétkedve rázza fejét, s ezen egyetlen jelenetért elítéli egész művemet. Nem bánom. Meggondoltam jól, mit és hogyan írok. Felelek az Apostolok Cselekedeteinek írójával: »Nem lehet, hogy a miket láttunk és hallottunk, ne beszéljük.¹⁾ Felelek sz. Jánossal: »Amit hallottunk, amit szeminkkel láttunk, amit néztünk és kezeink tapintottak, azt hirdetjük.«²⁾

Egészen el valék ragadtatva, midőn szállodámba megérkezém. Szerettem volna fenhangon hirdetni azt, amit láttam, hosszan, egész teljében leírni, amit éreztem. Ekkor fájt legjobban az, hogy nyelvi ismereteim oly szűkkörűek. Midőn Pimorin asszonyt megpillantám, egész lelkesültséggel kiálték rá: »Asszonyom! Csoda történt. Csoda! Én láttam! Ott voltam.«

Azt hittem, a jámbor asszony ép úgy el lesz ragadtatva, mint én. Ahelyett a lehető legközönbösebb arczczal tekintte rám.

---

¹⁾ Apost. csel. 4. 20, ²⁾ Sz. János I. lev. 1. 1—2.

— Talán nem értett asszonyom? Azt mondom, hogy Isten megdicsőíté e napot, mert csoda történt.

— Ah mon Dieu! szólt fanyarul, hiszen az meglehet.

— De nem meglehet, hanem megtörtént.

— Jól van, jól; de hiszen az itt épen nem ujság.

Nem tudtam én, mit gondoljak a tisztas asszony-ságról; azt, hogy az emberi erő legnemesb érzéseit nem ismeri, s a világ első kegyelemhelyén kegyelmen kívül él, vagy azt, hogy e roppant és hallatlan kegyelmet, melyet Isten e helyütt bőségben önt a szenvedő emberiségre, már megszokta. Alkalmam nyílt ez utóbbiról meggyőződnöm, mert midőn csodálkozó, álmélkodó arczomat megpillantá, rögtön sietett megmagyarázni szavait.

— E helyen — ugymond — mi már annyira megszoktuk az eféle hireket, hogy, fájdalom! föl sem veszszük. Még az is különös előttünk, ha valaki ilyenmin lelkesülni tud.

Megbocsátám tehát derék fogadósném nyilatkozatát, és siettem a lengyel abbéhoz, hogy legalább egy érző s a tényen örvideni tudó emberrel közöljem véghetlen öröömöt. Az abbé épen otthon volt és reggelizett. Nála voltak William Tyllee az angol pap s növendéke.

Midőn beléptem, az abbé elém sietett; hosszan és forrón szoritgatá kezeimet. Szemeiben könyek ragyogtak.

— Ah, Isten meghallgatá önt.

— Uram! Ön zavarba hoz. Nem értem, mit akar ezzel mondani.

— Épen előbb jövék azon boldog és Isten kegyelmében részesült családtól, melynek szeretetét, figyelmét és háláját ön oly hamar s oly nagy mértékben kiérdemelte. Ah uram! ők boldogok. Addig is, míg alkalom nyílik önnel személyesen közölni, ők engem biztak meg, fejezzem ki ön előtt forró hálajokat.

— Volt részem nekem is e boldogságban, mondtam az abbének, s kérem önt, ne mondjon többet megnyugtató öntudatom rovására.

— Tehát hagyjuk e tárgyat, mondá az abbé. Uraim! E napon örvidenünk kell. Szivesen megkínálnám reggelimmal önöket, de im látják nagyon szegényes ez. Önök máshoz szoktak. Mi szándékuk van a mai napra?

— Mi a nagyszerű vecseryén részt veszünk, szólt az angol pap. Velünk tartanak?

— Minden esetre. Mig elmulik, eljő az ebéd ideje. Hol ebédel ön s növendéke?

— Magánlakásunk van. Hanem ha együtt maradnánk, ebédeljünk közösen.

— Jól van, mondtam — s abbé ur vendégünk lesz.

A lengyel pap szivesen hajtogatta magát.

— Oh köszönöm, köszönöm, megtisztelve érzem magam.

— Ön régi ember itt, mondtam, ajánljon valamely jó helyet.

— Isten ments! szólt az angol pap; e tekintet-

ben az abbé urat nem merem fárasztani. O nagyon is gazdálkodó ember, oly helyre vezetne, hol csak ő laknék jól, mi pedig éhen maradnánk.

— Tehát a »Postához« czimzett fogadót ajánlom. Ott hét órakor ebédelnek ma.

— Legyen, ott leszünk mind.

— Én pedig rendelést teszek.

Erre azután elváltunk. Az angol pap növendékével látogatásra ment. Én a lengyel abbé társaságában a lourdesi városi templomba siettem, hol ma Peyramale ur fényes segédlet mellett ünnepélyes sz. misét mond, azután beszédet tart.

A templom zsufolva volt; a mise épen véget ért. Jelen voltak azon a tarbesi püspök s a toulousei érsek. Azután tömérdek pap az egész sanctuariumot kettős körben elfoglalva. A sz. mise után Peyramale ur föllépett a szószékre.

Soha sem hallottam szebb és nagyobbyszerű beszédet, pedig csak néhány szót érték belőle. Az előadásnak csodás ereje, a mély s szivigható hang, a méltóságos taglejtés, a nemes, kifejezésteljes arcz, az ajk helyett is beszélő nagy, lelkes szemek a szónokban egy mintát állítanak szemeim elé. Így képzeltem magamnak a nagy Bossuet-t, a lángkeblű Fenelont, s az emberi sziv csodás ismerőjét Bourdalouet. Alig értém szavait, de hangjára megnedvesült arczom, szivemet öröm és bánat tölté el. Oh így csak a tudomány, szent élet, a meggyőződés s a tapasztalat iskoláin átment ember szólhat. Midőn a beszéd váratlanul, gyorsan be lőn fejezve, úgy éreztem magamat, mint akit álmából ébresztettek föl. Nem hittem sze-

meimnek, hogy azon ember, ki most a templomot elhagyandó, mellettem elhalad, ugyanaz legyen, kit előbb hallottam. A szenvedélytől átmelegült, lelkes arc helyett ismét a mogorva, szigorú vonásoktól bárázdált arcot látám magam előtt; ama megdöbbenő kemény arcot, mely a legnemesebb férfi-kebel árca.

Az ajtatosság után fölkerestük Abadie Mariet. Ki ez, azt már tudjuk. Bernadette barátnéja s az első jelenésnél szemtanú. Jelenben egy kis igénytelen bódéja van a bazilikához vezető uton. Holmi apró emléket árul. Mindent nála vásároltam. A jámbor leány nagyon is együgyűcske. Nem született arra, hogy kereskedjék. Míg a szomszéd bódék elegáns kereskedői fogásokban majdnem vetélkednek a párisi boltosokkal, ő szegény napestig elül bódéja mellett s alig tesz üzletet; nem használja czégérül a kegyelmet, mely neki jutott. Bár egy szinehagyott, kopott táblán ott fityeg neve s alatta rossz irással néhány szó: »qui été présente à la première apparition.«

Időnk elég lévén s a gyönyörű nap is csábitólag hatván ránk, elhatároztuk sétát tenni a lourdesi várhoz.

Mint már említém, a város közepén egy magánosan álló sziklatömeg, elég magasan áll a hajdani Bearn s Bigorre grófság egyik legnevezetesebb erődje, a középkori várépítészet minden szeszélyes formáit hiven megőrzött lourdesi vár. Vastag, nehézkes falai, csonka, gömbölyű tornyai, kiüllő sajátságos rondellái, faragott erkélyei festői külsőt kölcsönöznek neki.

Ugy áll ott a körülötte elterülő házcsoportban s nagy-szerű völgyben, mint egy vénülni nem akaró, mesék világából fönmaradt emlék. Mily erősen van építve, csak akkoron vevém észre, midőn az első szűk udvaron áthaladva, a széles kőlépcsőhöz értem, mely előtt öblös kapu áll felvonó hiddal. A belső udvaron francia katona állott őrt, ki beléptünkör rögtön megállított. A concierge-re kelle várakoznunk. Mig az megérkezett, alkalmam nyilt e fontos történelmi erő-ség multjára egy pillantást vetnem.

Nincs emlék Bigorre grófság eseménydús földén, melyhez annyi fontos történelmi tény fűződnek, mint a lourdesi vár. Ős időktől fogva kulcsa volt Spanyolországnak, s védelme a völgyeket lakó pásztor-népnek. Emlitém már a baszkok eredetét s azon szívósságot, melylyel e völgyeiben s halmaiban a külvilágtól elzárt nép ősi hagyományait, szokásait, nemzetiségét föntartotta.

Bigorre tartományi grófság szomszédja vala a baszkok földének, s innét némely jellemző szokások maig is feltalálhatók a lourdesi népnél. A vár nem egyszer ellenséges elemeket is tartalmazott a szabad baszk nép iránt, de azért mindig megőrzé függetlenségét. Egész IV. Henrikig a nagy bearni fejedelemig Lourdes vára több urat látott. Birták azt a vandálok, majd a góthok, a frankok, a benyomult angolok, mignem a később navarrai trónra jutott bearni s bigorrei grófok székhelyévé lön. Navarrai Henrik ősei-nek idejében sok fényes napot látott. Akkor még nemcsak erősség, határvár, hanem fejedelmi udvar is volt, melynek körében gyakorta megjelentek a szom-

széd Provence lelkes dalnokai, zengedeztek szerelemről, harczy dicsőségről. A legnagyobbszerű jelenet azonban közel félezer évvel ezelőtt történt, örök emléke maradván Bearn s Bigorre népe hagyományos hűségének. Midőn a francia király a fekete herceg angol Eduard ellenében Poitiers mellett csatát vesztett, a Bretignyben kötött béke föltételei között az is volt, hogy a francia király a lourdesi erődöt az angoloknak átengedje. A fekete herceg jól tudta, hogy ha angolt helyez a várba parancsnokul, a függetlenséghez szokott nép az első héten lemészárolja a várnépet s az erősség elvész. Ez okból egy született bearni lovagot Arnault Pétert jelölé ki e tisztségre. Péter lovagi esküvel ígérte a fekete hercegnek, hogy a várat semmi esetre sem fogja honfitársainak kezére játszani, s mint a középkor egyik legdaliásabb lovagja, esküjeért vértanuságot szenvedett. 1369-ben a háboru az angolok s francziák közt ujra kitört. Az Anjou herceg ostrom alá vette a várost és a várat. A város hamar elesett, de a hős bearni lovag által védett lourdesi vár meghódolni nem akart. Egy lovag adott szava védte azt. A herceg most Gastont, Foix és Bearn grófját, a hős unokatestvérét vonta a véres játékba, hogy ez befolyásával Arnault lovagot esküszegésre birja. Gaston egy titkos küldött útján tudtul adá Arnaultnak, hogy vele fontos dolgokban ohajt értekezni. Hagyja el egy időre a várat s haladéktalanul jöjjön Orthezbe. A hős védőt megszállta a gyanú; ismerte jól nagybátyját. Ez okból a vár védelmét öcscsére bizta, így szólván hozzá:

— Lovagi szavamat neked hagyom öcsém!

Gaston rá akarand birni, hogy a várat átadjam. De én azt nem teszem. Kinozni fog; én nem engedek. Lehet, hogy holt híremet hozzák ide eléd, életemet ígérik neked, ha a várat átadod. Akkor jusson eszedbe, hogy te vagy öre lovagi becsületemnek, s tedd meg kötelességedet. Én szavamért meghalok.

Arnault megérkezett Orthezbe, mely akkoron még a bearni grófok székhelye volt. Ugyanazon toronyba vezették őt, mely mai napig áll, s melyben a most leírandó jelenet után husz évre ugyanezen Gaston Phoebus saját fiát törrel leszurta, mivel őt anyjával, kitől elvált volt, kibékíteni akará. A hős bigorrei lovagot meg nem ingaták Gaston gróf fényes ajánlatai, ígéretei. Arnault jól számított, Lourdest nem látá meg többé. A legmélyebb börtönbe veték őt, Gaston gróf hóhérai gyakorlák rajta vérlázító művészetöket, de a lovag kimondott szavától nem tágitott. Gaston tehát a megkinzott, összetört lovagot maga elé hozatá.

— Gondold meg, lovag! hogy francia vagy, kiáltá Gaston dühhel, s az ellenek adott szót nem tartozol megtartani. Gondold meg utoljára! Ha a várat átadod, élni fogsz, ha tovább makacskodol, meghalsz kezem által.

— Meggondoltam mindent, felelt a bajnok, megcsonkitott kezeit ég felé emelve. Tudom azt, hogy neked hűség- s tisztelettel tartozom, nemcsak mint véremnek, hanem mint birodalmad szegény lovagja az ő urának s fejedelmének; a lourdesi várat azonban át nem adom neked. Te törbe csaltál, tehetsz velem, amit akarsz. A várat azonban király bizta rám

az angol király ellenségünk, de gyűlölete irántunk nem ok arra, hogy egy bigorreai lovag áruló legyen. Én a várat senkinek másnak át nem adom, mint neki.

Gaston magánkívül dühében kirántá törét.

— Áruló! Ez volt utolsó szavad?

— Lovagi szavamat nem szegem meg!

A jövő pillanatban már a dalia öt halálos tör-szúrás alatt elbukott. Gaston adta saját vérrokonának mind az öt tördőfést. Hanem azért a lourdesi vár még sem került kezére.

Ez esemény híre megküzdött a századok hatalmával, s úgy a baszk földön, mint Bearn s Bigorre grófságban közmondásossá lön. E dicső hagyományt öröklé Incamps is, ki a ligue harczában IV. Henrik ellen Villars grófnak, ki őt átadásra felszólítá, szóval szóra ugyanazon választ adá, melyet hős elődje Arnault. Ezen hősök emléke tette örökre nevezetessé Lourdes várát. Az adott szó megtartása, bajnoki lova-giasság és hősi erények gazdag földje volt ez akkoron; s emlékét a nép maig is megőrzé.

A vár elvégre a francziák kezére jutott, s még mindig fontos szerepet játszik a történelemben. XIV. Lajostól Napoleonig állami fogház volt. Ott szenvedtek másfélszázadon át vastag falai között a sziklákba vájt sötét börtönben a vallási s politikai fanatizmus áldozatai. Ide záratták ama büszke spanyolokat, kik a császár fivérének hódolni nem akartak. Sőt Elgin lord, angol követet is, ki Konstantinápolyból a Bagnères de Bigorreba utazott, hogy a fürdőket használhassa, ide csukták be egy időre, s ki csak angol hidegvérének köszönheté, hogy a kurába bele nem

halt. Most immár elveszté fontosságát s középszerű erőddé süllyedt alá. A francia helyőrség, mely néhány száz emberre megyen, unja magát az elhagyott várban. Mióta a vasuti összeköttetés Bayonneból kezdődik Spanyolországgal s a Hannibalok s Napoleonok kora lejárt, kik az Alpeseket sem tekinték akadálynak, a vár, mint a Pyrenéek őre nem bir többé jelentőséggel.

Históriai reflexióim közepett érkezék meg a concierge, egy tisztességesen öltözött vaskos világi uri ember. Először élesen szemügyre vett, s miután társam erősen bizonyítá, hogy pap és magyar vagyok, megindult velem. Minden vonásából látszék, hogy gyanakodó. Minden vendéget porosznak s kémnek tart. Bismarckra vitte a beszédet. Miután a derék kancellárnak, jelenben a francia nép enfant terriblejének én is elmondtam hódolatomat, melyet azonban egy berlini lap sem merne közölni, lassankint megnyugodni látszék. Végig vezetett a kacskaringós menetü tornyokban, sötét kazamatákban, a veszedelmes magasságú erkélyeken. Megmutogatta a titkos lőréseket, a kiemelhető fenekeket, melyeken át forró ólmot, olvasztott szurkot önthetnek az ostromlók fejére s egyéb a közép- s ujkori hadászat humanistikus fogásait. Az éjszaki nagy toronyban keskeny csigalépcsők vannak. Csak egy ember fér el rajtok. Fönn nagyszerű a kilátás. Ott meg kelle állapodnom.

A táj leirhatlan szép volt. Itt láttam a Pyrenéek nagyszerű lánczolatait egész pompájokban. A messze kékelő távolban feltűntek a havas ormok; közel dús erdőkkel, sziklával ékeskedő hegyek, az ezüst hul-

lámú Gave-folyam szeszélyes meneteivel. A gyönyörű virányos völgyben föltűnt a nagyszerű bazilika hófehér falaival, mint egy imádkozó szeráf a nagy természet templomában. Alattunk a kis város, szürke, repkénynyel befuttatott házsoraival sötét gomolylyá öszszekuszálva. Oh szép e hely, szép! Méltó arra, hogy oly kegyelemben részesüljön.

A vár udvarára leérve, megtekintők az oda sorban elhelyezett ágyúkat. Ezek már kiszolgált s nyugalmazott szörnyetegek voltak; ijeszteni képesek, de ártani nem. Hanem azért a concierge ur nagy fontosságot tulajdonított nekik. A peschierai erődöt sem lehetett volna több prosopopoejával mutogatni. Kérdeztem tőle, mikor szóltak e rokkant vitézek utoljára.

— Öt évvel ezelőtt — ugymond, épen ezen a napon.

— Hogyan? s ma mért nem. Ma is ugyanazon ünnep van, mint öt évvel ezelőtt.

— Dehogyan van! — szólt mosolyogva. Ot évvel ezelőtt aug. 15-én még nemzeti ünnepünk volt.

— Ahá! a császár névnapja! mondám. Ah, hm, igen, Bonaparte uré, válaszola gúnyosan.

Nem akartam bővebb magyarázatokba bocsátkozni. Megérték mindent, midőn szobájába érve, a falon Chambord gróf arczképét megpillantám.

Az idő már eljárt. Bucsut kelle vennünk. Utközben betérénk ama szűk s keskeny kis emeletes házba, melyben egy ideig Soubirous gazda lakott, midőn napszából kereste kenyerét. Itt élt néhány évet Bernadette is. Jelenben elhagyott és üres.

Mondanom sem kell, hogy a vecsernyén mindnyájan megjelentünk. A Fontenay-családot hiába kerestem ott. Azok most nagy dolgokkal voltak elfoglalva. A szent szertartás nagyszerű volt. Az egyházi beszédben, melyet a missionariusok egyike tartott, föl volt említve a mai nap csodás eseménye is. Minden arczon a meghatottság tükröződött. Mindenki lelkében visszaálmodni akará ama nagyszerű, feledhetlen jelenetet, melynek tanúja volt. Nekem még oly élénken szemeim előtt állott, hogy egyetlen gondolata képes vala azt egészen lelkem elé rajzolni. A vecsernyét ismét ünnepélyes körmenet fejezé be, mely a már említett uton a barlanghoz indult. Időnk nem engedte, hogy ebben részt vegyünk. Én különben is az egész estét a barlangnál akartam tölteni.

Az ebédnél pontosan megjelentünk, s az őszinte vidám derűtségben mult el. Az angol pap, ki az urat játszák közöttünk, finom borokkal vendégelt meg. Lourdesban is, mint minden kicsiny, igénytelen francia városban, pénzért mindig lehet kapni csemegéket. Erre a szükségletre mindenütt kiváló gondot fordítanak. Lourdes pedig épen vetekedik e tekintetben az első franciaországi városokkal. Jól ismerni látszék minden nemzetbeli, de kiváltképen a francziák gyöngéit. A francia türelmes, ha nem kap szállást ha nem kap kocsit, ha kényelmetlen a szobája, rossz ágya, csak jól és izletesen étkezessék, — ha ez hiányzik, minden kényelem mellett házsártos, dühös és kiállhatlan.

Az ebédet az angol pap társalgása épen nem fűszerezé; keveset evett s szólt. Mindkettőben kár-

pótolta őt az élénk lengyel pap. Az beszélt s evett hármunk helyett. Beszéltünk az egyházi viszonyokról a különböző nemzetek keblében. A lengyel pap szidta az orosz czárt, ki állítólag számúzta őt; én a porosz egyházbántó politikát, az angol pedig hallgatott. Csak egyszer szólalt meg, midőn a zsinatról beszéltünk.

— Ah akkor én is Rómában voltam — ugymond — láttam az ön érsekét, szólt hozzám fordulva.

— Nos, mondám, ha szabad tudnom, minő benyomást tett önre?

— No, no kimondjam?

— Természetesen.

— Megbocsásson, azt hiszem kissé félénk.

— Mit mond ön abbé ur! miből következteti azt?

— Lássa, fényes nappal is folyton katona kísérté.

— Katona? Talán . . .

— Oh kérem, jól láttam, kardja is volt.

Elnevettem magamat. Most már tudom, kit értett a naiv abbé,

— Il été un des domestiques, un housard de la cour d'Archeveque.

Mindnyájan neveltünk, még az angol abbé is, nemzeti szokásaihoz hiven csak a szája szélével.

Az est megérkezett. Utolsó volt ez, melyet Lourdesben tölték, azért mégegyszer fölhasználni akartam. Szivélyes bucsut vettem társaimtól, kisiettem a barlanghoz. Az ünnepi napon tömérdek nép volt künn. A barlanghoz közel eső s a szabad ég alatt épített nyílt étterem, mely pompás kört képez s

a szegényebb zarándokok számára lön építve, megvala világitva. A fehér márványasztalok körül a szegény nép ült családostól az estebédet elköltve. A barlang előtt sűrű néptömeg állott. A tömegben megpillantám Fontenay Józsefet. Gyöngéden érintém vállát s ő legottan kibontakozék a népsokaságból s néhány lépésnyire a Gave-folyam melletti fasorba követett.

— Uram! mondám megszorítva kezét, bucsut veszek öntől. Holnap a tíz órai vonattal elutazom.

— Lehetetlen! Oly korán, én azt hittem...

— Ohajtottam volna még egyszer látni kedves nővérét. Sajnálom, hogy ezen szerencséről le kell mondanom. Ő nincs itt?

— Nincs. Nagyon fel van indulva. Az orvos teljes nyugalmat ajánlott. Holnap akartam önt meghívni. Nővérem személyesen akarta volna megköszönni önnek azon lekötelező szivességét, melyet neki tőn.

— Uram! mondja meg kedves nővérenek, hogy én neki végtelenül többel tartozom, mint ő nekem. Amit én tettem, az oly természetes valami, hogy szót sem érdemel. Annyit megtettek mások is. De most én kérem önt valamire.

— Uram!

— Ő most már Mária gyermeke. Minden fohásza kedves az Egek királynéja előtt. Kérem őt, ha majdan Isten kegyelmének bőségét érzendi, ne feledjen ki engemet fohászaiból.

— Oh uram, mindenesetre.

— És most fogadja bucsumat. Fejezze ki mély

s őszinte hódolatomat kedves anyja s testvére előtt. Őrizze meg emlékemet, s ne feledje, hogy szép hazájától távol, messze, idegen országban van valaki, ki a tiszteletnél többet érez ön és családja iránt, ki sokat feledhet az életben, de a Lourdesban töltött napok emléke az önkéivel örökkön szívében fog maradni.

A fiatalember nyakamba borult. Szemeiben könnyek csillogtak. Némán szorongatá kezeimet. ¹⁾

Azután visszatértünk a barlanghoz. Nekem volt még néhány óram Lourdesban töltendő; azért e szent helytől még nem vevék búcsut. Ezt a következő napra tartám fön.

És e következő nap is, korábban mint vártam, megérkezett. Midőn misémet elvégeztem, és ismét a barlang előtt voltam, szívem elszorult. Önkénytelenül könnyek jöttek szemeimbe; egy láthatlan erő úgy vonzott e rideg, néma sziklákhöz. Reájok lehellém búcsum csókját alázat- s hálából. Azt nyertem el itt, amit soha és sehol sem reméltem. Életem jövődő utait nem ismerem, de más érzés, más gondolat fog vezérelni azokon az idő óta, hogy itt valék. Hinni merem, hogy az égi gondviselés, mely idáig vezérlett, s itt, hosszú utam végczéljánál hatalmas és fönsége glóriájában mutatá magát halandó szemeim előtt, velem leszén későbbi utaimon is, velem leszén életem végső küszöbénél. Az erkölcsi öntudat nemes érzelme volt ez, mely szívemet elönté. Még egy fohászt, még egy

---

¹⁾ Azóta vettem tőle egy emléket, vettem üzenetet Z. János által, ki ezen évben Lourdesben ugyanezen családdal megismerkedék.

röpke imát! Ah! mintha anyámtól szakadtam volna el. Mennem kellett! Még hajnal volt; szép gyönyörű, nyári hajnal. Mellettem Pál, kicsiny apródom a hűvös lég ellen könnyü haczukáját összefogva, aprókat lépegetve sietett. Szemeiben bámulat látszott kifejezve, midőn látta szomorú, méla arczomat. Lecsendesült kedves fecsegése, mint érző gyermeké, ki nem tudja miért, de látja, hogy szülőjének fáj valami. Midőn reggelimet elvégzém, engedelmet kért övéitől, hogy a vasúthoz kísérhessen. Őszinte kívánságát én is pártfogolám. Megindultunk. A gyermek ott tipegett mellettem, nem bocsátva el ruhámat; velem jött a szállodába, szobámba, el nem eresztett volna egy világért. A lengyel paptól is bucsut vettem, ki épen hozzám készült. Sajnálta, hogy nem jöhet velem, mert teendői otthon marasztják. — Ezt még inkább szerettem. Rövid tiz percz alatt az indóházban voltunk. Még jó félórám volt, míg a vonat megérkezék. Leültem egy padra, s hiv apródom kíváncsian kérdezé:

— Aztán mikor jó el megint?

— Majd egyszer, kis fiam! Talán nagyon sokára, talán hamar.

— De én nem akarom, hogy soká elmaradjon.

— Miért kicsi barátom? kérdém elérzékenyülve.

— Mert, mert — szólt siró hangon, én abbéurat nagyon szeretem. Azután meg mindig nálunk reggelizett, s annak anyácskám örült. Azután — én is.

Leirhatlan, mikép hatott rám e kis embernek őszinte, naiv beszéde. Vigasztaltam az apró legényt, hogy ne búsuljon. Mire megint eljövök, akkor már

nagy emberré növi magát, s ha Isten akarja, bajusza is lesz.

— Igazán? lesz nekem is bajuszom? szólt ragyogó arczczal.

Ez az ártatlan remény egészen megnyugtatta.

A vonat megérkezett. Elbucsuztam Pál gyerektől s egy fényes kettős frankot nyomtam kis markába. Még sokáig láttam őt a vagon ablakából ott ácsorogni a vendégterem ajtajánál. El nem ment addig, míg a vonat meg nem indult. Nem sokára egy füttyentés hallatszék s a vonat megindult.

Isten veled, legszebb, legvigasztalóbb emléke életemnek! Ti völgyek, mezők, ormok, szent tájék, kegyelem forrása! Isten veletek! Egy képet viszek magammal, melynek emléke lelkembe vésődött. Ezen emlék keressen föl utolsó küzdelmemben; az itt láttak s érzettek tegyék édessé, elviselhetővé utolsó órámat.

Te pedig, édes olvasó! ki előtt leplezetlenül tártam föl minden benyomást, érzelmet, melyet lelkem lourdesi tartózkodásom alatt befogadott, vegyed azt úgy, mint adtam. Itt nem phantasiám, hanem meggyőződéselem szólott. Amit itt olvastál, az nem leírás, hanem vallomás volt.

Confessiója annak, mi rendületlenül él szívemben, — h i t e m n e k.